

KONRÁD GYÖRGY

Az öreg híd*

(Gondolatok Közép-Európáról)

Közép-Európa volt, van és talán lesz is, akár viseli ezt a nevet, akár nem, akár beszélnek róla, akár nem - ahogy a Duna is volt, mielőtt így nevezték -, és nem lehetetlen, hogy túlél bennünket. Közép-Európa léte, valósága független a Közép-Európa-retorikától, attól, hogy mit mondanak róla, jót-e vagy rosszat, szépnek találják-e vagy csúnyának, talányosnak-e vagy unalmasnak, divatban van-e vagy nincsen, attól, hogy népei házasodnak-e vagy éppen ölik-e egymást, ahogy a Balkán is van békében-háborúban egyaránt, ahogy a Közel-Kelet is van, akár ígérkezik izraeli-arab megbékélés, akár nem, ahogy a FÁK is van, akkor is, ha tavalyi hó már nemcsak a cári Oroszország, de a Szovjetunió is. Sőt, ahogy az Osztrák-Magyar Monarchia is megvan még - képekben, valamennyiünk családi emléktárában. Szídták, dicsérik, tanulmányozzák, nem lehet elfelejteni. A tájak, régiók, szomszédságok tartósabbak, mint az aktuális állami keretek. A múlt nem tűnik el nyomtalanul, hullámzó utóélete van. Az államokat elképzelések tartják fenn, de hogy a Duna folyik, és hogy a partján különféle népek laknak, az több, mint elképzelés.

*

Közép-Európa mint adottság van. Mint valami köztes, közbülső állapot. Sem Nyugat, sem Kelet. Ez is, az is. Feszült és ironikus együttes jelenlétük. Többpártrendszer-kísérlete és egypártrendszer-szokásai. Kapitalizmus és szocializmus, magántulajdon és piac, állami tulajdon és redisztribúció. Polgárosodás és etatizmus. Kritikus értelmiség és paternalista politika. Kisebbség a két nagyobb - a német és az orosz - között. Labilis, vitatott és többször átrendezett államhatárok között nyugtalan kollektív, *ego*-k, ideiglenes, függőben lévő identitások. Várakoznak valamire, valami tisztább odatartozásra. Hajlamosak a magány szentimentalizmusára, amely bennünket magunkat páratlan küldetés hordozójának tekint, és természetesen áldozatoknak, ármánykodó szomszédok és nemzetközi összeesküvések célpontjának. Közép-Európa valóság, akár utópia, akár rémkép. Voltak költők, akik inkább lázalomnak tekintették. Valóság, amely nem nagyon igyekszik tudni önmagáról, mert nem igazán szeretne olyannak látszani, amilyen, mert hiszi, hogy van egy nemesebb mása; aranykori arcképe, amelyhez képest a mai látszat, még ha statisztikai leírás is: csúfkép és hamis lárva.

Egymással hadakozó, de egymás nélkül létezni nem tudó kettősségek világa a miénk. Belső paradoxonainkat megőrizzük, nem akarunk tőlük a vagy-vagy logikája segítségével, műtét beavatkozással megválni. Sok évszázados dicsőségmítoszok és gyászévfordulók tudnak ma is közös megindulást kelteni. Úgy látszik, a nemzeteknek, amelyek egymás kontextusában, egymással összefonódva léteztek, a különálló létezéshez legalábbis kezdetben támogató mítoszokra van szükségük. A mai reális teljesítmények gyarlóságát történelmi magyarázatok mentegetik. Nemzetek keresnek a maguk számára biztató kollektív életrajzot, igényelik az emelkedett önelégültség élményét, és ehhez félracionális igazolásokat is igénybe vesznek. A *nemzeti különösség* megszólal, a beolvaszthatatlan identitás hangot ad a maga különvéleményének. Amíg ez a különösség hallgat, addig bombák lappanganak. A dialógus hatástalanítja a bombát. A szuverén nemzeti alanyok féltik saját államukat, vagy éppen államot akarnak. A közösségek jogi formát akarnak adni az önállóságuknak. Belső identitásuk megtervezése folyamatban van.

*

Identitás? Nem az a néhány emelkedett és sótlan mondat. Nem ússzuk meg ilyen könnyen. Csak akár az egyéné: azonosak vagyunk történelmünkkel. Azonosak vagyunk azzal, amit csinálunk, a terveinkbe és tetteinkbe írott stratégiákkal. Magunk alakítjuk stratégiánkat, felelősek vagyunk érte. Most már, ha kellemetlen kormányzataink vannak, azokat nem a nagyhatalmak kényszerítették ránk, nem kívülről csöppentek ide, ez rejlett bennünk, saját kreatúránk. Ha most felülkerekedik az elzárkózás, az ellenségeskedés, a gögös hierarchia, az már a mi művünk, az már a mi elképzeléseink valóra váltása. Egymás mellett létünkéből, a szomszédság tényéből következik a nagy kihívás: össze tudunk-e fémi egymással, tudunk-e kialakítani közös értékrendet, megtanuljuk-e a szomszédság ökológiáját és etikáját? Térségünknek szüksége van a *különösek* együttélésének a tudományára. Kénytelenek vagyunk elfogadni a szomszédainkat, mint egy összeverődött utastársaságot. Holnap is, holnapután is az ő közelségükben ébredünk új napra, a közeledés, a megbékélés gesztusai minden reggel esedékesek. A valódi tudás a nemzetek történelméről nem biztat agresszióra, inkább az adott kontextusban való bölcs elhelyezkedésre. A barátságtalan politika viszont gögös tudást igényel a múlttól. Most az a kérdés, hogy tudunk-e egymással békében élő demokraták lenni. Ha a radikális nacionalizmus embereket öl, a tett gyökere ott lakott a szívben. A felebarát, a szomszéd, a másbitű, a másnyelvű, a másnevű elleni gyűlölet - ez ma a sátán. Az elkerülhetetlen sérelmekből táplálkozó *kollektív ressentiment*, ez a részeg és megközelíthetetlen neheztelés, amely a másiknak a nemlétét akarja, hogy ne legyen itt, ne legyen sehol, és annál kevesebbel nem éri be - ez ma a sátán.

A nemzeti identitás szabad szemmel nem látható, noha minden bizonnyal van, láthatóak ellenben városaink és a falvaink, amelyek között sok a hasonlóság. Vannak utcák és városnegyedek, amelyek egymással Közép-Európa-szene jóformán összetéveszthetők. Szovjet házgyári falakon a nemzetközi cégek fényreklámja, tűnődhetünk a fogpaszták és a gyorszendvicsek nemzeti karakterén. Közép-Európát olvasni lehet a dolgokban. Van közép-európai valóság, akkor is, ha nem tud és nem is nagyon akar tudni magáról. Leromlott városaink kiszínesednek, a főbb középületeket tatarozták, a templomokat kifestették az egész régióban, az új helyi önkormányzatok néhány év alatt felmutathatnak valamit. A tanuló demokráciák polgárai ezalatt a három-négy év alatt sok újat tanultak. Nyugathoz szeretnének hasonlítani, de inkább egymásra hasonlítanak. Van Közép-Európa úgy is, mint hasonló látványok, szagok, viszonyok és viselkedések együttese. Igaz persze, hogy önértetes alanyokat nehéz megörvendeztetni azzal, hogy egymáshoz hasonlítgatjuk őket. A komparatisták arcátlan fickók az ő szemükben. Kérdés, mennyire van kedve a társadalomnak tükörbe nézniük, és az önmagukhoz hasonlót szemlélniük. Ez vajon nem olyan, mint a kötelező olvasmány vagy a kötelező nagynénilátogatás? Esetleg unalmas. Esetleg meghitt.

*

Sokan mondják, hogy ez a mai Közép-Európa a magasra csapó reményei: után elkedvetlenítő. Magam kevésbé éltem át a beleszeretés és kiábrándulás amplitúdóit, láttam az iparkodást, de nem hittem a csodában: jeleztem, hogy a nehézségi erő működik, sértődős, veszekedős természetünkől nem szabadultunk meg. Nyitva hagyom azt a kérdést, hogy Közép-Európa, úgy, ahogy van, szép-e vagy csúnya. Beérem annak leszögezésével, hogy ez a látványelegy keleti és nyugat elemekből valóban páratlan, és megérdemli a Közép-Európa nevet. Én tudom szépnek látni összes korábbi otthonomat, noha bizonyára nem voltak azok. Ez az olyan-amilyen látvány, nekünk, akik itt vagyunk, tud szépnek látszani, és számos utasnak is, akik az állomáson és a vendéglőben, a fürdőben és a hivatalokban érzékelik ennek

a közös valaminek a stílusjegyeit. Hogy ez a Közép-Európa van-e vagy nincs, erre nézve a politikusok szavai nem meghatározóbbak, mint a turisták benyomásai. Mindenesetre zajlik egy államtól független, transzpolitikai csere és konzerváció, amelynek sokféle kulturális és gazdasági alanya van, emberek jönnek-mennek, hoznak-visznek, tárgyalnak és konferenciáznak egymással, sokat esznek-isznak egymás társaságában, egyetemek és kiadók, színházak és iskolák, klubok és műhelyek, pártok és utazási irodák összefűzik, csinálják Közép-Európát. Közép-Európa nem attól van, hogy magas állású személyek róla pártfogóan nyilatkoznak. Akkor is készül, ha nincs a készítésére állami tervrajz. Vannak emberek, akik ebben az irányban dolgoznak, vannak tudósok és vállalkozók, akiket ez a régió érdekel, akiknek megmozgatja a képzeletét a térség összeszövése a maguk szakterületén. Törvényes rangra emelni csak valóságosan létező kapcsolatokat lehet. A politikai integráció csak nagy sokára követi a polgári kapcsolatok sűrűsödését.

*

Vannak és maradnak közös tulajdonságok. Nem választjuk el pedánsan a hivatalit és a személyest, az irodát és a vendéglőt, ráhagyunk számos aktát az időre, majd az megoldja a problémát, nem igyekszünk túlságosan kielezni az erkölcsi dilemmákat, és a következetességnek sem tulajdonítunk rendkívüli értéket. Tanúsíthatom, hogy vannak furcsa emberek, akik tájainkra visszajárnak nyaranta, misszionárius turisták, aszkétának éppen nem gondolom őket, ez az ízlésük. Közép-Európa az érzékeny utas számára arcok és élmények egyéni kombinációja, sok szépséget talál a Duna-völgy minden szakaszán, hallgatja a nagy folyó bölcsességét, a parton lakók balgaságát, a víz nyugalalmát, az emberek heveskedését az elsőségért, ez az utas normálisnak tartja összekapcsolódásunkat és erőlködőnek az elkülönülést.

*

Vajon nem az értelmiség-e az a réteg, amely tud közös vagy harmadik nyelven érintkezni? Nem biztos, hogy az értelmiség és a politikai bürokrácia érdekei egybeesnek. Az értelmiségnek vannak az államhatáron túlnyúló, közös érdekei is. A politikusok - tisztelet a kivételnek - nem abban kiválóak, hogy merész víziókat vázolnak fel, hanem hogy fokozatosan engednek ilyeneknek, ha azok élettel telnek meg. Nem szeretnék senkit Közép-Európa képzetére rábeszélteni, de ha környékemen nézem a kocsik rendszám tábláját, akkor megállapíthatom, hogy Közép-Európa van. Akinek Marienbad és Zakopane, a Tátra és a Balaton jelent valamit, aki ezekben a tájakban a kedvét leli, akinek ezek falvak tetszeni tudnak, az egy kevésbé közép-európai, annak van egy kevés idetartozása.

*

Marad a fogalomban rejlő talány, és nem lesz sosem kulcs, amely véglegesen megoldja. Mindenesetre, Közép-Európa akkor is van, ha ez a hívószó ritkábban fordul elő az újságokban. Arisztokratikus metafora, nem lehet dühöngeni és gyűlölni a zászlaja alatt, magában foglalja a megértő viszonyt a valósághoz, de a harciast nem igazolja. Nem hinném, hogy nagy választói tömegeket lehet mögé felsorakoztatni, közeli politikai vagy gazdasági haszna bizonytalan, távolabbi haszna ígéretes, de a politikusok sietnek. Azzal, hogy értelmiségiek nemzetállami vezetők lettek, elvállalták, hogy nemzetállami érdekek képviselőjére van mandátumuk. Közép-Európa értelmiségi gondolat, azzal a hipotézissel élek, hogy az értelmiségi érdek a nemzetállami érdektől megkülönböztetendő. A gondolkodó nincsen kötelezve semmilyen érdek képviselőjére, semmilyen végső igazság előtti hódolatra,

semmilyen abszolút elvhez való a priori lojalításra. A nemzetállami érdek hipotézise számára nem előbbvaló, mint az igaznak tetsző gondolat hívó kísértése.

Hogy Közép-Európa utópia-e? Ebben a tekintetben a vélemények erősen megoszlanak. Van egy markáns álláspont, amely szerint a nemzetállam a végső szó, és ha már korlátozandó a szuverenitása, akkor csakis az Európai Közösség, illetve a NATO javára. Ami formálisan tükrözi a tegnapi dogmának, amely szerint a nemzetállam a végső szó, és ha már korlátozandó, akkor a KGST és a Varsói Paktum javára. Csakhogy a közép- és kelet-európai országok ez utóbbiakban benne voltak, de az EK-ban meg a NATO-ban csak szeretnének benne lenni, és folyamatosan csalódniuk kell, mert bizonytalan ígéreteknél többet a leglágyabb lelkű nyugati politikusokból sem bírnak kivásalni, nemzeti- és pártkülönbségektől függetlenül. Észlelhető az ambivalens igény: úgy bekapcsolni a keleti szomszédokat, hogy azért ne legyenek igazán benne, hogy csak az előszobáig jöhessenek. A keleti fél meg van győződve arról, hogy érdeke az integráció, a nyugati fél azonban nincsen meggyőződve erről, ezért a keleti fél, ha már az egészet nem kapja, fokozatosságot igényel, vizsgasorozatot, tervezhető jövőt, és éppen ez az, amit a nyugati félből nem tud kihúzni, a sejtelmes „majd”-on túlmenően.

*

Lehetséges, hogy ez a kecsegtetett és csalódott állapot tartósan fennmarad, mint egy kelleetlenül viszonzott szerelem, amelyben voltaképpen mind a két fél jól jár. Kelet mindig: Most! Most! Most! Nyugat mindig: Majd. Majd. Majd. Ez így fenntartható, mint általában az egyenlőtlen viszonyok. A keleti kimaradó mindig vigasztalódhat azzal, hogy kollégái még inkább kimaradnak, hogy ő áll viszonylag a legközelebb ahhoz, hogy bevegyék, és a be nem vettek között fennmarad a verseny az egymás közötti rangsorán, hogy ki mászhat ki először a lomfiókból, amelybe Havel látja visszadobva a visegrádiakat, mert *Visegrád* az ő elnöki nézőpontjából csak mint előszoba érdekes, nem önmagában. Amíg a bebocsátásra várakozunk, igyekszünk nem nagyon körülnézni, és egymással semleges szavakat cserélünk. A szenvedélyt fenntartjuk annak, aki az ajtó mögött van, aki néha meghallgatja forró vallomásunkat, hogy mi már ott belül szeretnénk lenni.

De az is lehetséges, hogy a várakozás ravaszra sarkall, és a csalogatott, de elhárított országok más irányokból várnak felkérést táncra. Elsősorban egymással táncolnak, másodsorban mindenki mással, Amerikával és Japánnal, a FÁK-kal és a Közel-Kelettel. Erkölcünkkel ez a poligámia összeegyeztethető. Mindezen térségek érdekelték lehetnek abban, hogy megvessék a lábukat Közép-Európában, a németek háta mögött, és nem szorgalmazzák régióink gyors integrációját az Európai Közösségbe. Lehet, hogy a térség ebben a sok irányú kapcsolódásban fogja fellelni a maga szuverenitását, lehet, hogy attól tudják magukat a közép-európaiak kihúzni, hogy már nem futnak olyan hevesen a szekér után. Éppenséggel szívesen vennék a rég óhajtott nászt a *szép Európával*, de most sincsenek ágyasok híján, ezért az elutasítás ezúttal kevésbé fájdalmas. Jól van, kedvesem, persze, majd, ezt már megszoktuk, ez hozzátartozik a barátságunkhoz, dehát így is megvagyunk valahogy. A tényleges kapcsolatok mennyisége így is növekszik. Előbb az informális összekapcsolódás, és majd csak azután, mikor már megérett, mikor már nem kell követelni, mikor már összenézni is elég lesz, akkor köttetik meg a házasság. Én a vőlegény helyében nem inzisztálnék olyan makacsul, az ara meglesz, ha másokkal is barátkozunk, vagyis a saját lábunkon is megállunk.

*

Az Európai Közösség és a NATO összetartoznak, az integráció gazdasági, kulturális, politikai és katonai megbízhatóságot, kölcsönös bizalmat feltételez, és ezek a szintek nem

választhatók el egymástól. Ebből következik, hogy a semleges EFTA országok a csatlakozásért feladják semlegességüket, amit elképzelni könnyebb, mint véghezvinni, kivált, ha az oroszok jelzik, hogy ennek most sem örülnének, mivelhogy a nemzetek geopolitikai érdekei tartósabbak a politikai rendszereknél. De ha még ez meg is lesz, azután jöhetnének csak szóba a posztkommunista államok, amelyeket egyben lenyelni (egymás közötti etnikai ellenszenveikkel): nagy kérdés, hogy kívánatos falat-e. Hozzunk jugoszláv romantikát? Talán inkább ne. Hozzunk elkeseredett kisebbség-többségi viszonyokat, határvitákat netalán? Csak azt ne, az ég szerelmére! Tegyetek igazságot köztünk, és védjete meg bennünket, ha egymásnak esünk! Ha lehet, inkább ne essünk egymásnak.

*

Az EK Ausztriát még be tudja fogadni. Ausztria pedig hátrasúghat, hogy kapaszkodjunk a köpenyébe, de nem akkora az a köpeny, hogy sokan elférjünk alatta. A német nyelvterület a vámsorompón túl lesz, mi meg innen. Mindenesetre az érintkező nyugati országoknak a közép-európai térség sok szempontból érdekes lehet, németeknek, osztrákoknak, olaszoknak más-más helyeken, szerencsés versenyben más országokkal. Minden játékosnak az az érdeke, hogy növelje a játékerét, saját autonómiáját, és egyúttal élvezze a társulás biztonságát és előnyeit. Ausztriát érzelmek és előnyök, hagyományok és kalkulációk egyaránt arra ösztönözhetik, hogy egyértelműen csatlakozva az EK-hoz, annyi kapcsolatot tartson fenn keleti szomszédaival, amennyit ez a csatlakozás megenged, vagy amennyire ez éppen inspirálja, mert mindenki hídfő szeretne lenni a nagy keleti üzlet irányában, amelynek még nem jött el az ideje; de föl kell készülni rá.

Lehetek talán hátsó gondolatok, hogy szép lenne egy osztrák, cseh-szlovák, magyar, horvát és szlovén társulás, az egykori Monarchia alkotórészeiből, de ilyen terv nem jelent meg a nyilvánosság előtt. Jugoszlávia kettéválása pedig - katolikus és ortodox részre - nehezebbnek bizonyult, mint azt az illetékesek hitték volna. Marad tehát Közép- és Délkelet-Európa, az egykori népi demokráciák övezete, ez az észak-déli sáv, amelyből Kelet-Németország kiment, és amelybe a balti államok bekerültek, és amelybe voltaképpen a volt Jugoszlávia is beletartozik. Mind külön állam, egymással ideges versenyben, hogy ki kerül elsőnek át a sorompón, hogy kit húznak ki a fiókból.

*

Számot lehet vetni azzal a lehetőséggel is, hogy egyiket sem. Vagy mindet egyszer valami átfogó félmegoldás keretében. A nyugati hatalmak tudhatják, hogy ha valóban különböző lépcsőkön állomásoztatnák a zóna lakóit, ez növelné a feszültséget közöttük, és ezzel egyszersmind az instabilitást. Föltételezem, hogy nem fognak világos határvonalat húzni az új demokráciák közé, hogy ne ingereljék a kimaradókat. Vagy mindet, vagy egyiket sem. Mindet? Az túl sok volna? Hát akkor sajnos egyiket sem.

*

Indokolatlan, hogy ezzel az eséllyel ne vessünk számot. Mivelhogy nem szeretnénk, ennél fogva ne is beszéljünk róla? Ha így adódna, ez erős érv volna a közép-európai integráció mellett. Nem azért, hogy bajnokok legyünk, hanem hogy egymást támogatva a legnehezebbet átvészeljük. Nem adva fel szuverenitásunkat egyik szomszédos nagynemzet javára sem, érettebben az európai integrációra, kapósabban tehát, ha tudunk egymással és a nagyvilággal együttműködni. Nyugat-Európa Kelet-Európát szívesebben képzei el vendéglátóként, mint vendégként. Adekvát válasz erre a vendéglátó mesterség, kivált ha az

ember jobban szeret házigazda lenni, mint vendég. Optimistának lenni annyit jelent, hogy nem látjuk tárgyunkat, most éppen Közép-Európát kényszerpályán, hogy jövőnket még nyitottnak látjuk, tőlünk, útválasztásunktól, műveinktől függőnek.

*

Annak ellenére és annak tudatában mondjuk ezt, hogy szántszándékkal elvontuk figyelmünket a *volt Jugoszlávia* nevű közös katasztrófáról, amelynek felelőssége alól az ügyben érintett politikusok közül kevesen tudják kivonni magukat. Államok, működő federációk szétesését elősegíteni nagy óvatlanság, mert heves gyilkolás kockázatával jár. Nem bölcs folyamatokat elindítani, amelyeket nem tudunk ellenőrzés alatt tartani. Még kevésbé bölcs nem látni, hogy többnemzetiségű, vegyes lakosságú államból kölcsönös megegyezés nélkül új nemzetállamokat kihasítani nagy félelemkeltés nélkül, tehát erőszak nélkül nem lehet, aminek logikus következménye lesz a többé-kevésbé brutális lakosságcsere, az úgynevezett etnikai tisztogatás. Nem látom a politikai projektet, amelynek az eddigi halál és szenvedéstömeg ne lenne eltúlzott költsége. Mi ér meg annyi halált és kinek? Boszniában előreláthatóan nem lesz béke, habár mindenki fáradt már, de mind a három fél arra látszik gondolni, hogy csak katonai megoldás lehetséges, és hogy a végső harcban az ő győzelme a legvalószínűbb. A felek mind a vágyteli gondolkodás jegyeit viselik magukon, magukat áldozatnak, aktuális ellenfelüket fasiszta szörnynek tekintik, akit végül is Szent-Györgyként le kell teperniük. A fegyver és a fagy ezen a télen is sokat fog pusztítani, védtelen embereket, akik haduraik túszaik, mert a civileknek a fegyveresek parancsolnak. A kölcsönös elvadulást, a kérlelhetetlenség háromélű törét, a politikát, amely normális fiatal férfiaktól gyilkos martalócokat nevelt, nevezzük *Bosznia-szindrómának*. Mikor már újabb temetők fognak megtelni, mikor a kölcsönös kimerülés elér egy még ismeretlen határvonalat, mikor a földre rogyott harcosok már kezdet akarnak fogni, akkor a tárgyalófelek ugyanott fognak állni, mint a játszma kezdetén, és akkor véres évek tanulságaképpen talán arról lesz megint szó, amiről kezdetben is volt, egy konföderációról, szuverén alanyok, ha tetszik bandavezérek egyezségéről. Akkor a történelem leirt egy véres vargabetűt, hogy osztályismétként ugyanazon feladat előtt álljon, amelyet csak a politikai alku tud megoldani. Amit eddig mondtam, az is csupa hipotézis volt. Feltételezem, hogy Jugoszláviában a hangulat vissza fog lengeni a konföderáció gondolatához, és éppen Boszniából kiindulóan, ez lesz a modell, helyi kompromisszumok változatainak közös neve. Valószínű, hogy értelmiségiek fogják kezdeményezni a reintegrációt, előbb a szabad párbeszéd síkján, majd ki tudja miben. És ez a példa ragadós lehet Közép-Európában, mert a kulturális konföderáció a legolcsóbb és a leggyakorlatiasabb együttműködés. Ez önmagában is szinte elegendő, a metafora máris túlintézményesült, a többbit pedig majd elrendezi az idő.

* Ez a szöveg a mostari Öreg híd elpusztításának hírére íródott.

GYÖRGY KONRÁD:
THE OLD BRIDGE. THOUGHTS ON CENTRAL EUROPE

In this paper called to life by the news about the destruction of Mostar's bridge, the author expresses his opinion on the mental dispositions, cultural foundations and national dimensions of Central Europe which virtually has always existed. The euphoria following the takeover of 1989 has hitherto changed into delusion. This can be in part explained with the lack of a civile communication system necessary to the preparation of political integration. The author emphasizes the role played by intellectuals in the transformation of the region, and he takes an oath on the creation of a kind of Central European cultural confederation.

RUDOLF STICHWEH

Az idegen

Megjegyzések a világtársadalom* fejlődéséhez

Jelen tanulmányomban rövid áttekintést kívánok nyújtani egy, az idegen szociológiáját vizsgáló kutatásról, valamint ennek eredményeit összefoglaló könyv előkészületeiről. Mint rövidesen látni fogjuk, egyelőre inkább csak egyfajta elméleti alapvetésről van szó, semmint empirikus és történelmi anyagon alapuló vizsgálatról. Fontosnak tartom azonban, hogy mindenekelőtt a lehető legvilágosabban felvázoljam a problémát, hiszen egyfelől ez strukturálja majd a kutatást., másfelől pedig ezt fogják módosítani a kutatás tapasztalatai.

A szociológia tudománya számon tartja az „idegennek” egy klasszikus szociológiai elméletét, amelyet nagyjából 1890 és 1944 között dolgoztak ki német, vagy legalábbis a német nyelvterületről származó szerzők. Ezt a húszas évek után Chicagóban, majd 1945 után az amerikai szociológiában szélesebb körben is meghonosították, módosították, és részletesen kidolgozták. Az idegennek e klasszikus szociológiai elméletéről a továbbiakban nem ejtek túl sok szót. Inkább csak azért fogok utalni egy-két alapvető feltevésre, hogy gondolatmenetemet egyszersmind úgy is tálalhassam, mint eme elmélet előfeltevései iránti kritikát.

Vizsgálódásom középpontjában Georg Simmel négyoldalas „Exkurs über den Fremden” című elemzése áll, amelyet a szerző az 1908-ban megjelent „Soziologie” „Der Raum und die räumlichen Ordnungen der Gesellschaft” fejezetéhez fűzött (SIMMEL 1908. 509-512.). Futólag érdemes már itt megjegyezni, hogy az az elképzelés, miszerint a társadalmi rendszereken belüli különbségek és határok térben kitapinthatóak lennének, a modern társadalmakban nemigen alkalmazható másnak a leírására, mint legfeljebb egyfajta territoriális politikáéra. Ez az ellenvetés később, az idegen szociológiájára adott kritika során különös hangsúlyt kap.

Simmel meghatározással kezdi elemzését. Az idegen szerinte „az a vándor, aki... ma megjön, s holnap itt marad” (Uo. 509.). Tegyük hozzá: és aki talán ámbár ki tudja - holnapután továbbáll. - A magam részéről zseniálisnak találom ezt a meghatározást. Az idegen számos lehetséges típusából - a száguldó riporteréből; a ki- és bevándorlóéból, aki úgy véli, hogy minden hidat felégetett maga mögött; a kóbor kozmopolitáéból, aki nem tud dűlőre jutni Párizs és London között - kiemel egy központi figurát, aki egyfelől elég világosan körülhatárolható, másfelől mégis elég szoros rokonságot tart az idegenség más formáival ahhoz, hogy elemzése azokra is némi fényt vessen. Az ötlet termékenységét ékesen bizonyítják azok a próbálkozások, amelyek Simmel meghatározását az idegenség valamely tipológiájában kívánják feloldani (LEVINE 1979). Ilyen esetekben az olvasó vagy hallgató figyelme végérvényesen ellankad legkésőbb az ötödik típus ismertetésénél. Azért hangsúlyozom ezt a tudományelméleti példát, amely előnyben részesít egy ideáltípust a (nem kellően elmélyült elemzésen alapuló) tipologizálással szemben, mert az a benyomásom, hogy döntően ez a bevezető meghatározás - és az ebből levezetett absztrakció hatásossága - alapozta meg Simmel esszéjének sikerét.

Érvelése során Simmel három további paradigmátikus meghatározást is felvonultat, amelyeket az alábbiakban röviden ismertetek:

1. Azonosítja az idegent a kereskedővel, akit mozgékonyasága folytán szembeállít a földtulajdonos típusával, s diagnózisát összeköti a pénz szociológiájával, ahol a pénznek a tárgyi kötöttségektől való megszabadulásában és az újfajta konstellációk iránti nyitottságában

játszott szerepét hangsúlyozza (SIMMEL 1977⁶, 1973. 33-178.). Ezzel a gondolattal az alábbiakban még találkozunk.

2. Simmel feltételezi, hogy az idegen sajátos objektivitással rendelkezik, amelyet a közelség és távolság, a közömbösség és elkötelezettség egyfajta elegye hoz létre. Az idegen tehát előnyben van a megismerés terén. Ezt a gondolatot számos szerző többé-kevésbé kritikátlanul ismétli azóta is, noha Simmel nem tűnik elég meggyőzően indokolni, miért lenne kevésbé valószínű az ezzel ellentétes lehetőség, hogy ugyanis az idegen etnocentrikus módon tekintsen társadalmi környezetére.

3. Simmel általánosítja a közelség és távolság, kölcsönhatását, amelynek az idegenség valamennyi mozzanatában döntő befolyást tulajdonít. Ennek kimutatására azonban inkább a mikroszociológiai, interakcionális jellegű elemzés lenne alkalmas - így például a szerelmi kapcsolatok szociológiai elemzése -, a jelen tanulmányban tárgyalt makroszociológiai kontextusban inkább csak utalásképpen érinthetem.

Simmel esszéjét csupán 1921-ben fordította le Robert Ezra Park (amerikai) angolra. Park, aki korábban az „investigative journalism” egyik első képviselője volt, a chicagói egyetem szociológusaként talán legjelentősebb szociológiai elemzőjévé vált századunkban az etnikumközi kapcsolatoknak és konfliktusoknak. Park Simmel elgondolását a „marginal man” elméletévé fejlesztette tovább, aki két kultúra határán állva saját személyében mutat fel innovatív mintákat egy-egy megtapasztalt kulturális konfliktus megoldására (PARK 1964., különösen IV. rész). Park sosem fejtette ki saját elképzelésének Simmelétől való eltérését, aki éppen hogy nem a kulturális konfliktust, hanem az idegennek hűvös megfigyelői státusát tekintette paradigmaticusnak. Ugyanígy azonban maga Simmel is reflexió nélkül siklik el egy fontos körülmény fölött. Simmel „idegenjének” ugyanis abban az emancipált zsidóságban fedezhetjük fel ismerős előképét, amely egyaránt távolságot tart az ortodox zsidósággal, illetve a keresztény társadalommal szemben, diagnózisa így a marginalitás egy formájával egyezik meg. Simmel azonban sosem állítja explicit módon, hogy két kultúra kapcsolatáról vagy konfliktusáról szólna - az „idegen” nála mindannyiszor megfigyelője egy számára idegen kultúrának.

A marginalitás elmélete 1945 után mindenekelőtt két irányban fejlődött tovább. Egyfelől olyan helyzetekben, ahol a kulturális konfliktus elsősorban két kultúra közötti, viszonylag szabad ide-oda ingadozás formáját ölti, s ahol a két kultúra hibridizálható egymással, a kulturális újítás jelenségével foglalkozik. Ilyen értelemben fogalmazta meg Joseph Ben-David a maga tudományos újítás-elméletét (BEN-DAVID 1991). Más esetekben a csoportok illetve személyek közötti kulturális konfliktus azáltal válik tartóssá, hogy a domináns kultúra megtagadja a befogadást bizonyos csoportokból, illetve személyektől. Egy, elsősorban Robert King Merton által kidolgozott elméleti hipotézis szerint az ilyenfajta „befagyasztott marginalitás” következménye az anómia és a deviancia, s ez a deviancia minden esetben a kulturális ajánlatok és ezek megvalósításának strukturális lehetetlensége között fennálló diszkrepanciára vezethető vissza (MERTON 1980. II.).

Az idegennek egy harmadik, klasszikussá vált értelmezését 1944-ben publikálta angol nyelven az osztrák zsidó bankár és szociológus, Alfred Schütz, aki ez idő tájt már évek óta bankja New York-i képviselőjeként működött (SCHÜTZ 1944). Schütz a probléma gyökerét nem a kulturális konfliktusban, hanem két kultúra összemérhetetlenségében látja, s ezeket - szinte Thomas Kuhnt megelőlegezve - megfogható „fordítási szabályok” nélküli, zárt univerzumokként tételezi. Az ilyen előfeltételek alapján szükségszerűen kényszerűség hajtotta bevándorlót - hiszen miért adná fel jószántából bárki is a jelentések biztonságát szavatoló saját kultúráját - az új és idegen kulturális helyzetben mély orientációs válság éri. Ezt ráadásul még más is súlyosbítja: az új kultúra felé tett, késlekedő mert érvényes szabályok ismeretének híján lévő - lépéseit a helybeliek arra vélhetik, hogy az illető nem mutat elég bizalmat az új helyzettel szemben. Az idegen lojalitásának, problémája főként

válságok esetén válhat konfliktusforrássá a befogadó társadalomban. Jól ismert példája ennek az idegenek internálása háborús helyzet esetén.

Az értelmezésnek egy negyedik típusát, amely a továbbiakban válik majd fontossá, most csupán röviden szeretnék érinteni. Ez Simmel asszociációs láncát fűzi tovább (az idegen mint kereskedő - pénzszükséglet - távolságtartás a pénzen keresztül - tárgyilagosság - objektivitás), s idegen csoportok és populációk gazdasági tevékenységének szenteli figyelmét. Ennek a megközelítésnek alapvető hipotézise az, hogy a gazdaság időt áthidaló jellege (amennyiben arra törekszik, hogy a jelenben gondoskodjék jövőbeli szükségletek kielégítéséről)¹ és az idegenek távolságokat áthidaló karaktere között történetileg és lényegileg is szoros rokonság mutatható ki. Mindenekelőtt Max Weber és Werner Sombartot kell említenünk ennek az irányzatnak képviselőiként: Sombartnak egy kissé erőszakolt - egyébként szakmai körökben bámulatosan ismeretlen elméletét az idegen szerepéről a modernség kialakulásában, amely szorosan kötődik zsidóságteóriájához (SOMBART 1922, 883-895) Webernek pedig páriánépekről mint elnyomott, ezért belülről integrált és megváltásorientált populációkról kialakított elgondolását. (WEBER 1972. 300, 477; 1921. 351 skk.). Weber ebben az összefüggésben is úgy véli, hogy az idegenek gazdasági tevékenysége inkább alkalmilag, vallási előírásokból fakadóan alakul ki, s ezzel élesen szemben áll Simmel és Sombart véleményével, akik az idegenek kereskedelmi tevékenységét strukturális és szituatív kényszerből eredeztetik, s úgy vélik, e tevékenység nem magyarázható az idegen népségek magukkal hozott kulturális örökségéből. Ennek az értelmezési típusnak a hatása - nyilvánvalóan Howard Becker (1956) közvetítése nyomán - az ötvenes évek óta érezhető az amerikai szociológiába, s ez vezetett a „middleman minorities” széleskörű összehasonlító kutatásaihoz²: ezek főként annak a jellegzetes foglalkozási spektrumnak a vizsgálatára irányultak, amelyet különféle kisebb-nagyobb bevándorló népcsoportok - kínaiak, hinduk, örmények, zsidók, párszik, hugenották - a különféle befogadó társadalmakban betöltenek. Anélkül, hogy e kutatásokat összegezni kívánnánk, annyi mindenképpen megállapítható, hogy a különféle említett populációk gazdasági tevékenységi köre bámulatosan hasonlít egymásra, s igen kevés köze van ugyanezen népségek kivándorlás előtti tevékenység-spektrumához. Így nem sok minden szól amellett, hogy e csoportok magatartását eredeti társadalmuk „magukkal hozott” etnikai, kulturális vagy szociális paramétereivel magyarázzuk.

Áttekintésemet két megjegyzéssel kívánom lezárni. Egyfelől szeretném felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy gondolatmenetemet a végsőkig leszűkítettem, s nem tárgyalhattam kielégítően sem az idegen szociológiájának történeti kiindulópontját, sem pedig az újabb kutatások elágazásait. Ennek ellenére kitartok bevezető állításom mellett, azaz úgy vélem, a téma jóval részletesebb tanulmányozása is bizonyítaná annak az összetett elméleti entitásnak a létét, amelyet én az idegen klasszikus szociológiai elmélete névvel jelöltem meg. Másfelől pedig talán eddig is feltűnt már, hogy ennek a német-zsidó-amerikai entitásnak, az idegen klasszikus szociológiai elméletének tudománytörténeti vizsgálata tudásszociológiai szempontból is igen nagy jelentőségű. Noha szándékomban áll a problémának ezt a mellékszálát is végigkövetni, a jelen szöveg szisztematikus és nem tudománytörténeti jellege miatt azonban ezt most nem kísérelhetem meg. Mindenképpen szeretnék azonban hangot adni annak a feltételezésemnek, hogy az „idegen” szociológiai fogalma- ennek különféle kutatási irányjaival és az újabb szociológiában betöltött központi jelentőségével együtt - annyiban történeti kontingencia, hogy valószínűleg más formában alakult volna ki a német-zsidó intelligencia és az 1900 körüli társadalmi-kulturális környezet befolyása nélkül.

Következő lépésként három, számomra különösen nyilvánvalónak látszó ellenvetéssel kívánok élni az idegen klasszikus szociológiájával szemben. Ezt követően pedig néhány olyan gondolatmenetet és kutatási irányt szeretnék felvázolni, amelyek közelebb hozhatnak az ellenvetések által felmutatott problémák elmélyültebb megértéséhez és megoldásához.

Első ellenvetésem az, hogy az idegen szociológiai elmélete, úgy tűnik, a 19. század végi és 20. század eleji tudáselmélet foglya maradt, ezáltal problematikussá válik mind a régebbi társadalmak hasonló szempontú vizsgálata, mind pedig annak kérdése, vajon alkalmazhatók-e az ekkor alkotott fogalmak a jelenkori társadalmak változásai közepette is. A helyzetből mindenképpen két feltűnő hiányosság fakad. Egyfelől, történelmi perspektívában könnyen kimutatható, hogy az eddigi vizsgálat figyelmen kívül hagyott egy lényeges mozzanatot: azt ugyanis, hogy az emberi társadalmak többségében - a legegyszerűbb törzsi társadalmaktól egészen a kora újkori európai társadalmakig - az idegennel szembeni társadalmi viselkedés és a vendégszeretet társadalmi motivációja ugyanannak a kulturális komplexumnak két oldalát jelentik, s ehhez a komplexumhoz elválaszthatatlanul hozzátartozik a szegények vagy más segítségre szorulóknak gondozása is. A „klasszikus idegen” kialakulását csupán ennek a komplexumnak a „bomlástermékeként”, differenciálódástörténeti eredményeként szemlélhetjük. A következő részben erre még vissza fogok térni.

Az „idegen” klasszikus szociológiájának időhöz kötöttségére másfelől rámutat az a kérdés is, hogy vajon más személyekkel kapcsolatos társadalmi tapasztalatainkat - amelyeket a jelenkori társadalmi helyzetben a telekommunikációnak, az intézmények és szervezetek univerzális jogi fennhatóságának, a világméretű közlekedésnek, a kapcsolatok bármikori felvehetőségének és megszakításának fogalmaival írhatunk le - megközelíthetjük-e egyáltalán az „idegen” figuráján keresztül; nem inkább az-e a helyzet, hogy ez a figura menthetetlenül anakronisztikussá vált? Nyilvánvalóan ezen a ponton lép be a világtársadalom (Weltgesellschaft) szociológiai toposza, a toposz realitásának kérdésével és esetleges következményeinek problémájával együtt.

Második ellenvetésem az, hogy az „idegen” szociológiája túlságosan a „helybeliek” és az „idegen” között egy meghatározott társadalomban létrejövő egyetlen interakciós helyzetre - esetleg több ilyen helyzet összehasonlítására összpontosítja figyelmét. Noha az efféle elemzés kétségkívül dinamikus, hiszen az interakciós helyzetet változónak írja le, ám semmiképpen sem evolúciós, mivel nem érdeklik e dinamikus helyzet struktúráképző hatásai, sem pedig az érintett struktúrák befolyása egy későbbi és esetleg teljesen más interakciós helyzetre. Ha például az idegenek szokatlanul nagy mértékben nyereségorientáltak, nem változtatja-e meg ez visszafordíthatatlanul magának a gazdaságnak a társadalmi struktúráját? És ha egy társadalom, mint például az antik római, szükségesnek látja, hogy az idegenekkel való bánásmódot önálló jogi korpusznak (a *jus gentiumnak*) rendelje alá, vajon nem kedvez-e ez annak a fogalmi általánosításra való törekvésnek, amely meghatározza a további római jogfejlődést (azaz a *jus civile* és a *jus gentium* integrációját)?³ Hogy ezen a ponton ne kelljen még részletes elemzésbe bocsátkoznom, Werner Sombartot idézem, aki *Der moderne Kapitalismus* című könyve első kötetének „Die Fremden” fejezetét a következő mondattal kezdi: „Izgalmas feladat lenne az emberiség egész történetét az „idegen” fogalma felől s az általa az események menetére gyakorolt hatás nézőpontjából megírni” (SOMBART 1922. 883.). Sombart ösztönzése azonban senkit sem indított cselekvésre, s ez jómagamnak sem áll szándékomban, hiszen ez a világtörténeti dimenzió híján volna minden elméleti vezérfonalnak. Annál termékenyebbnek tűnik azonban egy másik, Sombartéval rokon problémafelvetés: végigtekinteni olyan válogatott struktúrák sorozatán, amelyek az „idegen” számlájára írhatóak, továbbá megfigyelni e kiszemelt struktúrák kumulatív kialakulását.

Harmadik ellenvetésem szorosan összefügg a másodikkal. Az idegen klasszikus szociológiája számomra naivan konfliktus-orientálnak tűnik, s ezáltal éppen ott téved, ahol

az a Dahrendorféhoz hasonló szociológia, amely egyenesen a társadalmi konfliktust tartja az alapvető társadalmi helyzetnek. A „helybeli”/„idegen”-kapcsolatoknak a rokonsági rendszerekbe, a társadalmi reciprocitás alapvető mintáiba és a gazdasági érdekhálózatokba való beágyazódását kellő mélységben vizsgálva éppen az idegen integrációjának strukturális sokrétősége válik nyilvánvalóvá. Az „idegen” elmélete mindig különbözőségelmélet, ám egyáltalán nem mindig konfliktus-elmélet is. Ha azonban így kívánjuk megválasztani kiindulópontunkat, annál érdekesebb lenne kialakítani az idegenekkel kapcsolatos konfliktusoknak egy önálló elméletét, amely nem a konfliktus univerzalizálására, hanem sokkal inkább olyan diszkontinuitások magyarázatára törekszik, ahol a látszólag stabil beilleszkedési mintát hirtelen megtöri a másság indulatos, erőszakba, pogromokba stb. torkolló tagadása. Az „idegen” korai szociológusai között talán a patriotizmust és nacionalizmust vizsgáló Robert Michels volt legérzékenyebb megfigyelője számos olyanfajta érzékelési aszimmetriának és diszkontinuitásnak, amelyek ilyen törések okozójává válhatnak (MICHELS 1925., 1913).

II.

Négy, az imént felhozott ellenvetésekkel szoros kapcsolatban álló szempontot szeretnék az alábbiakban valamivel közelebről megvizsgálni, s ezáltal egyszersmind első körvonalait is felvázolni az „idegen” kidolgozandó szociológiai elméletének.

Az első megfontolás az „idegenek” és „helybeliek” kapcsolatának aszimmetriái, valamint a társadalmi reciprocitás motívumai közötti összefüggésekre vonatkozik, amelyek olyan intézményesült komplexumokban válnak megfoghatóvá, mi az ajándékcseré, a vendégszeretet vagy a jótékonyosság. A jótékonyosság - a vendéglátó és vendég közötti kapcsolattal ellentétben - általában nem reciprok viszony (PITT-RIVERS 1968. 22-23.). Mindazonáltal számos társadalom éppen a reciprok helyzet lehetséges bekövetkeztével indokolja szükségességét. Egy példát idézek csupán, egy 1632-ben Cambridge-ben (a Trinity Chapelben) tartott prédikációból, ahol a szónok a viszonylag szegény idegenekkel szembeni jótékonyosságra buzdítja hallgatóságát, s ebbéli szándékát így támasztja alá: „Mi magunk is válhatunk idegenekké, hozzájuk hasonlókká, hogy még kire-kire külön kiszabott zárandokságot is kelljen vállalnunk mindannyiunk közös zárandoksága mellett.”⁴ Érvelését klasszikusnak minősíthetjük. Mindenekelőtt azáltal teszi párhuzamossá a helyzetet, hogy rámutat: valamennyi ember földi életét „pilgrimage”-ként írhatjuk le. Ebből logikusan következik az a minden egyént fenyegető bizonytalanság, nem válik-e az ő élete is „sajátos zárandoksággá”, amely kiszakítja őt most még látszólag biztos jólétéből. Ily módon temporalizálása válik reciprokká a szegény idegenhez fűződő viszonya. Érdemes itt felidézni az egész Ótestamentum folyamán újra és újra felbukkanó figyelmeztetését: „emlékezzetek, hogy idegenek voltatok Egyiptom földjén”.⁵

Az imént idézett típus megformulálásával kapcsolatban figyelemre méltó, hogy az idegenhez kötődő bizonytalanságot a „helybeli” saját életére (vagy üdvözülés-tudatára) vonatkoztatja - s az ilyen módon előállított bizonytalansággal kívánja motiválni a segítséget és vendégszeretetet. Megfordítása ez egy alapvető emberi helyzetnek. Egyszerűbb társadalmakban ugyanis maga az idegen a bizonytalanság forrása. Lehet istenség is, angyal, misztikus erő megtestesülése, s a vendégszeretet megtagadása megtorlást, esetleg tébolyt vonhat maga után. (WOOD 1934. 79. GREIFER 1945. 741-742. FORTES 1975. 232.). Még azok a társadalmak is, amelyek hajlamosak az ismeretlen és védelem alatt nem álló idegeneket szolgálóvá tenni - mint a ghánai tellenszik -, kezdetben vendég-státust biztosítanak a hozzájuk érkező idegen számára (FORTES 1975. 231-232. WOOD 1934. 40.). Csak miután a természetfölötti erőkkel rendelkező főnök elvégezte rajta a szükséges megtisztító szertartást, akkor következik be az idegen szolgálóvá tétele, s ezt követően életbe

lép az egyszerű társadalmak másik biztonsági mechanizmusa. Az újonnan kreált szolgálal tulajdonosai fiktív rokonságot létesítenek azáltal, hogy adoptálják saját ágazatukba.

Az imént leírt két lehetőség - az idegennek mint isteni vagy démoni hatalom lehetséges hordozójának misztifikálása; illetve ennek ellentétje, az idegen által felvetett problémának a „helybeliek” üdvösségbeli bizonytalanságaként való dramatizálása - között helyezkedik el egy harmadik megoldás: ösztönzés az idegeneknek nyújtandó vendégszeretetre. Úgy tűnik, az elmúlt korok komplexebb társadalmi túlnyomórészt ezt a megoldást részesítették előnyben. Ez a vendég státusának kiemelését jelentette, ahol a vendéget többé már nem istennek, hanem egy isten oltalma alatt állónak tekintették.⁶ Az isten itt bizonyos értelemben a rokonok biztonságot nyújtó hálójának helyébe lép, amely egyébként az idegent kivéve mindenkinek rendelkezésére áll (WOOD 1934. 76, 88.). Ennek a lehetőségnek is a bizonytalanság szolgáltatja előfeltételét. A vonás ugyanis, amely az istent és az idegent hasonlóná teszi egymáshoz, az, hogy mindkettőjük megtapasztalásában döntő szerepet játszik az ismeretlennek és a lényegileg megismerhetetlennek a minősége. Mindkettőjük esetében hozzájárul még ehhez a kérdések tilalma, például nevüket illetően (PITT-RIVERS 1968. 15-20.).

Az idegen szociológiájának feladatát, amely az idegen-státus, a vendégszeretet, az irgalmasság és az ajándékcseré közötti szoros összefüggések megértésében áll, jobban megérthetjük a fenti típusnál tett megfigyelésekből. Első lépésként azt kell elemeznünk, mennyiben állhat fenn ez a bonyolult összefüggés-hálózat olyan egyszerű társadalmakban, ahol léte egyáltalán nem magától értődő. Hiszen a meglepetésszerűen felbukkanó idegennel való elbánás legegyszerűbb módja a fizikai megsemmisítés lenne.⁷ A vallásos jelentéskomplexumok központi szerepét, már világosan láttuk. Az elemzés további részében az egyedi háztartásnak és az egyedi családnak szentelünk nagyobb figyelmet. Az idegen ugyanis rendszerint egy-egy család vendégeként lép be egy-egy társadalomba, s a társadalmak legnagyobb része semmi olyan strukturális mechanizmussal nem rendelkezik az idegen befogadására, amely a házat mint a társadalomba való belépés kiváltságos pontját védelmezné. Az archaikus Görögországban például egészen a Kr.e. 6. századig valamennyi jog és minden védelem, amely az idegent megillette, személyek és családok közötti kapcsolatokból származott, s az archaikus társadalom (a későbbi „polisz”) csupán ilyen formában „ismeri” az idegent (GAUTHIER 1973. 20-21.). Másfelől, a ház perspektívájából elemezve pedig még a 17. században is érvényes a háznak olyan felfogása - ha jogilag és nem építészetiileg definiáljuk - mint a vendéglátás színteréé, amely a vendégszeretet nélkül nem is lenne tökéletesen megalapozva (HEAL 1990. 6. és passim).

E kulturális komplexum keletkezése és kibontakozása mellett fontos végigkövetnünk a későbbiekben felbomlását és belső szétágazását is: a szegénygondozás államivá és szervezetektől függővé válását, a vendégszeretet privatizálódását, valamint az idegen státusának átalakulását politikai és jogi jellegűvé a késő középkor utáni Európában. E differenciálódási folyamatoknak köszönhető, hogy az idegen klasszikus szociológiája nem figyelt fel rá: végső soron ugyanazzal a tárggyal foglalkozik, mint Marcel Mauss „ajándékszociológiája”.⁸

III.

Másodjára az idegen befogadásának vagy integrációjának modusait szeretném szisztematikusan kibontani, s összekötni ezeket egy tézissel az idegenek által kiválasztott új struktúrákról. Már az a fenti megfigyelés, hogy az idegen számára számos társadalom határai csupán egy vendéglátó és ennek rokonsági összefüggése révén hidalhatók át, rámutat, milyen nagy mértékben függ az idegen társadalmi pozíciója a befogadó társadalom strukturális lehetőségeitől. E szempontból az idegennek kétféle típusát különböztethetjük meg: 1. a

véletlenül felbukkanó idegent -, a hajótöröttet nevezhetjük prototípusának - aki megjelenésévei próbára teszi az adott társadalmi rendszer képességét meglepetések feldolgozására; 2. egy társadalom történetileg keletkezett struktúrái vagy strukturális hiányosságai által mintegy előre meghatározott szerepű idegenek, akik megjelenésükkor tüstént a már létező lehetőségeket ragadják meg és hiányukat töltik be. Amennyire izgalmas a kérdés, milyen feltételek mellett válhatnak európai hajótöröttek afrikai törzsek főnökeivé (SHACK 1979. 10. WILSON 1979. 52-55.) annyival jelentősebb az idegennek e második típusa. Nyilvánvaló emellett, hogy a két típus nem különül el élesen egymástól. Éppen a törzsfőnökké emelkedett hajótörött példája bizonyítja, miként léphet interakcióba egymással a megérkezés véletlenszerűsége és egy, az idegent illető társadalmi státus felszabadulása.

Két, egymással szoros összefüggésben álló aspektus játszik e kérdésben nagy szerepet: egyfelől differenciált politikai szerepstruktúrával rendelkező, rétegzett vagy rendi társadalmak keletkezése, másfelől az átmenet egyes idegenektől idegenek csoportjaihoz vagy populációihoz. Irwin D. Rinder (1958) amerikai szociológus vezette be a státusz-hiátus érdekes fogalmát az idegeneknek a rétegzett társadalmakban elfoglalt pozícióinak magyarázatára. A státusz-hiátus a társadalmi rétegzettség két dimenziójával áll összefüggésben. Ezek egyike a rétegek hierarchikus elrendezettségének kontinuitása vagy, diszkontinuitása. Hadd világítsam meg ezt a különbségtételt Otto Hintze egy példájával. Hintze (1970. 437-438.) rámutat, hogy a „gentry” fogalma Angliában nem vált el világosan sem a nemességtől, sem a nem-nemesi vidéki vagy városi földbirtokosoktól, így tehát ebben az esetben kontinuos társadalmi rétegzettségről beszélhetünk, míg a kontinensen fennmaradt a kismemesség és a nem nemesi földtulajdon közötti diszkontinuos különbségtétel. A társadalmi rétegzettség második dimenziója az egyes rétegek közötti határok flexibilitására, illetve merevségére vonatkozik, azaz egyfelől az egyének rétegek közötti mobilitásának, másfelől a rétegek közötti kommunikációnak a valószínűségére. Mindkét dimenzió kedvező lehetőségeket nyújt az idegenek számára. Az idegenek mindenekelőtt a diszkontinuitás által meg- nyitott státusz-hiátusokat töltik be, ami egyébként kérdésessé teszi a hierarchikus pozíciók teljes spektrumát. Vannak egyfelől idegenek, akik a meghasonlott elittel szemben uralkodói vagy főnöki pozíciókra tesznek szert (WILSON 1979 57-58.), másfelől gyakori, hogy egy környezetéhez képest viszonylag magas jóléti fokon élő társadalomban alsóbbrendűeknek tekintett pozíciókat a „helybeliek” többé nem töltenek be, s ez idézi elő idegenek bevándorlását. Az idegenek azután arra is alkalmasak, hogy átlépjék a fennálló rétegzettség által kialakult kommunikációs gátakat (BONACICH 1973. 583-584. TIRYAKIAN 1974. 47.). Interakcióba léphetnek bárkivel anélkül, hogy ez veszélyeztetné saját társadalmi státusukat, s egyúttal terhet vesznek le helybeli interakciópartnerük válláról, mert az idegenekkel kapcsolatban nem merülnek fel olyanfajta kérdések, vajon nem jár-e a kapcsolat a tekintély vagy tisztelet csorbulásával, s vajon nem jelent-e egy bizonyos személlyel fenntartott kapcsolat tiszteletlenséget vagy figyelmetlenséget más, fontos személyek iránt. Státusz-hiátusokat egyébként tudatosan is elő lehet állítani, mint amikor például az uralkodó idegenekkel tölti fel a legmagasabb állami hivatalokat, hogy ezzel mesterségesen növelje elhatárolódását a nemesi elittől (COSER 1972). A társadalmi egyenlősítést zászlajukra tűző politikai mozgalmak így természetesen ellenségeivé válnak az idegeneknek.

Az idegennek a rétegzett társadalmakban leírt fenti szerepével kapcsolatban két mozzanatot kell közelebbről szemügyre venni. Az egyszerű társadalmakkal szemben ilyenkor tipikusan idegen csoportokról vagy populációkról van szó, s az itt leírt idegenek azáltal is kitűnnek, hogy hosszú időn át idegenek maradnak. Az egyszerű társadalmakban ugyanis az idegenekkel kapcsolatos valamennyi mechanizmus arra összpontosul, hogy a lehető leggyorsabban megszüntesse idegenségük tényét: a megtisztító rítusok, az adopción, a fiktív rokonságok létesítése mind ebbe az irányba hatnak (SHACK 1979. 14.). A komplex, rétegzett

társadalmak elviselik a népesség nagyobb mérvű különbözőségeit is, és helyet adnak idegenek egész csoportjainak is. Az idegenséggel szembeni tolerancia és az idegen olyan módon történő stabilizálása, amely más idegenek csoport-összefüggésébe illeszti be őt, hozzájárulnak, hogy az idegen megtartsa idegen-státusát. Csupán ennek révén jöhetnek létre a feltételek Simmel idegenje számára, aki „potenciális vándor” lévén bármikor továbbállhat vagy „visszavándorolhat”, noha ezt belátható időn belül nem teszi meg.⁹ Simmel azonban eközben elhallgatja az idegen mögött álló csoportösszefüggés óriási jelentőségét.

A továbbiakban sok múlik azon, mennyire sikerül a csoportba való beilleszkedés. Norbert Elias utal rá, hogy az insider-outsider-kapcsolatok erőviszonyait nagyban a két csoport vagy két oldal egymáshoz viszonyított kohéziója szabja meg. (ELIAS 1990. 11-12.). Úgy tűnik azonban, eleve abból indul ki, hogy az „outsider” csoport kohéziója jóval csekélyebb. Az idegen történelme sok esetben nem igazolja ezt, hiszen idegenek csoportjuk növekedésekor gyakran a csoport kifelé való lezárására törekszenek.¹⁰ Amennyiben a csoporton belül erősebb összetartás áll fenn, úgy az idegennek különös, többszörös külső/belső nézőpontjai alakulhatnak ki. Ahogyan egyes társadalmak szívesen értékeli „saját idegenjeiket” abból a szempontból, mennyire hasznosak számukra (GILISSEN 1958a. 245.), úgy az idegen is megfordíthatja ezt a perspektívát, és teljes egészében saját céljainak és igényeinek szempontjából szemlélheti az őt körülvevő idegen társadalmi környezetet, azaz e környezet számára való hasznosságára összpontosíthat. Ilyen esetben valódi személyként csupán saját csoportjának tagjai számára létezik (lásd például az amerikai kínaiakat: SIU 1952. 36.). Az idegen ezzel a magatartásával olyanfajta gátlástalan, racionális célkövetést valósít meg, amely az őt körülvevő társadalom számára egyébként ismeretlen. Tulajdonképpen modern magatartás ez, amely szigorú különbséget tesz a személyes és személytelen társadalmi kapcsolatok között, és amelyből valószínűleg az idegenek a modernség szempontjából vett relevanciája is nagyrészt fakad.¹¹ Ugyancsak ez magyarázhatja az idegenek jellemző jövő-orientáltságát (SOMBART 1922. 886.; BONACICH 1973. 585.), mind határozott visszatérési szándékuk, mind pedig e szándékkal való végleges leszámolás esetén.

A fenti elemzés azonban már kissé eltérített eredeti gondolatmenetemtől. Míg a státus-hiátusok elmélete az idegent struktúra-konzerváló elemnek állítja be, az idegen csoportok befelé, illetve kifelé orientáltságáról mondtak éppen az idegenek arra a vonására mutatnak, hogy tudatosan vezet be új magatartás-mintákat. Sok múlik azon, mennyire képes korlátozni a társadalmi környezet a befogadott idegen csoport lehetséges befolyását. Bizonyos körülmények között éppen az idegenek privilégiumai megvonásának technikai alakíthatnak ki újfajta magatartás-struktúrákat. Meyer Fortes (1975. 242) leírja, hogy Észak-Ghana egyik gyorsan növekvő városi agglomerációjában arra a kérdésre, hogyan lehet megállapítani, ki az idegen, azt a választ kapta: idegenek mindazok, akik lakbért fizetnek, míg a helybelieknek maguktól értődő joguk van az ingyenes lakhatáshoz. A válasz társadalmi bizonytalanságra mutat. A szóban forgó társadalom többé nem rokonsági fikciók révén konstituálja belső összetartását, hogy az ilyen módon befogadott idegenek ezután megadhassa a létfenntartásához szükséges dolgokat. Immár fizetés ellenében adja át földjének és lakásainak egy részét, s éppen azzal a problémával küszködik, tudja-e (és akarja-e) korlátozni a fizetésre kötelezettek körét.

Az idegenek befogadását követő új struktúrák kiválasztódásának tézisének most csupán az idegenek foglalkozás-választásával szeretném példázni. Az idegen által választott hivatások ugyanis nem kizárólag a státus-hiátusok elméletével magyarázhatók. Az idegen előtt nem csupán olyan foglalkozási ágak állnak nyitva, amelyeket a helybeliek nem töltöttek be. A státus-hiátusok elméleténél általánosabb kiterjedésű hipotézisnek tűnik Durkheim „konkurencia-kerülés”-elmélete,¹² amely főleg az idegenekre érvényes; hiszen ezek többnyire nem engedhetik meg maguknak, hogy konkurenciaként lépjenek fel a helybeliekkel szemben.

Így tehát a megüresedett pozíciók megkeresésén túl kénytelenek új foglalkozási ágakat feltalálni vagy importálni. A kínai mosodák, az olasz zöldségesek, a görög fagyaltosok vagy a zsidó házalók jó példaként szolgálnak erre az utóbbi száz év amerikai történelméből (SIU 1952. 36). Ennek logikus következménye a fokozatos szakmai differenciálódás, abban a formában, hogy idegenek különféle csoportjai egyre újabb kiaknázatlan foglalkozási niche-eket derítenek fel. A niche-ek egyébként bizonyos szempontból tipikusak lehetnek, amennyiben az idegenek számára fontos lehet megélhetésük gyors felszámolhatósága (BONACICH 1973), így hozzájárulhatnak a gazdaságnak a szolgáltatások, a kereskedelem és pénzforgalom felé való súlypont-eltolódásához. Gazdasági beszűkülés idején az idegeneknek e niche-feltáró magatartása azután hirtelen mások lehetőségeit korlátozó konkurenciának tűnhet - a periodikusan fellépő idegengyűlölet így a modell következményei közé tartozik.

IV.

Gondolatmenetem harmadik fontos pontja az idegenekkel kapcsolatos konfliktusok kérdése, amelyet egyetlen központi perspektívából kívánok tárgyalni. Általában véve az idegenekkel fenntartott kapcsolatok labilitása olyan tény, amely valószínűleg folytonos ösztönzést jelent a velük szembeni konfliktusokra. E labilitás abból fakad, hogy az idegenekhez fűződő viszony klasszikus esete annak, amikor egy társadalom bizonyos minőségeket tulajdonít más személyeknek, akikről csupán minimális információ áll rendelkezésre (HARMAN 1988. 15). Ez a fajta minőségtulajdonítás pedig igen magas fokon érzékeny a rendelkezésre álló információknak, illetve a minősítést végző megfigyelő helyzetének legcsekélyebb változásaira is. Hozzájárul ehhez egy másik mechanizmus is. Mivel az idegen napról napra sok helybelivel találkozik, ezek idegensége hamar elenyészik számára, s emiatt nem veszi figyelembe, mennyire idegen maradt ő maga a helybeliek szemében (MICHELS 1925. 303). E második mechanizmus nem súlyosbítja ugyan az esetlegesen fellépő konfliktusok intenzitását, ám annál meglepőbbé teszi azokat az idegen számára. Harmadikként említhetjük az idegen pozíciójának egyfajta időbeli instabilitását. Az idegennek tanácsos számolni azzal a ténnyel, hogy - ahogyan ez a vendégek esetében általában történni szokott - a kezdeti szíves fogadtatás egy pontosan meg nem határozható időpontban elutasításba fordulhat át, pusztán azért, mert az illető túl hosszú ideig tartózkodott az adott helyen (PITT-RIVERS 1968. 29).

Az ezzel a típussal leírható konfliktuslehetőségeket a különböző társadalmak különféleképpen intézményesítik. A státus-hiátusok elmélete rámutat annak lehetőségére, hogy rétegzett társadalmak nem csupán viszonylag veszélytelen, hanem gyakran igen kockázatos pozíciókat is utalhatnak idegen csoportoknak, amelyekben ezek többnyire ütközőelemként működnek ellentétes érdekű helyi csoportok között (BONACICH 1973. 584). Mi következik ebből a diagnózisból a modern társadalomba való átmenetre nézve?

A modern társadalmak kontinuus rétegszerkezetet mutatnak, amelynek kiváló paradigmája a jövedelmi különbségek korlátlanul finomítható lépcsőzetessége. A modern társadalmak rétegzettségének rendszere emellett többnyire híján van mindenfajta merevségnek, mind az egyén lesüllyedésének vagy felemelkedésének lehetőségét, mind pedig az egyes rétegek közötti kommunikáció elvi gátjait tekintve. Az idegennek a társadalmi szerkezetben betöltött pozíciója tehát nem vezethető le többé a rétegszerkezet sajátosságaiból. E szerkezetből nem következik az idegen törvényszerű kirekesztése sem, hiszen az idegen előtt továbbra is nyitva áll a foglalkozási azaz funkcionális - differenciálódás fent elemzett lehetősége.

Az idegen számára a modern társadalmak egy másik aspektusa válik problematikusává. Ezek ugyanis egy elvileg homogenizált állampolgári rétegre alapozzák politikai rendszerüket, ami alapján a választójog és a jóléti államban létező jogosultságokhoz való hozzáférhetőség

egyenlőségét jelenti. A „citizenship” jogosultsága nem ismer fokozatosságokat, univerzális elve csupán az egyenlő státusúak számára van fenntartva, s az idegen számára így elvileg hozzáférhetetlen. Az idegen számára így tehát az igazi veszélyt a modern politikai rendszer jelenti, amely, valahányszor szükségessé válik az egység megvalósítása, olyan kulturális formákhoz nyúl vissza, mint a „nemzet” vagy a „nép”, amelyekben az idegen kívül marad.¹³ Nem a nemzeti elv mindenek fölé emelése, hanem a fogalom fokozatosságot nem ismerő egalitárius alapstruktúrája tehát a valódi probléma. A jelenlegi helyzet az, hogy az idegen, miközben a polgári jog egyenlőséget biztosít neki, minden politikai jogot nélkülöz.¹⁴ Ezek után nem meglepő, hogy a modern nemzeti államok kialakulása során - például az ottomán birodalom széthullásakor 1918-ban vagy az afrikai gyarmatok fokozatos megszüntével az 1950-es évektől - (PARTNER 1990; SHACK-SKINNER 1979). számos olyan csoportot minősítettek „idegennek” a „nemzethez” viszonyítva, és taszítottak ki abból, amelyek már igen régóta az adott régióban éltek.¹⁵

V.

Szeretném gondolatmenetemet a világtársadalom (Weltgesellschaft) fogalmához fűzött megjegyzéssel lezárni. Két, látszólag ellentétes tendenciát találok e téren jelentősnek. Az egyik az idegen megtapasztalhatóságának megnövekedése. A világtársadalmon belüli, növekvő és végletes társadalmi és gazdasági különbségek, e különbségek jobb megfigyelhetősége és a modern közlekedési eszközök hozzáférhetősége révén azok a kis lehetőségek és hiátusok, amelyekhez idegenek helyi szinten folyamodnak - mint az illegálisan vagy turistavízummal beutazó külföldiek által vállalt szakképzetlen munkák vagy a menedéjog apró különbségei - igen gyorsan egyre több embernek válnak hozzáférhetővé. A helybeliek által megélt meglepetések - mint többszáz alvó iráni látványa egy reggeli japán parkban -, (PONS 1992) és az asszimiláció szándékának látszólagos hiánya az így megtapasztalt idegeneknél - mindez fokozza az idegenség érzetét. A lehetőségek kihasználásának racionalitása amúgy közelebb hozhatná hozzánk ezeket az idegeneket - ám éppen ezt a közösséget nehéz legtöbbszörünknek belátnunk.

Anélkül, hogy lekicsinyelném e tendenciát, amelyet egyetlen politikai rendszernek sem szabad szem előtt tévesztenie, mégis szeretnék egy ellentétes állítást megkockáztatni, azt, hogy a jelenlegi világtársadalomban elenyészőben van az „idegen” társadalmi figurája. A világtársadalom fejlődésével kapcsolatban Niklas Luhmann elevenítette fel azt az elméleti hipotézist, amely régebbi, mint a bevezetőben említett klasszikus szociológiai elmélet az idegenről. A nyugati szubjektum-filozófiáról van szó, amely az emberi tudatot világkonstituálónak tételezi fel. Ebből vezethető le az a posztulátum, miszerint „minden ember interakcióba léphet bárki mással azoknak az elvárásoknak az alapján, amelyeket a másik tudatában létező elvárásokról alkot” (LUHMAN 1971. 55.). Szeretném azt hinni, hogy ez esetben a régebbi hipotézis fogja kiszorítani fiatalabb konkurenciáját, az idegen klasszikus szociológiai elméletét, amely a szubjektum-elképzeléssel összeegyeztethetetlen, partikuláris világképpel operál. A kutatásra marad azoknak a konkrét formáknak a vizsgálata, amelyekben ez az interakció megvalósul.

Hadd utaljak még ezzel kapcsolatban röviden néhány szempontra. Az egyik legdöntőbb mozzanatként a lehetséges interakciók pontos funkcionális megjelölése tűnik, amely ismeretlen, sosem látott helyeken is viszonylag biztos kulcsot ad a mindenkori „másik” szándékait illetően (Uo. 54.). A „másik” lehetséges idegensége a funkcionálisan jellemző interakciókban oldódik fel, amelyek mindegyikét viszonylag biztonsággal tudjuk kezelni, anélkül hogy a másik teljes idegenségével kellene számolnunk. A „másik” mint egyén továbbra is idegen marad, ám immár nem ez lesz a társadalmi interakció meghatározó elemévé. Annál nagyobb jelentőségre tesz szert a társadalmi interakció két másik sémája. Az

első a személyes és személytelen viszonyok előrehaladott differenciálódásában áll, amelyet az előzőekben már az idegennel kapcsolatban, általa bevezetett újításként említettünk. Eléggé hozzászoktunk már, hogy interakcióink nagy részét személytelen kapcsolatok szálán bonyolítsuk, anélkül hogy ezeknek az interakcióknak a többsége az „idegenség” modusát ölténé, s anélkül is, hogy az emellett fennálló személyes kapcsolatoknak a modern korban csak fokozódó intimitását sértené. A másik séma az ismerős és ismeretlen megkülönböztetése. Életünket - amellett, hogy mindannyiunknak vannak barátai és szerettei - manapság ismeretségi hálónk mentén szervezzük, amelyek körülbelül 2000-től 6000 főig terjedhetnek.¹⁶ Az ismeretséghez viszonylag kevés kell - mondjuk, hogy bemutassák az embert; és az „ismeretség” modusában végzett interakciókhoz nem szükséges további megkülönböztetés - mondjuk, az idegen/bizalmas határvonal mentén. Az ismerős/ismeretlen sémájának újdonságát talán a tulajdonnevek jelenkori jelentősége szemlélteti a legjobban. Míg a régebbi társadalmak az idegen idegenségét abban a tekintetben is tiszteletben tartották, hogy kerülték a nevére való rákérdezést - ez legfőljebb a búcsúzás pillanatában következett be¹⁷ -, addig a modern társadalmakban a név közlése vagy az arra való rákérdezés talán szükséges, de mindenképpen elégséges feltétele a további interakciónak.¹⁸ Analitikus szemszögből egyre kevésbé tűnik kielégítőnek, hogy a modern életforma leírásában az idegen/barát ellentétpárt tekintsük a legalapvetőbb különbségtételnek. (FRANCK 1980).

Egy utolsó kérdés: Mit jelent ebből a perspektívából az etnicitás jelenkori feléledése, s az elfelejtett vagy elnyomott hagyományok újbóli színre lépése? Nem azt jelenti ez, hogy az „idegen” fogalma visszanyeri történelmi szerepét? A kérdés nyitott. Az én véleményem azonban az, hogy ezek a jelenségek sokkal inkább az „idegentől” való, csupán tudat alatt megsejtett búcsúzásnak, a másság elvesztésétől való félelemnek a reakciói, arra tett kísérletek, hogy a különbözőség új vezérmotívumát s a különbözőség kultúráját állítsák az „idegen” figurájának helyébe, amely visszavonhatatlanul elveszítette központi szerepét. Az (irreducibilis) kulturális különbözőség különféle elképzelései lépnek fel tehát konkurenciaként a szubjektum-filozófia örökségének, s egy olyan univerzalista emberiség-fogalomnak az ellenében, amely a francia forradalom óta ismerünk.

* *A Weltgesellschaft* fogalmának bevezetése Niklas Luhman nevéhez fűződik (LUHMAN 1971); a terminust magyarul *világtársadalomnak* fordítjuk. (A szerk.)

Jegyzetek

- 1 A gazdaságnak ez a meghatározása Niklas Luhmantól származik: Luhman 1970
- 2 A „közvetítői tevékenységet folytató kisebbségek” elméletének áttekintéséhez ld. Bonacich 1973; Turner 1986.
- 3 E hipotézishez ld. Savigny 1815., különösen 3.
- 4 Galeb Dalechamp: *Christian Hospitalitie: Handled Commonplace-wise...*, 1632. 98. Idézi: Hael 1990. 18.
- 5 Ld. ehhez: Greifer 1945, és mindenekelőtt Cohen 1888, illetve uő. 1935 figyelemre méltó elemzését.
- 6 Cohen 1888. 5. megjegyzi, hogy a próféták Istent nyomatékosan „az idegenek istenének” nevezik.
- 7 Az idegenek késelem nélküli meggyilkolásáról - amely Indonéziában még a 17. és 18. században is szokásban volt - ld. Gilissen 1958. 31-39.
- 8 Ld. ehhez az összefonódáshoz igen érdekesen: Mauss 1921.
- 9 Az idegen részéről idegen-státusát a „visszatérés álomképe” (Abou 1990. 131-132.) stabilizálja, amely folyamatosan két kultúra között tartja őt.
- 10 Ld. ennek fontos szempontjait Park 1964. 194-195; Bonacich 1973. 586.
- 11 Ld. az idegenek szerzés-motiváltságához Levy 1913. 293; Weber 1920. 43; Sombart 1922., különösen 883, 886-887, 914-915; Becker 1956. különösen 229-230.
- 12 Ld. a városok, a városi foglalkozások keletkezése és a bevándorlók foglalkozási differenciálódásban játszott szerepének összefüggésében Durkheim 1973. XX.
- 13 Ld. ehhez Styrker 1959. 352. A „lakos” inkluzív-pragmatikus fogalmából a „nemzet” modern fogalmába való átmenethez Stichweh 1988. 286-290. Ld. még az egyetemek példáját, amelyek a 19. század elején az

- idegenek privilegizálásának kora-újkorai gyakorlata helyébe a polgároknak státus tekintetében homogenizált csoportját állítják, akik azonban egymás számára „idegenek”. Ld. Stichweh 1991, különösen 185-187.
- 14 Gilissen 1958. 33; vö. példaként Rudhart 1812. 43-44. a „lakos” és a „polgár” kategorikus elkülönítését, amely párhuzamban áll a „rendőrség” és a „jog” elkülönítésével.
- 15 Vö. Balke 1992. Carl Schmittet parafrázáló definícióját „A nemzetállam korában az idegen az ellenség.” (39.)
- 16 Ld. Lauman et. al. 1989. 1186; az ismeretséghez ld. Freeman 1984. különösen 206-207.
- 17 Az iszlám előtti Arábiából és az Odüsszeiából idéz példákat. Pitt-Rivers 1968. 15.
- 18 Ld. Wood 1934. 207. példáját ld. Auster 1987. 72-73. a bemutatkozásról mint az interakció feltételéről folytatott vitához, amelyet a résztvevők egyike azzal vélt lezárni: „De hiszen ha valaki megmondja a nevét, attól fogva nem idegen.” (73.)

Irodalom

- Abou, Selim, 1900. L'insertion des immigrés. Approche conceptuelle, 126-138 in: Ida Simon-Barouh-Pierre-Jean Simon (eds.): *Les étrangers dans la ville. Le regard des sciences sociales*. Paris
- Auster, Paul, 1987. *The New York Trilogy*. London
- Balke, Friedrich, 1992. Die Figur des Fremden bei Carl Schmitt und Georg Simmel. *Sociologia Internationalis* 30, 35-59.
- Becker, Howard, 1956. Middleman Trading Peoples: Germ Plasm and Social Situations, 225-237 in: uő: *Man in Reciprocity*. New York. Reprint: Westport, Connecticut 1973
- Ben-David, Joseph, 1991. *Scientific Growth: Essays on the Social Organization and Ethos of Science*. (Gad Freudenthal, ed.). Berkeley
- Bonacich, Edna, 1973: A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review* 38, 583-954
- Cohen, Hermann, 1888. *Die Nächstenliebe im Talmud. Ein Gutachten dem königlichen Landgerichte zu Marburg erstattet*. Marburg
- Cohen, Hermann, 1935. *Der Nächste. Vier Abhandlungen über das Verhalten von Mensch zu Mensch nach der Lehre des Judentums*. (Martin Buber, Hg.). Berlin
- Coser, Lewis A., 1972. The Alien as a Servant of Power: Court Jews and Christian renegades. *American Sociological Review* 37, 574-581.
- Durkheim, Emile, 1973⁹. *De la division du travail social*. Paris
- Elias, Norbert, 1990. Zur Theorie von Etablierten-Außenseiter-Beziehungen, 7-56, in: Norbert Elias- John L. Scotson: *Etablierte und Außenseiter*. Frankfurt am Main
- L'Etranger, 1958. *Recueils de la société Jean Bodin*, 9. és 10. kötet. Bruxelles
- Fortes, Meyer, 1975. Strangers, 229-253, in: uő - Sheila Patterson (ed.): *Studies in African Social Anthropology*. London
- Franck, Karen A., 1980. Friends and Strangers: The Social Experience of Living in Urban and Non-urban Settings. *Journal of Social Issues* 36, 52-71.
- Freeman, Linton C., 1984. The Impact of Computer Based Communication on the Social Structure of an Emerging Scientific Specialty. *Social Networks* 6, 201-221.
- Gauthier, Philippe, 1973. Notes sur l'étranger et l'hospitalité en Grèce et à Rome. *Ancient Society* 4, 1-21.
- Gilissen, John, 1958. Le statut des étrangers, à la lumière de l'histoire comparative, 5-57, in: *L'Etranger*, T. 1.
- Gilissen, Joh, 1958a. Le statut des étrangers en Belgique du XIIIe au XXe siècle, 231-331, in: *L'Entranger*, T.2.
- Greifer, Julian L., 1945. Attitudes to the Stranger. A Study of the Attitudes of Primitive Society and Early Hebrew Culture. *American Sociological Review* 10, 739-745.
- Herman, Lesley D., 1988. *The Modern Stranger. On Language and Membership*. Berlin Heal, Felicity, 1990. *Hospitality in Early Modern England*. Oxford
- Hintze, Oto, 1970³. *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Göttingen
- Lauman, Edward O. et al., 1989. Monitoring the AIDS Epidemic in the United States, A Network Approach. *Science* 244. 1186-1189.
- Levine, Donald, 1979. Simmel at Distence: On the History and Systematics of the Sociology of the Stranger, 21-36, in: Shack-Skinner 1979
- Levy, Hermann, 1913. Der Ausländer. Ein Beitrag zur Soziologie des internationalen Menschaustausches. *Weltwirtschaftliches Archiv* 2, 273-298.
- Luhman, Niklas, 1970. Wirtschaft als soziales System, in: uő: *Soziologische Aufklärung* 1. Opladen
- Luhman, Niklas, 1971. Die Weltgesellschaft, 51-71, in: uő: *Soziologische Aufklärung* 2. Opladen 1975.
- Mauss, Marcel, 1921. Une forme ancienne de contrat chez les thraces, 35-43, in: uo. *uvres*, 3. köt. Paris 1969.
- Merton, Robert King, 1980. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. New York

- Michels, Robert, 1913. Zur historischen Analyse des Patriotismus. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 361, 14-43. 394-449.
- Park, Robert Ezra, 1964. *Race and Culture*. New York
- Partner, Peter, 1990. In a Fratricidal Country. *New York Review of Books* 37, No. 12. July 19., 25-27.
- Pitt-Rivers, Julian, 1968. The Stranger, the Guest, and the Hostile Host. Introduction to the Study of the Laws of Hospitality, 3-30, in: J. G. Peristiany (ed.): *Contributions to Mediterranean Sociology. Mediterranean Rural Communities and Social Change*. Den Haag
- Pons, Philippe, 1992. Les clandestins du Japon. *Le Monde*, février 20., 1. és 6.
- Michels, Robert, 1925. Materialien zu einer Sociologie des Fremden. *Jahrbuch für Sociologie* 1, 296-317.
- Rinder, Irwin D., 1958. Strangers in the Land: Social Relations in the Status Gap. *Social Problems* 6, 253-260.
- Rudhart, Ignaz, 1812. *Encyclopaedie und Methodologie der Rechtswissenschaft*. Würzburg
- Savigny, Friedrich Carl von, 1815. *Geschichte des römischen Rechts im Kittelalter*. 1. köt. Heidelberg
- Schütz, Alfred, 1944. The Stranger: An Essay in Social Psychology, 91-105, in: uő: *Collected Papers II. - Studies in Social Theory*. Den Haag 1964. (Magyarul: Az idegen, in: *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, 1984. 405-413.)
- Shack, William A., 1979. Introduction, 1-17, in: Shack - Skinner 1979
- Shack, William A. - Skinner, Elliott P. (eds.), 1979. *Strangers in African Societies*. Berkeley
- Simmel, Georg, 1908. *Soziologie*, Berlin 1968
- Simmel, Georg, 1973. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest
- Simmel, Georg, 1977⁶. *Philosophie des Geldes*. Berlin
- Siu, Paul C. P., 1952. The Sojourner. *American Journal of Sociology* 58, 34-44.
- Sombart, Werner, 1922⁵. *Der moderne Kapitalismus*. 1. kötet München-Leipzig
- Stichweh, Rudolf, 1988. Inklusion in Funktionssysteme der modernen Gesellschaft, 261-293, in: Renate Mayntz et al., *Differenzierung und Verselbständigung: Zur Entwicklung gesellschaftlicher Teilsysteme*. Frankfurt am Main
- Stichweh, Rudolf, 1991. Universitätsmitglieder als Fremde in spätmittelalterlichen und frühmodernen europäischen Gesellschaften, 169-191, in: Marie Theres Fögen (Hg.): *Fremde der Gesellschaft. Historische und sozialwissenschaftliche Untersuchungen zur Differenzierung von Normalität und Fremdheit*. Frankfurt am Main
- Stryker, Sheldon, 1959. Social Structure and Prejudice. *Social Problems* 6, 340-354.
- Tiryakian, Edward A., 1974. Sociological Perspectives on the Stranger, 45-58, in: Sallie Tesselle (ed.): *The Rediscovery of Ethnicity*. New York
- Turner, Jonathan H., 1986. Toward a Unified Theory of Ethnic Antagonism: A Preliminary Synthesis of Three Macro Models. *Sociological Forum* 1, 403-427.
- Weber, Max, 1920. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen, 19889
- Weber, Max, 1921. *Gesammelten Aufsätze zur Religionssoziologie III*. Tübingen 19888
- Weber, Max, 1972.⁵ *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen
- Wilson, Monica, 1979. Strangers in Africa: Reflections on Nyakyusa, Nguni, and Sotho Evidence, 51-66, in: Shack-Skinner 1979
- Wood, Margaret Mary, 1934. *The Stranger: A Study in Social Relationships*. New York

RUDOLF STICHWEH:

THE STRANGER. NOTES ON THE DEVELOPMENT OF THE "WORLD SOCIETY"

The paper gives a brief introduction to studies about the sociology of the stranger and to their theoretical foundations. While presenting the changing definition of the concept, the study reflects on the ways strangers have been accepted in various societies, and on conflicts generated by their presence. The author concludes with a refined definition of "world society". According to him, the present role of the stranger will be replaced by the "culture of diversities".

SZUHAY PÉTER

Ki az ember?

Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”¹

E rövid tanulmányban a kétegyházi oláh cigányság² példáján keresztül azt a kérdést próbálom vizsgálni, hogy a kisebbségben lévő magyarországi cigányság etnikus öntudata és szimbolizációja hogyan épül fel kettős rendszerként, s benne kifelé (a társadalom felé) és befelé (a saját csoport, illetve etnikum felé) magáról milyen képet fest.

Kiinduló pontként azt a megfontolást kell rögzíteni, hogy a cigányság (mint minden kisebbség) etnikus öntudatát és szimbolizációját csakis kizárólag a „többségi társadalomhoz”³ való viszonyrendszerén és viszonyulásán keresztül értelmezhetjük, vagyis abba a társadalmi mezőbe kell elhelyezni e problémát, amelyben egymással folyamatos (elfogadó, elutasító) kapcsolatban áll többség és kisebbség. Az értékelés és a szimbolizáció belső és külső kettőssége természetesen a társadalom magát többségként definiáló részére is érvényes.⁴ Feltételezhető, hogy a többségi társadalom csoportjai és tagjai rendelkeznek egy olyan belső, titkos ítéletrendszerrel, melyet - sokszor annak éppen nem szalonképes volta miatt - magukban tartanak és kifelé (akár a nyilvánosság, akár az ellenőrzött közvélemény felé) konszolidált véleményként, megértő szöveggként fogalmaznak meg, illetve próbálnak uralkodni gesztusaikon.

Alapvetően skizofrén magatartást érhetünk tetten, hiszen a többség tudja vagy tudni véli fölényét a kisebbség fölött, mely kisebbséget magához viszonyítva nem szükségszerűen sorol emberszámba, s alapvetően saját értékeit, normáit, életvezetését, „a saját élete értelmét” tekinti normális kiindulópontnak és normális emberi életnek. Ehhez képest a kisebbséget alulértékeli és elvárja a kisebbség csoportjainak hozzá való igazodását (ebbe a megfogalmazásba természetesen belefér az az attitűd is, amikor a többség csoportjai, illetve tagjai a maguk sikertelenségét, kudarcait, elfojtott vágyait frusztrációként élik meg, és a másik vonatkozásában irigységüket fejezik ki). A kisebbség tisztában van a vele szemben megfogalmazott, kimondott és elhallgatott előítéletekkel, értékrendjének megtagadásával, a vele szemben támasztott elvárásokkal, melyekhez az élet számtalan pontján látszólag vagy ténylegesen igazodni kell. Kényszerűségből is elfogadják az alá-fölérendeltségi viszonyban számukra kiosztott pozíciót, és kettős értékrendjükben némi zavart éppen az ehhez való igazodás nehézsége és követelménye jelent. Azért, hogy élni tudjanak s hogy élni hagyják őket, elfogadják a megfelelés követelményeit. Ahhoz azonban, hogy etnikus identitásukat, autonómiájukat és belső összetartozásukat megtartsák, továbbra is működtetni kell egy olyan érték- és jelrendszert, mely csakis kizárólag róluk szól, együvé tartozásukat erősíti és a többségtől való elhatárolódás titkos rendszerét jelenti. Az önértékelés belső rendszerében ők is rendelkeznek egy hierarchiával, melyben magukat helyezik annak csúcsára. Nyilvánvalóan önértékelésük, önbecsülésük és emberi méltóságuk érdekében szükség van egy rájuk kényszerített hierarchikus viszony ellenkező előjelű megváltoztatására.

1992 szeptemberében Kétegyházán néhány dinnye kiköveteléséből „fellobbant a láng”.⁵ A Csurár testvérek az *Újfaluban* az egyik helybeli paraszttól dinnyét követeltek, aki néhány darabon felül nem volt hajlandó nekik abból adni. A Csurár testvérek erre állítólag fejbe verték a dinnyést. Következő napon az éjszakai órákban kilenc helybeli román és magyar fiatalember egy Kamaz típusú „harci” teherautón

betört a két fiú házába, azt felgyújtotta, majd megrongálta a két testvér apjának házát is. A rendőrség ezt követően előzetes letartóztatásba helyezte a bosszúálló fiatalokat, a falu népe erre a hírre összegyülekezett a községi kultúrházban, és estétől másnap hajnalig népgyűlést tartott, ahol tájékozódhatott a megyei rendőrség vezetőjétől, valamint polgármesterétől a fiatalok letartóztatásáról. A következő napon szintén estétől hajnalig tartó népgyűlésen követelték a vizsgálati fogságban lévő fiatalok szabadon bocsátását és az általuk garázdálkodónak és bűnözőknek ítélt Csurár testvérek és szülők faluból való elűzését.

A népgyűlésen - de már előtte és utána is, kisebb csoportokban tárgyalva - elszabadultak az indulatok, és az emberek jelentős részénél megszűnt az az önkontroll, amely a belső megítélést és vélekedést titokban tarthatta volna, és ezek átalakultak kifelé, a nyilvánosság felé mondott szövegekké, megítélésekké. Vagy is bekövetkezett egy olyan helyzet, amikor vizsgálhatóvá vált a cigányok és magyarok közötti *együttélés* számtalan *addig rejtett konfliktusa, a két értékrend elég nehéz összeegyeztethetősége*. Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet a cigányok reakciójában is felszínre hozott számtalan olyan elemet, mely a belső szövegek szintjére jellemző, illetve felerősített számtalan olyan motívumot, amely a külső, kifelé irányuló viselkedés tartományába tartozik. Ezen túlmenően világossá váltak a cigányság védekezésének és túlélési stratégiájának szignifikáns elemei. Élesen vetődött fel például a csoporton belüli szolidaritás, illetve a parasztok méltányolása és türelme fenntartásának, a helyben maradás (és megmaradás) szempontjának konfliktusa. A helybeli parasztok egy ideig gondosan ügyeltek arra, hogy a faluban kirobbant konfliktust ne cigánykérdésként, hanem pusztán Csurár-kérdésként (vagyis egy családra, illetve egy kisebb rokonsági rendszerre szorítva) kezeljék. Ennek ellenére a nyilvános népgyűléseken elég sok olyan elszólás hangzott el, melyből kiolvasható volt, hogy a probléma alapvetően cigánykérdésként jelenik meg. Ennek palástolására bevonták a többi cigány családot, azt akarták elérni, hogy a cigányok egy olyan petíciót írjanak alá, melyben a rendőrségtől követelik a fogva tartott fiatalok szabadon bocsátását, és egyetértésüket adják a három Csurár család faluból való elűzéséhez.

A rendőrség és a Polgármesteri Hivatal közreműködésével sebtében „vajdát” neveztek ki a faluban, akitől elvárták és kikényszerítették, hogy közbenjárjon a Csurár családnál azok eltávoztatása, valamint a többi cigánycsalád megrendszabályozása érdekében. A népgyűlés résztvevői a második este a Roma Parlament jelen lévő képviselőjét arra akarták kényszeríteni, hogy személyesen beszéljen a Csurár családdal, s vegye rá őket a menekülésre. A harmadik népgyűlési estén, mely igen rövidre sikeredett, már azt az örömhírt közölhették a falu lakóival, hogy szabadon engedték a fiatalokat. Ezzel a követelések első pontja teljesült. A mámorában haza tolongó közönséget azonban néhány hang arra figyelmeztette, hogy a követelések második pontja még nem teljesült, hiszen a Csurár család - jóllehet több tagja a szomszéd falvakban bújkált - néhány emberét rendszeresen látták a faluban.

Ezen az estén nem sokkal a tömeg feloszlása után az egyik cigány család portáján tűz ütött ki, mely állítólag egy - a fáskamrába dobott - Molotov-koktéltól származott. A tüzet a több száz fős rendőrségi készülség kommandós (kommandoros) tagjai hamar eloltották, azonban majd egy óráig tartott az a riadalom, ahol a szomszédból összesereglett több mint ötven fős cigánycsoport a népgyűlésen elhangzott paraszti indulatokra „megfogalmazta” válaszáat. Ezt megelőzően már több éjszakán keresztül az újfalusi cigányok kint aludtak az utcán vagy a határban, és többen elvitték gyermekeiket a szomszéd falvakban lakó rokonaikhoz. Vasárnapra viszonylagos nyugalom szállta meg a falut. A fiatalokat hazaengedték, Csurárék megüzenték, hogy elmennek Kétegyházáról, és a rendőrség is visszavonta erői nagy részét. A megyei

kapitányság ígéretet tett egy rendőrőrs felállítására. A parasztok már nem népgyűléseztek, és a cigányok is hazahozták gyermekeiket, s beköltöztek házaikba. A félelem azonban nem múlt el, s máig kitörölhetetlenül úgy él az emberek emlékezetében és szóhasználatában e hét, mint az etnikai háború ideje.⁶

A következőkben azt próbálom meg leírni, hogy: 1. Mit állítanak a parasztok a cigányokról? 2. Mi ellen védekeznek a cigányok, és ennek megfelelően mit állítanak magukról a külső elvárásnak megfelelően? 3. Mi az, amit a cigányok a belső normájuk szerint tartanak önmagukról? 4. Mit akarnak a parasztok elérni a cigányokkal szemben? Mit akarnak elérni a cigányok a paraszttal szemben?

1. A parasztok szerint (noha hangsúlyozom, a nyilvánosságra hozott vélekedések címzetten a bűnbaknak megtett Csurárokra is) a cigányok megélhetésének alapját a lókereskedés adja. Mivel a cigányok nem rendelkeznek földterülettel, képtelenek megtermelni a jószágtartáshoz szükséges takarmányt, ezért rendszeresen a határban való lopkodáshoz, esetleg bengészéshez folyamodnak. (Amíg a cigányok az Állami Gazdaság és a Tsz-ek termését dézsmálják meg - lucernát, kukoricát stb. - addig valamelyest tolerálható tevékenységük, amikor azonban már a parasztok termésében tesznek kárt, nem méltányolható cselekedetük. Ugyancsak elfogadhatatlan, ha a már kazalba rakott szénát bontják meg, vagy az elásott répát szedik fel.) Nem tetsző a parasztnak az sem, hogy a cigányok a lókereskedést lótolvajlással vagy lócsempészéssel egészítik ki. Azt állítják ugyanis, hogy elsősorban Romániában vesznek olcsó pénzen vagy kötnek el lovakat és hozzák át a zöldhatáron az éj leple alatt. Úgy vélik, hogy a lókereskedés során a vásárokon rendszeresen becsapják a parasztnak, ezzel illetéktelenül magas haszonhoz jutva. A Csurárék agresszivitását eleve azzal magyarázzák, hogy azért hangoskodnak a megrakott szekérral hazafelé jövet, hogy az utcabeli parasztnak bemeneküljenek, és ne lássák a lopott árut. Általában is úgy értelmezik a Csurárék hangoskodását és fenyegetését, mint a megfélemlítés eszközét, hisz így nem mernek az emberek ellenállni, szólni, akár feljelentést tenni. Nemcsak a lovakkal kapcsolatban fogalmazódnak meg lopási vádak, hanem minden hiányzó tyúk, bárány vagy néhány sor kiásott krumpli esetében a bizonyítási eljárástól függetlenül rögtön a cigányokat vádolják. Általános elgondolás szerint a cigányok nem szeretnek dolgozni, és másik jelentős jövedelemforrásuk a segélyezésből való részesülésük, akár az állami szociálpolitika által történő támogatásról, akár a helyi önkormányzat által adható támogatásról van szó. A cigányok körében tapasztalt magasabb gyermekszámot is az általuk vélt ingyen élési törekvésnek tartják. A rendetlenségre, piszkosságra utaló megjegyzések teljesen hétköznapiak körükben. Hasonlóan elmondható ez a cigányok hangosságára. Irritálja a parasztnak a cigányok kocsmezése, úgy ítélik, hogy kevéske keresményüket vagy segélyüket rögtön elverik, és képtelenek beosztó módon élni úgy, hogy pénzüket egész hónapra kitarson. Ugyanakkor az is irritálja a parasztnak, ha a cigányok közül valaki sikeres, hisz akkor eleve gyanús a siker eredményeként felhalmozott vagyon. Nem szeretik, ha a cigányok, akár a kocsmában, akár egyházi vagy családi ünnepeken adakozónak, kitarulkozóknak vagy megítélésük szerint hivalkodónak mutatkoznak.⁷

(Kétegyházán nincs hagyományos értelemben vett cigánytelep. A cigányok kezdetben a faluszéli házakat vásárolták meg, és itt az újfalu részén alakult ki lassan egy olyan, korábban főleg szegényparasztnak lakta utca, amelyet cigánynegyednek tartanak. Az elmúlt évtizedben elsősorban az e részről elszármazók a falu középső területein megüresedett házakat is megvásárolták, ezzel részben megszűnt korábbi szegregáltságuk, és közvetlenebb kapcsolatba kerültek a paraszttal. A cigányok gyakorlatilag ezeken a portákon is folytatták korábbi ló és marhatartó

gazdálkodásukat, illetve a lókereskedést. A parasztok ekkor már a „tisza udvar rendes ház” telekjellegét alakították ki. A cigányok megjelenése többek között ezt az egységesülő új paraszti öszképet bontotta meg. Minden bizonnyal a cigányok mind gazdasági jelenlétükkel, mind pedig az egyes portákon kialakított társadalmi találkozóhelyekkel bosszantották a parasztokat.)

2. A cigányok önmeghatározásának, annak is a társadalom többsége felé mutatott oldalának legfontosabb jellemzőjéül a társadalmi elvárásoknak való megfelelési szándékot említhetjük. Abból indulunk ki, hogy a cigányok számára teljes ménékben ismert a róluk szóló paraszti előítéletrendszer (mely egyaránt kiolvasható a nyelvi szövegekből, a ki nem mondott, de gesztusokban, testtartásban, általában a metakommunikációban kifejezésre juttatható szövegekből). Éppen ezért a cigányok magukról küldött üzenetei alapvetően abban a gondolkörben mozognak, melyek a paraszti leszólásban, illetve vélekedésben összegezhetők. A cigányok legfőbb törekvése, hogy a rendes ember - az ember - attribútumait sorakoztassák fel, másfelől pedig a cigányságukat mintegy háttérbe szorítva magyar állampolgári minőségüket, nemzetalkotó szerepüket hangsúlyozzák. A magukról alkotott kép végül is egy pozitív és egy negatív jelentéstartományba sorolható szövegekre adott válaszokból áll össze. A negatív jelentéstartományba tartozó szövegek mintegy negációjaként azoknak az elemeknek tételes felsorolása szerepel, mely velük szemben mint elítélő megjegyzések fogalmazódnak meg. A „rendes ember” mivoltukat azzal magyarázzák, illetve azzal igazolják, hogy nem loptunk, nem voltunk börtönben, mi nem cigány módra élünk, rendesen dolgozunk, és ehhez mintegy igazoló eljárásra való felszólítást adnak, hogy meg lehet kérdezni, véleményt lehet kérni, mindenki megmondhatja, és így tovább.⁸ Ha nem negációként fogalmazódnak ezek meg, hanem eleve pozitív értéként beszélnek az egyes elemeken keresztül magukról, akkor azok túlzott hangoztatását és hangsúlyozását hallhatjuk. Faragó Lajos nővére például, aki harmadmagával (minta három nővér) él a falutól néhány kilométerre egy tanyán, erejét megfeszítve dolgozik, és gyakorta hangoztatja, hogy a Munkácsy Tsz-nek 35 éve megbízható dolgozója, hány helyre hívják a faluba tapasztani, meszelni, mennyi jószága van, hogy becsüli meg őt a szomszédos tanyamúzeum vezetője, és hogyan küld hozzá külföldi vendégeket az ő élő tanyamúzeumába, és hogy számára, amióta él, mindig is a munka volt a legfontosabb, mert az adja meg az ember becsületét. Faragó Gizi legfőbb törekvése az, hogy a munkáján keresztül vétesse magát emberszámba. A rendes ember másik alapismérve, hogy legyen önálló háza, legyenek jószágai, mellyel függetlenségét is biztosíthatja.⁹ Szintén ebbe a körbe tartozik a kereskedői státus, a kupeckodás felemlítése.¹⁰ Ennek során fogalmazódik meg akár a romungrókkal szembeállítva is, a „mi nem 500-600 forintos emberek vagyunk” gondolköre. Az a rendes ember ugyanis, aki annyi tőkével rendelkezik, hogy képes bármikor lovat, autót vagy házat venni. A gyermeknevelés, a gyermekek öltöztetése és iskolába járatása szintén többször említtődik. Megfigyelhető az is, hogy az ember értékmérője az ember teste maga, a jóltápláltság, a kövérség.¹¹ A „derék ember” jelzi a vagyonságot és a tehetőséget. A tisztelet megadása igen fontos eleme a kultúra önmeghatározásának, mint gyakran emlegetett elem, legfőbbképpen a kölcsönösséget akarja kikényszeríteni a többségtől, azt ugyanis, hogy legalább olyan módon kapja meg a cigány ember a tiszteletet, amilyen módon megadja ezt a parasztnak. A tisztelet megkövetelése ilyen formán a cigányság elismertetését is jelentené, mely az ember önbecsüléséhez és önértékeléséhez elengedhetetlen feltétel.

A cigányok a többség előtt elsősorban állampolgárként és magyarként szeremének megjelenni, elismertve ezzel a társadalomban való egyenrangúságukat. Ezt erősíti akár a marosvásárhelyi segítségnyújtásuk gyakori emlegetése, mellyel a

magyarokkal való szolidaritásukat, illetve magyarságukat szeretnék kifejezni. Ebbe a gondolatkörbe tartozik a magyar történelmi múltban, a forradalmakban és szabadságharcokban való aktív részvétel elősorolása is. Egyes családi és társadalmi ünnepeken, melyek a cigányság tekintélyét hivatottak elérni, illetve az ember értékét kifejezni, gyakran találkozunk a többségnek szóló üzenetekkel. Példaként Faragó Ádám 1990-es temetését említhetjük, melyről a család annak idején videofelvételt készített. (Faragó Ádámot apósa a bírósági ítélet szerint önvédelemből megölte. A fiú a legügyesebb és legsikeresebb kupecként volt számontartva, és szülei legkedvesebb gyermeke volt, aki maga után hagyott egy három hónapos kislányt. Ádámnak hatalmas temetést rendeztek, a holttestet bebalzsamozták, egy héten keresztül virrasztottak felette, hogy karácsonykor, neve napján temethessék el. A felvirágozott szekérre helyezett nyitott koporsót végigvitték az egész falun, megálltak a halott egykori lakóhelyeinél, iskoláinál, a közintézmények előtt, a boltoknál és kocsmáknál. Minden kocsmá előtt külön megterítették, megvendégelték a temetési menet résztvevőit és a környékbeli parasztokat, minden stációnál külön sirattak a fiúk fölött, s így érkeztek meg sötétedésre a temetőbe. A sírkamra előtt a földben egy kriptát képeztek ki, melyet szőnyegekkel körbeburkoltak és bútorokkal berendeztek. A parasztok ezt a temetést hivalkodó, hangoskodó, az általuk vélt intimitás határain túlmutató temetésként élték meg, mely indulataikat, ha lehet, csak tovább korbácsolta.)

3. A cigányok maguk számára számtalan további olyan értéket tételeznek, illetve fogalmaznak meg, amelyek elsősorban belső használatban működnek. Ezek érvényesítése révén érhető el - a falusiak elvárt beilleszkedésével szemben - a saját csoporthoz való tartozás erősítése, a belső kohézió elérése és szolidaritás megkövetelése. Egyik leggyakrabban hangoztatott értéként a szolidaritás gondolatkörébe tartozó segítséget emelhetjük ki. Mintegy erkölcsi kényszerként fogalmazódott meg a másikon (akár testvérként, akár barátként, sokszor idegenként is értelmezve a másikat) való segítség kötelessége. „Ha van 500 forintod, add a felét annak, aki hozzád fordul, majd az visszaadja neked; holnap te is kerülhetsz olyan helyzetbe, hogy rajtad segítsenek.” Sokszor nem is az számít, hogy mekkora a kölcsönadott vagy akár csak odaadott pénz, hanem az, hogy aki adja, az az üzletelésben és általában az életben mennyire szerencsés, hiszen a szerencse megosztható, illetve átruházható arra is, aki a pénzt a szerencsés embertől kapja.¹²

Ezzel összefüggésben említhető, hogy az emberek között az a belső hierarchia alakul ki, melyben akár a kortól függetlenül is a legtöbb szerencsével rendelkező, a legügyesebb ember lehet a legtekintélyesebb. Az ügyesség elsősorban a vásári gyakorlatból vezethető le. Az ügyesség szinte minden más értéket meghaladó jelentőségű. Nem az számít, hogy végül is adott pillanatban ki milyen gazdag, hanem hogy potenciálisan az ügyessége és szerencséje révén mi várható el tőle, mire lesz képes.¹³ Az ügyes ember ugyanis akár 100 forinttal is képes nagy vásárt csinálni. (Az üzletelen a kétegyházi oláh cigányok közösségében legkiváltképp a lóval való kereskedést, az autók adásvételét és az ingatlanok cseréjét, halmozását értik. E dolgok egymással sokszor ekvivalensnek minősülnek. Más közösségekben mára már elfogadottá és általánossá váló megoldásokat, mint például cipővel, ruhával, alkohollal, cigarettával, kazettával való kereskedést még nemigen gyakorolják az itteniek.)

Az ügyesség némileg úgy működik, mint a varázsmesékben a legkisebb hős esetében, aki nem testi erejével, hanem eszével, okosságával vagy mint a bugyutának tűnő hős szerencséjével és segítőkészségével éri el sikereit. Sokkal értékesebb az a

vagyon vagy gazdagság, melyet ezen tulajdonságokkal szerzett meg az ember, mint az a vagyon, amit hosszú, kitartó, önsanyargató munkával lehet elérni.

Ebből is következik, hogy az állandóan robotoló parasztokról némi megvetéssel nyilatkoznak. (Jól szemléltethetjük ezt egy bengészesi példával. 1993 őszén egy frissen learatott, felszabadult kukoricatáblára kivonult egy csapat, ahol előttük még senki nem járt. A tábla egyik végében már műtrágyázták a tarlót. Egy motoros embertől engedélyt kaptak a bengészésre, illetve ügyes kérdéssel bizonytalan választ arra, hogy felégethetik a tarlót. A tarlót több ponton meg is gyújtották, mondván, hogy sokkal könnyebben jutnak hozzá a megmaradt kukoricacsövekhez, hogyha arról leég a levél, és körülötte elhamvad a földre döntött szár. Úgy ítélték, hogy munkájuk ezzel meggyorsítható, eredményesebb lesz, s nem kell annyit bogarászni, hajlongani. Amikor a táblán dolgozó traktorosok felszólították őket, hogy oltás el a tüzet, akkor ezt megtették, majd elvonultak egy másik helyre, mondván, hogy itt nem lenne hatékony a munkájuk, s nem volt szerencsájük, így kerestek egy másik táblát. Mindeközben más felszabadult táblákon több parasztot lehetett látni, akik égetés nélkül próbálták kitermelni a maradék kukoricát.)

A cigányok nem törekednek arra, hogy mindenáron nagy jövedelemhez jussanak, inkább jobban elviselik a rövid ideig tartó éhezést, minthogy nehéz és fáradságos munkát végezzenek. (A szocialista iparosítás korszakában tapasztalható nagymérvű munkavállalás, a rendszeresen végzett nehéz fizikai munka feltehetően több cigányközösség életében csak időszakos mellékvágánynak tekinthető, illetve annak a félbemaradt törekvésnek, mely szerint egy időben tényleg azt gondolták, hogy Magyarországon lehet azonosulni az integráló társadalommal, mert a társadalom befogadja a beilleszkedni vágyókat. Ám kiderült, hogy bármilyen törekvő valaki és bármennyire is magyarként akarja önmagát meghatározni, szembe kell néznie azzal, hogy folyamatosan „lecigányozzák”. Nem a cigányságból nem lehet tehát kilépni, nem a közösség nem engedi el tagjait, hanem a többség nem fogadja be a kisebbségből érkező, integrálódni szándékozókat, minek következtében egy ideig vagy lebegnek a két kulturális rendszer között, vagy visszatérnek a kiinduló közösséghez. A parasztosodás szándékát megfogalmazó cigányokkal hasonló a helyzet.)

A szerencse és ügyesség elvének központi szerepe megóvjá a cigányokat attól, hogy időnkénti veszteségeiket tragikusan éljék meg. Ha akár állatállományukban, akár valami ingóságukban kár éri őket, nem esnek kétségbe, inkább egy legyintéssel túlteszik magukat rajta, mondván, ha már megtörtént megtörtént, azt visszahozni és megváltoztatni nem lehet, ahogy jött úgy elment, és majd a szerencsénk és ügyességünk folytán ezt visszaszerezünk. A gyerekeket például messze nem korlátozzák úgy, mint a parasztok. Egy ötéves gyerek öt perc alatt szétszedheti, darabokra törheti vagy laposra taposhatja frissen kapott névnapi ajándékát. A tulajdon polgári értelemben vett biztonsága, a jog által való körülbástyázása irreleváns kategória számukra. Több családról tudjuk, akik házakat és autókat birtokolnak, hogy azok közül talán több az, amit nem íratnak át, akár a telekkönyvbe, akár a forgalmi engedélybe. Attól, hogy ezt megvásárolták, maguknak tekintik, s állnak elébe bármilyen későbbi jogi bonyodalomnak. Itt kell megemlíteni, hogy többen vezetnek gépkocsit úgy, hogy nincs jogosítványuk. (A jogosítvány megszerzése a nyolc általános iskola végzettségéhez van kötve. Többen nem rendelkeznek ezzel, ugyanakkor az autóra szükségük van mozgékonyaságuk érdekében.) Minden alkalommal, amikor jogosítvány nélkül vagy ittasan ülnek az autóba, világosan felmérik az ezzel járó lehetséges következményeket, legyen az pénzbüntetés vagy akár börtönítélet. Ebben a megközelítésben a börtön egy lehetséges átmeneti terepe az

életnek, melyben az emberi boldogság és önmegvalósítás ugyanúgy megtalálható, mint máshol.

A jogkövetkezményeket a bosszúállás vagy a bosszúra felesküvés pillanatában is racionálisan végiggondolják. Nagyobb veszteség ugyanis az, ha valaki a hozzátartozója halála vagy jelentős megsértése esetén lelkét hosszan tartó nyugtalanságban tartja, vagy a halott békéjét nem teremti meg, mint a bosszúén lehúzott tíz év. Világosan megfogalmazta ezt Picis egy román parasztasszonnyal való beszélgetésében, ahol eleve úgy beszélt a bosszúról, mint a cigányok körében élő szokásról.¹⁴ (A bosszúnak és az átoknak kifelé a csoporton kívül a többség irányába van egy fenyegető, megrettentő jellege, ezzel próbálnak a másik félnél engedményeket elérni, illetve ezzel próbálják a másik felet önmérsékletre készíteni.)

Miként a bosszút a tételes jogon kívüli jogos megoldásnak tartják, úgy a házassági kapcsolatban is igyekeznek saját törvényeik szerint az előírások elutasításával élni. A házasságok szentesítése alapvetően a közösségen belül történik, s a mai napig ritka, hogy polgári esküvőt tartsanak, vagy ezt követően egyházi szentesítést kérjenek. Részben gyakori, hogy a házassági kapcsolatba lépők életkora még a fiatalkorúak csoportjába tartozik, s ilyenformán nem is remélhetnék, hogy a polgári házasságot számukra engedélyezik. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a családi kapcsolatok és maga a család ne lenne egy merev, „konzervatív” intézmény körökben.) A házassági rítusok szabályozott rendje szerint ugyanakkor az egyének nagyobb szabadsága van, mint a paraszti társadalomban. Ha ugyanis a kérelem során a leendő férjnek leendő apósa nemet mond, az a kiszemelt leányt elszöktetheti, és rövid idő után, különösen hogyha első gyermekük megszületik, megbocsájtásra talál. Vagyis a szülő - az apa fia fölötti, az anya leánya fölötti - hatalma lényegében a házasságig tart. Ugyanakkor a nagyszülőknek unokáik fölött hasonló rendelkező hatalma alakult ki, mint gyermekeik fölött, azonban természetesen azok fölött is csak a házasságkötés koráig. Ez a többgenerációs gondoskodás, illetve annak elfogadása a családi kapcsolatok és ebből következően az összetartozás és gondoskodás erősebb körét jelöli ki, mint az a parasztnál tapasztalható.¹⁵

A különböző tisztasági rítusok előírása és betartása szintén etnikus jelzőként működik a cigányok körében, mely őket egyaránt megkülönbözteti a gázsóktól és a romungróktól. Így például a nők kötelező fejkendő-viselete, idegen férfiak előtt a meztelen kar vagy váll mutatásának tilalma vagy akár az idegenek előtt való szoptatás tiltása említendő. Mai napig mereven vigyáznak arra, hogy a nők száradó alsóruháját még a család férfitagjai se lássák.

A halottakhoz fűződő viszony - legyen az temetés, az elhunyt születésnapján rendezett emlékezőtor, a halottak húsvétjának rítusa - szintén etnikus szimbolizációként elemezhető. A halott valójában folyton úgy szerepel az élők kulturális gyakorlatában, mintha épp ott lenne a közösségben, vagyis folyamatosan beszélnek hozzá, megvendégelik itallal és étellel, megkínálják füstölő cigarettával.

Az eddig felsorolt kulturális szabályok, illetve szokások részben úgy működtek, mint a többségtől való elkülönülés és megkülönböztetés jelrendszere. Némely intézmény esetében azonban a szokások és a tényleges cselekvés elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a cigányság önbecsülését elnyerje és mintegy elégtételt vegyen a többség vele szemben alkalmazott megkülönböztető és kirekesztő viszonyulásán. Ebben a rendszerben értelmezhető némely olyan kisebb-nagyobb „csínytevés”, melyet a szélhámosság kategóriájába sorolhatunk, mint például a parasztnak számára előadott jóslás és varázslás. Mindkét esetben azonban egy reciprok viszonyról beszélhetünk, hiszen a cigányok hitelesített előadásukban a lélektanilag elnyomorodott vagy bizonytalankodó parasztnak számára pozitív jövőképet sugallnak, melynek fejében

pénzbeli fizetséget várnak el. A bosszúállásnak, illetve a megleckéztetésnek elfogadott formája a büntetésbeli lopás, amikor is a haragoson annak javai egy részének eltulajdonítása jelenti az elégtételt. (Ez természetesen nem azonos a megélhetési lopások szaporodó eseteivel). A lopás büntető jellege lehetőséget ad a virtus érvényesítésére. A lopás - mint az ügyesség és szerencse működtetésének terepe - a csoporton belül az ember értékmérőjévé is válhat.

4. Az etnikai háború alatt a parasztok átmeneti célja az volt, hogy első lépésben kiszorítsák a faluból a Csurár családokat, és úgy vágják el más cigánycsaládok Csurárékhoz fűződő kapcsolatait, hogy közben ezzel emezeket sarokba szorítsák, és minimalizáljanak minden olyan lehetőséget, amely a cigányok belső szolidaritását működtethetné. A Csurár családok - természetesen törvénytelen elűzése egyben fenyegetőzésül és például is szolgál a többi cigánycsalád számára, vagyis hogy tartsák be azokat a többség által természetesnek tartott határokat, melyek között egyébként „cigányként” élnének. A Csurár családdal szembeni önbíráskodás és népítélet a cigányok expanzívnek ítélt terjeszkedésével szemben is gátat akart szabni. A cigányoktól a rendes, csendes, többséghez igazodó magatartást várták el, s ennek mintegy hatékony eszközéül a gyújtogatást, rongálást, fenyegetést, majd pedig az elűzés eszközt választották. Utóbbi eljárásuknak azzal próbálták legitimitást szerezni, hogy kollaboránsi helyzetbe hozták a többi cigánycsaládot, hisz annak fejében, hogy itt maradhatnak, egyet kellett érteniük a többi három család elűzésével. Ebbe zsarolásként a Csurár családdal rokonsági kapcsolatban álló más családokat is bevontak. Megfenyegették a két Csurár testvér egyik hűgának apósát, akit melleleg „vajdává” kiáltottak ki. Elvágják mindazokat a szálakat, amelyekkel a háború napjai alatt a cigánycsaládok a nyilvánossággal, illetve a közvéleménnyel kapcsolatot tarthattak volna. Ezt a cigányok világosan felfogták, és látványosan belekényszerültek egy kettős szerepjátékba. Idegen megfigyelők előtt eljátszották a kedves, patriarchális viszony pártfogoltjainak szerepét, mint akik tökéletes harmóniában élnek a paraszttal, akik egyrésztől munkaadók, másrésztől segítőkész szomszédok. Ugyanezek a cigány emberek a patrónusok háta mögött „nyelvüket nyújtották”, elátkozták őket, azonban sem magnó, sem képfeltevő előtt nem voltak hajlandók megszólalni. (A történetek után néhány hónappal egy beszélgetésben mesélte el Faragó Lajosné Picis, hogy amikor a háború napjaiban „vajdává” kikiáltott férjével szeretünk volna beszélni, azért zavart el minket oly látványosan, mert férjét megfenyegették a népgyűlés főbb szónokai: „Olyan mélyen ássuk el a vajdát, hogy az eke sem fogja kifordítani”, hogyha nem fog a paraszttal együttműködni, ha az újságíróknak elszólja magát, vagy ha nem éri el, hogy a Csurárék elmeneküljenek. Ebben a helyzetben az asszony utcájuk közepére kiállva hangos szavakkal zavart el minket, hogy ne is háborgassuk a férjét, mert itt cigányok és magyarok tökéletes egyetértésben, barátságban és jó szomszédságban élnek együtt. Az érvelésben többször hivatkozott becsületes és tisztességes magatartásukra.) Magukban természetesen nem értették egyet a paraszttal kitoloncolási szándékával, ám világosan megfogalmazódott számukra választási lehetőségük: vagy szolidárisak Csurárékkal és szembeszegülnek a paraszttal - akkor viszont őket is elűzhetik -, vagy nyíltan, akaratuk ellenére a falu mellé állnak annak érdekében, hogy maradásukat biztosítsák, a paraszttal jóindulatát elnyerjék. Elbeszéléseik szerint a három feldúlt, illetve felégetett ház mellett két lakatlan Faragóházba is dobtak be Molotov-koktét, illetve vertek be ablakokat, azt feltételezve, hogy Csurárék ott bújkálnak. Ebben a megközelítésben értelmezhető az aznap esti látványos tüzeset is, amikor szabadon bocsájtották a garázdálkodó fiatalokat. Feltételezhető ugyanis, hogy a tüzet ebben az esetben nem maguk a paraszttal, hanem a cigányok lobbantották fel, éppen azért,

hogy kiköveteljék a rendőrség védelmét, s félelmükben elejét vegyék a további pogromjellegű eseményeknek. A tűz körül keletkezett riadalom alkalmas volt arra, hogy érthető formában elsírják és elkiabálják félelmüket, alkalmat kerítsenek arra is, hogy rituálisan bosszút esküdjenek, meghátrálásra és önmérséklésre készítve ezzel a parasztokat. A tűz arról is szólt, hogy „ahogy akartátok, hozzájárultunk a Csurárék elűzéséhez, ám minket most már hagyjatok nyugodtan élni”. Feltehetően ez a tüzeset egy időre megállította a parasztok hosszú távú céljának végrehajtását, a többi cigánycsalád elűzését.

Jegyzetek

- 1 Ez a tanulmány az 1993. november 12. és 14. között, Pécsen rendezett, „Az idegen világok üzenete” című antropológiai konferencián elhangzott előadás bővített szövege.
- 2 A több mint 300 főt kitevő kétegyházi oláh cigányok közössége három nagyobb „törzsrre”, illetve nemzetségre oszlik: *másárok* (Faragó családok), *kolompárok* (Csurár családok) és *kerárok* (Malkócs családok).
- 3 Az elhangzott előadás után Kunt Ernő a *többségi társadalom* kategória helyett az *integráló társadalom* kifejezés használatát javasolta. Tekintve, hogy a politikai nemzet modelljéből indultam ki, melyben többség és kisebbség egyaránt nemzetalkotó közösségként értelmezhető, s viszonyukban a mellérendelő kapcsolat a tételezett ideális helyzet, valamint az elemzés nézőpontja elsősorban a cigányok felőli, nem tagadom, hogy szóhasználatukból tudatosan vettem át a kifejezést.
- 4 Kétegyházát többségében román nemzetiségi lakosok lakják. Létszámban őket a magyar nemzetiségiek követik. A cigányok őket általában *parasztnak* mondják, függetlenül tényleges foglalkozásuktól vagy megélhetési- és életmódjuktól. Gyakori, hogy egyszerűen *magyarokat* mondanak, ez ilyenkor a paraszttal azonos értelmű. Saját nyelvükön ezt a *gázsó* kifejezéssel írják le.
- 5 Az „etnikai háború”, kirobbanásakor - így beszél e pár napról a falu cigánysága - a helyszínre utaztunk Vészi Jánossal és Kőszegi Edittel, s filmdokumentum készítésébe kezdtünk. Ez alatt a néhány nap alatt több interjút vettünk fel, illetve beszélgetést, eseményt, helyzetet rögzítettünk képen és hangban. A háborút követően néhány hónappal Kőszegi Edittel visszamentünk Kétegyházára, és elsősorban a cigányok körében - azon belül is különösen a kiterjedt Faragó családdal - készítettünk hosszú beszélgetéseket, illetve rögzítettünk újabb eseményeket és helyzeteket. Az elemzés háttéranyagát tehát saját megfigyeléseinken túl a rögzített, felvett anyag adja. (A felvételtől Kőszegi Edit dokumentumfilmet készít.)
- 6 Lásd az I. sz. mellékletet.
- 7 A halottak húsvétján (a görögkeleti húsvéthétfőt követő hétfőn) fogalmazta meg egy paraszttasszony: A nagy lakoma ezeknél a cigányoknál. Itt, ennél a cigánynál egy húsz éves fiatalembert megöltek Dobozon. Akinek volt egy egyéves kislánya, mert valami afférja volt a feleségével, és akkor elment a felesége innen. És akkor ők elmentek elhozni az asszonyt meg a gyereket, és azok megölték a húsz éves fiút. És három napig a falun keresztül tartották, és végighordták az egyik utcán le, a másikon fel, ugyan mindenkinek mutatták, meg nagy tort rendeztek, meg mindenki kint volt, meg jött, és akkor azt eltemették itten. És hát azóta mindennap, ott tele vannak ilyen művirággal, meg tetszik látni, ló, bor, pálinka, sör, amit akarsz ott minden van a sírnál. És ezek mindig itt vannak. És most ők is, úgy néz ki, hogy görögkeletiek. Magyar cigányok vagy román cigányok, de görögkeletiek, mert ezzel a pappal csinálták meg a szertartást, és tavaly ilyenkor az asszony, meg az egész család kint volt, és ők is hoztak kalácsot, meg hoztak bort meg sört meg üdítőt, és akkor ott is megcsinálta a pap ezt a misét meg, és megszentelte a sírt, mert ugye tavaly lett megszentelve, mert előtte év ... való évben halt meg, és akkor utána, azóta meg állandóan itt vannak. De hát még van itt felhajtás.
- 8 Lásd a 2. sz. mellékletet.
- 9 Lásd a 2. sz. mellékletben Faragó Gizella vallomását.
- 10 Lásd a 2. sz. mellékletben Faragó József vallomását.
- 11 Vö. Faragó Józsefnek a fiáról mondott szavait a 2. sz. mellékletben.
- 14 Lásd a 3. sz. mellékletet.
- 15 Lásd a 4. sz. mellékletet.

1. MELLÉKLET

Néhány szemelvényt közlök a népgyűléseken és a tűz során elhangzott szövegből. A népgyűlést a kultúrház színháztermében tartották. Az előcsarnokban mondottakból fozslányok: (Bábisék alatt a Csurárékat kell érteni: az előbbi ugyanis „cigány nevük”).

... szombat, vasárnap elhordták az egész kazalt, sőt még a fákat is elhordták a kazal alól ...

Hát az új faluba lakik szinte mindenki ... Olyan házakba laknak, amit lefoglaltak, úgy hogy nem vették meg csak beköltöztek és nem bírják kitelepíteni őket.

... Gondolnak egyet, bejönnek az iskolába, megpofozzák a tanárnőt, ez így van ...

A gyerekük lesprayzik az osztálytársaikat, mert náluk van spray, az első, második gyerekeket. Ilyen is előfordul.

A doktornőnek a nyakához tartották a bökött, mert vénás injekciót kellett beadjon az apjának. „Ha meghal az apám, nem méssz ki innen élve.., Hát egy orvos tudja garantálni azt, hogy most az a beteg nem fog meghalni, ha olyan állapotban van?

Várjunk már, mondok egy olyan dolgot, ha valakinek kiegyenesített kaszája van, azt fel kell melegíteni, mert nem csak olyan könnyen lehet kiegyenesíteni tíz perc alatt a kaszát, hanem arra fel kell készülni. Ők felkészültek erre, mert már kiegyenesített kaszával mentek már oda. És az nem tíz perc alatt történik a kiegyenesített kasza, hanem arra fel kell készülni. Ők ugye felkészültek erre a verekedésre, vagy bármire, amit ők kiobbantottak.

Megmondom én őszintén, ha volt a presszóban valamilyen bármilyen gyülekezet, akármilyen disco, bementek a cigányok és szétverték mindenkit ... legyen a jegyszedő, legyen a discós megverték azért, mert ő nem akart fizetni. Utána volt olyan például, hogy elmentek olyan emberekhez, ha nekik benzin kell ... az áruját elvitték egy szál fillér nélkül. Hát hogy lehet ilyet tūrni? A ruházatiba farmert vittek el, farmert, nadrágokat, pulóvert, mindent, fényes nappal s azt mondták a botosnak, hogyha mer valamit szólni, akkor szétverik a fejét. A boltos mit csinált?, a saját pénziből állta a kurva életbe a nadrágot meg a pulóvert, meg bármit.

... húsz ember elment akkor tanúskodni a cigányok ellen, a Bábisék ellen elment húsz ember tanúskodni, hogy mit csináltak. Elmentek, mert szétverték az egész presszót, kocsirúddal, kaszával, meg ami volt mindent fölvettek a kezükbe, mit csináltak, szétverték a pultot, szétverték egy pár embernek a fejét az üveggel, a colás üveggel, mit csináltak? Bemenet 18 ember tanúvallomást tenni, hogy mit csináltak, a Bábis család nem három nap múlva, de már másnap itthon voltak.

... mert Romániából loptak lovat, ott lebuktak, ott már embert is öltek és mégis tudták hogy ők voltak és mégse csináltak semmit, mégis szabadon vannak.

Az alábbi idézetek már a csütörtök esti népgyűlés színháztermében elhangzott szövegből valók:

... fejbeütötték a Sanyit vagy nem... Fejbe volt verve, igen vagy nem? Nem a családtagja verte fejbe a magyar embert, hanem a cigány verte fejbe és ez után kéne utána nézni ... Azt akarták elérni ... hogy mikor a lopott holmival jön be az utcába ... rá is szóltak a magyarra, meg is félemlítették és idejutottunk, hogy muszáj villát fognunk, mert ő is villával jön. Én nem mehetek seprű nyéllel a villának neki, ha ő villával válaszol.

... azt mondták a rendőrök, nem tudunk csinálni semmit, amíg ti nem csináltok semmit, védjétek meg magatokat, vagy csináljatok valamit. Csináltunk valamit és ... de ha a háromcsillagos rendőr mondja ezt és én hallom, meg nem csak én, hanem a többiek, és nemcsak nekem, hanem előtte is sok-sok hónappal ezelőtt mindig ezt mondják, hogy csináljatok valamit és akkor most csináltunk és akkor most utána mi vagyunk a bűnösök?

Erre még mindig csak azt fogom mondani, hogy ha a rendőrség vagy legalábbis a rendőrök vezetője nincs lefizetve a cigányok által akkor hazudunk, mert mindegyik kisebbik rendfokozat bennünket biztatott, tehát ők azt akarták, hogy mi kezdjünk valamit és ők ezt teljesen átfordítsák arra, hogy ők tehetetlenek, mi védjük meg magunkat. Amikor mi ezt megtettük, ők hátat fordítanak, bennünket szétszórnak akik valamit mertek tenni elviszik, a mi szarvunkat letörik, a cigányékat felemelik. Mert ha ez nem így történt volna, akkor nem biztatnak bennünket, mert azt mondják, gyerekek, túrjatek. Az bűnhődik aki csinálja, de itt nem ezt tették. Bennünket feluszítottak, és a többieket otthagyják továbbra is.

Ha ma nem intéződik el a Csurárék sorsa, a faluból kimenetele, ezt nekünk kell elintézni. Szépen felszólítjuk minden erőszak és minden nélkül felszólítjuk, egy órát adunk nekik arra, az nem érdekel bennünket hova mennek, mert amikor Kamrásról kiűzték, mi szó nélkül befogadtuk. Eltűrtük, hogy a falu vezetői befogadták, de ők nem fogadták el ezt a társadalmat amit mi nyújtottunk nekik.

Nagyon szépen megkértük évekkal ezelőtt amikor kötözködött az egyik időssel a másikkal is, személy szerint velem is, a felesége a hátam mögött a nagy darab, velem szembe, azt mondtam neki, meg kell hogy húzzatok magatokat, ha az utca befogadott, nem kell cirkuszolni, éljetez köztünk. Amennyiben ez nem történik meg, nemcsak úgy lesztek kitessékelve, mint Kamrásról, hanem különbül. Ők ekkor se éltek azzal, hogy itt valóban komolyra fordult a helyzet. De ez azok csurgás ami a pohárba telicsurgott most már, ami kicsordult mostan két nap alatt, ennek vége kell hogy legyen ma. Rögtön éjfél van, tehát egy órára ne legyen a Csurár családból senki a faluba. Egyetértetek velem?

Azt a négy fiatalot akit holnap reggel el akarnak vinni, vegyük közre és ne adjuk ki a rendőrségnek. És továbbra is követeljük, hogy azt a hetet, vagy nyolcat mán aki benn van adják ki nekünk.

... ezeket az embereket 72 óráig fogva fogják tartani, és ez be is fog igazolódni és sajnos alig van már egy pár óránk ahhoz, hogy szabadon lássuk őket, ha szabadon fogjuk őket látni, mert a törvény és ezt így mondom nektek és higgyétek el ez olyan kemény és kegyetlen, hogy nagyon. A főügyész át fogja adni a bíróságnak ezt az egész ügyet, sajnos csak fehérek lesznek köztük és a mi barátaink lesznek köztük, akiket ideköveteltem én is tegnap, hogy itt akarom őket látni, itta pódiumon, de ők nem lesznek itt. Mért, és ezt is elmondom nektek és jól jegyezzétek meg, ez a kétegyházi nép akart valamit és ne hagyjátok abba, mert akkor vesztettünk.

A polgármester:

Amennyiben valaki ellen bűncselekmény elkövetésének a gyanúja merül föl, a rendőrség őrizetbe veheti 72 óráig. A 72 óra alatt be kell bizonyítani azt, hogy az illető azzal, amivel vádolják bűnös vagy nem bűnös. Amennyiben bűnös, a bíróság döntése alapján tovább fogva tartható, amennyiben kiderül, hogy nem bűnös, abban a pillanatban szabadlábra kell helyezni. Ezt a rendőrkapitány úrnak tudni kellett volna. Nem lett volna szabad ezt a közel öt-hatszáz főnyi tömeget ennyire félrevezetni...

...megpróbált telefonálni jobbra-balra és a végén rászóltak fölülről, hogy Magyarországon megkezdődik az országhatár itt, ott van vége. Egyenlő törvények vonatkoznak mindenkire. Ezeket az embereket valamivel gyanúsították. Addig amíg ki nem derül az, hogy ártatlanok, vagy ki nem derül az, hogy valóban elkövették azt a bűncselekményt, addig azokat szabadlábra senki nem helyezheti.

... ez törvénytörő volt, hogy idáig kell, hogy fajuljon a dolog, de most már akkor legyünk már emberek, ne köntörfalazzunk, ne csináljunk semmit, akkor inkább vagy csináljunk nagy balhét. Ezt magyarul meg kell mondani.

Ha ez balhé szintre lemegy, akkor itt annak a tegnap reggeli, újságírói riportnak lesz igaza, aki cigánykérdésről beszél, aki a kétegyházi embereket csőcseléknek tartja, aki egy irányítás nélküli tömegekről beszél, akihez ki kell vezényelni Budapestről a rendőri ezredet, akit be kell ebbe a kultúrházba zárni, körbe kell zárni, mert nem tud önmagán uralkodni, akinek nincs semmiféle tartása, aki fegyelmetlen, aki gyakorlatilag anarchikus állapotot okoz a falunak.

... néhány éve ... ki lett toloncolva, na már most kérdem a polgármester urat, hogy ő meg-e teheti, hogy kitoloncolja a faluból, igen vagy nem?

Akkor megkérjük ... majd mi kiteszük, de álljon a nép mellé a polgármesteri hivatal, akkor mi tesszük ki, de önök képviselnek bennünket ... Most összefog a falu ... Már pediglen a falu azt akarja, hogy ezt a családot, akit máshol nem tűrtek meg mert gazemberséget csinált, tizenvalahányszoros visszaeső bűnöző, ezt ki kell toloncolni, nem hogy próbálkozunk evvel, avval, ilyen dumával mint a Roma Parlament akárkije, hogy majd beszélök vele. Beszéljen ő vele, menjen vacsorára hozzá.

Raduly József, a Roma Parlament képviselője:

... itt ebben a faluban, mint annyi más faluban is és városban, vannak bűnöző elemek, vannak a társadalomra nem a leg, elnézést a dadogásán, de fáradt vagyok, tehát nem beilleszkedni tudó vagy nem akarnak beilleszkedni emberek. Sajnos ebben a faluban is vannak, de meggyőződésem; hogy nemcsak cigányok, hanem más nemzetiségiek is vannak ilyenek, most ebben az esetben ez fajult el odáig, hogy a helyi lakosság úgy érezte, hogy az érdekei nincsenek megvédve, hiába fordulna a rendőrséghez, hiába fordulnak ide-oda.

Éppen ezért úgy döntöttek, hogy önök, hogy kezükbe veszik a sorsukat és megpróbálják megoldani. Mindamellert én megértem önöket, higgyék el nekem azt is higgyék el azoknak az embereknek, akik azt állítják, hogy nem ez a megoldás. Nem mi vagyunk a hibásak, nem önök, nem a cigányok, nem a románok, nem a nem tudom én kicsodák a hibásak, hanem a hatalom a hibás azért, hogy ez a dolog idáig elfajulhatott. Ugyanis, ha a hatalom időben, kellő hatékonysággal, kellő arroganciával, kellő nem tudom én milyen fellépéssel reagált volna a különböző jelzésekre, a lakosság felől érkező jelzésekre, ma nem ülünk itt és nem jövünk össze ilyen szép számmal és két-három napja emberek idegfeszültségben vannak, gyermekeiket nem merik engedni iskolába, nem tudom mién, valószínű jogos félelmeik vannak.

...talán hátha valami másképp alakul ki, más kép alakul ki önökben a magyarországi cigányságról, hiszen a magyarországi cigányság és a helyi cigányság sem az a réteg, amelyikkel önöknek bajuk van és én azt mondom és arra kérem önöket, hogy ne önök irányítsák az eseményeket, önök csak befolyásolják az eseményeket és kényszerítsék a hatalmat arra, hogy a jogszabályokon belül, amely minden magyar állampolgára érvényes, azokat következetesen hajtsák végre.

Azt szeretném megkérdezni, mivelhogy ezek a gyerekek benn vannak, maga nagyon jól tudja, hogy mér vannak benn, ki végett vannak benn, ha most például nem a Babil gyerekek volnának ... benn, a magyarok kinn, akkor mit csinálna, legyen szíves válaszolni.

Raduly József, a Roma Parlament képviselője:

...Én megértem az Önök felháborodását, de én erre azt tudom Önöknek válaszolni, hogy akkor amikor más országokban a magyar kisebbséget valamilyen inzultus éri; mi magyarok ugyan úgy felállunk és harcolunk értük, ahol ők vannak

kisebbségben, és akkor a cigányok ugyanúgy mellé állnak a magyarok mellé mint ahogy tették ezt a legutóbbi időkben is. És az hogyha a magyarok kerülnek be börtönbe, a magyarok kerülnek be valamilyen helyzetbe ...

...Abban az esetben, ha a képviselő úr netalán tán vállalná azt, hogy kimegy a Csurár családhoz, nem cigánycsaládhoz és tolmácsolja a kérésünket és a rendőrség ... és ők elviszik abban az esetben ugyan úgy összegyűlik itt a tömeg mint ...

Raduly József, a Roma Parlament képviselője:

...ma Magyarországon mindenkinek alapvető állampolgárjoga, alkotmányos joga ugyan úgy ahogy önöknek, ugyan úgy a cigánynak is, hogy ott lakjon, ahol ő úgy gondolja, hogy az életét tudja tengetni. Na most ahhoz, hogy egy családot valamilyen, vagy valamire kényszerítsük, vagy megkérjük, azt jogilag meg kell alapozni. Én nem tudom megalapozni, éppen ezért azt nem vállalhatom, hogy amennyiben, és önök sem tudják megalapozni, hogy csendesen kikísérik ezt a családot, megtehetik uraim, de én nem hiszen azt, megtehetik, mért ne tehetnék meg, hiszen sokan vannak, de a szinitjavát a rendőrség ki fogja emelni, higgyék el nekem. Ez hiányzik nekünk magyaroknak és cigányoknak, ez hiányzik. Mén nem próbálják azt megérteni önök, hogy törvényen kívül ma Magyarországon senki nem helyezheti magát, így én se. Én azt tudom vállalni, még egyszer mondom, hogy ki lehet egyenesíteni kaszát, ki lehet egyenesíteni villát, de ezzel nem oldottunk meg semmit. A bűn bünt fog követni és ezzel nem oldottunk meg semmit sem.

Képviselő úr, rájött hogy mén vagyunk együtt? Egy család végett, amit ki kell paterolnunk innen nekünk; mert a többi be van szarva, azén vagyunk itt. És ezt nekünk meg kell tennünk, mert ha nem mink, akkor ők minket.

... arról a családról van szó - két család - akiről maga itt azt mondta, hogy beszélni akar velük, akik szerintem nem is emberek, azokkal beszélni nem lehet. Itta Bábisokról van szó, akiket nem lehet ember számításba venni és kész. A többivel nincs problémánk. És ön mint emberekkel akar velük beszélni, meg satöbbi, itt már teli lett a pohár ezzel a két, vagy nem tudom hányan vannak a családban, ezzel van a probléma. És itt már nincs beszélni való, nincs semmi, mert ezek nem emberek, értik?

Hát akkor itt valami gond van és milyen gond lehet itten? Itt az a gond, hogy mi lassan etnikai többségből kisebbségbe fogunk lépni hogyha így haladunk előrébb. Én nem vagyok lázító, kutyauszító, de nekem van igazam.

Volna egy bejelentésem: most ahogy átjöttünk ide a művelődési házba, az Esti Hírlap újságírója megkeresett aki kinn volt az újfalusi cigányok között és kénék az újfalusi cigányok, hogy tolmácsolja az Esti Hírlapon keresztül is és az itt lévő közönségnek is tolmácsoljuk azt, hogy ők sem óhajtják a Bábis családot Kétegyházán

...

Az utolsó népgyűlés után fellobbant láng következtében keletkezett riadalom néhány mondatfoszlánya:

Nem lehet ilyet csinálni, egyenként tiltanak ki minket a faluból ... egy ház ... utána sorba ... menjetek magyarok, gyújtátok föl a házunkat, menjetek ... a mienk az ... a hülyeséggel ... nem hiszi ... A ... mién nem nyírták le.

... hogy minket is agyonlúnek, mert azt csinálják most már ... minket dobálnak majd cigányokat szanaszíjjel. ... a magyarokat nem tudják széjjel dobálni ... Nem. ... a magyarokat nem tudják széjjel zavarni őket ... hát hogy van ez? ... azokat nem tudták elzavarni, csak a cigányokat ...

Már egy hete nincsen se alvásunk, se evésünk, se nyugvásunk nincsen. Már lassan ott alszunk a rendőröknél, ottan nyugodtan leszünk.

... bemegyünk a nádasba, azt ott alszunk, míg meg nem halunk ... könnyű vót mondani, hogy hallgassunk, minket csak ... két perc alatt begyullad hátul a ház. Akkor mi lesz velünk? ... Mindenünket megölnék egyenkint. Egyenkint ... mert ez már fajgyűlölet ... egy emberért mindnyájan bűnhődünk.

... 200 ezer forintos lovaik vannak darabonként ...

... reszket az embernek a szíve, négy napja se éjjelünk, se nappalunk, az iskolába a gyerekek, se főzni, se enni, hát ezt nem lehet. Az utcán alszik ... gyerekekkel, hát hogy van ez?

Fizessék ki a házukat, azt elmegyünk innen ... egyenként akarnak minket kinyírni ...

... fajgyűlölet van itt már!

... megint fölgyújtották a házakat ... rettegésbe vagyunk ... büntetésből felgyújtjuk az összes házakat ... mindig bújtogassuk a cigányokat, hogy nem hagyják minket ... Békét akarunk, nem háborút ... Senkit sem bántottunk, nem gyilkoltunk, nem raboltunk, nem vagyunk mink ... nem rabolunk, nem lopunk, nem gyújtogassuk másnak a házát, ők ..., gyújtogassák a cigánynak a házukat.

2. MELLÉKLET

Részletek az 1993 tavaszán elhangzott interjúkból:

Én büntetlen előéletű vagyok. Soha nem voltam büntetve. Se mi, sem apám, sem a családom. Becsületesen élünk. Tartok disznókat, ötvenet, teheneket, lovakkal foglalkozom. A családomat arra neveltem, hogy becsülettel és tisztességesen éljenek. Mint más magyar ember nem él úgy, mint mink. Anyagilag is, becsületesen is, tisztességesen is. Ezt mondja az összes, nem a helybeli községünk, ahonnan élünk, hanem a szomszéd községben is lehet véleményt kérni az én családomról. És rólam. Hogy hogy neveltem a családomat, és hogy élek.

Szomszéd faluba is lehet kémi véleményt, hogy milyen viseletű, milyen magatartású volt. Hogy neveltem a hat fiamat, becsületesen, nem úgy mint más cigány. Mert itt lépést tartottam a magyarokkal. Én disznót vágtam, bikákat adtam le, disznókat adtam le, lovakkal foglalkoztam, egy nagy kereskedő volt a fiam, állandóan pénzzel kelt, pénzzel feküdt.

Amikor, persze mikor megtörtént ez az ügy, gondolom, mert egy cigányszokás az, hogy akkor dűtenek, borítanak. A cigányok. Ezt megtehetette így, mert tudta, hogy most már kutyaszorító, baj lesz ebből, oszt akkor tört össze a házában, meg a szobájában mindent, hogy Ádám milyen szándékkal ment. De hát Ádám, lehet kémi véleményt, kicsi korától egész mi, meg rólam, meg apámról, hogy becsületünkre, soha büntetett nem voltam. Törvénytisztelő ember voltam. Törvénytisztelőnek neveltem a családomat. Hogy tiszteljék, most is, kiválasztottak cigány képviselőnek engemet, kiválasztott a polgármester, az összes falu, kiválasztottak cigány képviselőjének. Hát ha lennék én csavargó, egy részeges, egy egy betyár, egy gazember, akkor biztos nem engem választottak volna el. Mert én úgy neveltem a családomat rendre és becsületre. És törvénytisztelőnek. Tiszteljük a törvényt.

És ezt a földet, ezt nem akarták ideadni, ezt a hereföldet. Mondtam, hogy itt adják a falu szélén a cigányoknak. Nem 6 km-re. Mert elveszik valakitől valami, mások lopnak, azt mondják, persze mert a cigányok erre járnak, ők lopták el. A cigányok nem lopnak. Tavaly is a fehérbőrűek lopták, Rózsavölgyinek a krumpliját, a tábla, volt egy nagy tábla krumplija a Rózsavölgyinek, és megfogta a, a magyarokat ott. Ahogy szedtek vagy 10-12 zsák krumplit. Most ha nem fogta volna meg Rózsavölgyi

Peti, akkor azt mondták volna, loptak volna 10-12 kilót, vagy 20 kilót. De ezek a románok 10-12 zsákot szödték ki. Szödték volna reggelig krumplit, ha nem fogja meg Rózsavölgyi Peti őket. És én azt mondtam, hogy ne adjanak arra messzire, hat hold, 56 km-re. A falu szélén. Akkor meg vannak lóve a cigányok is, hogy így nem lesz probléma, meg nincs akire hárítsanak a magyarok se, hogy ha valami elvesznék tőlük a határon.

Részletek Faragó Gizella 1993 tavaszán elmondott vallomásából:

Legalább 30 éve lesz már, vagy 28, hogy ebben a kis tanyában lakok. Élek, ahogy tudok, nem bántok senki, engemet szeretnek. Ha Gyulán megyek, ha Kétegyházán megyek, nekem van becsületesem, mert jó, becsületes vagyok. Nem bántom senkit. Nem bántottam. Se a szüleim, se én. Mit csináljak? Ebből éltünk, a munkából. És elhagytam az egészségemet, itt ebben a munkában. De van is becsületesem. Ha az elnökkel beszélek, ha Gyulán megyek a nyomozókkal, ha rendőrökkel, itt vannak ezek a rendőrök. Én ezt a gyepet megkaptam, vagy öt holdat tőlük, hogy kaszáljam.

Ez a két kezem után csináltam ezeket, amit csináltam. Senki más nem segített. Anyám nem adott semmit. Mikor ide, ebbe a tanyába jöttem, egy dunnával jöttem. A lábom lyukas volt, rongyot tettem, úgy főztem. Mentem, dolgoztam, hazagyöttem, főztem, mostam este. Reggel megint vissza kellett menni dolgozni. És mikor Kétegyházáról jártam ott, abba a majorba, gyalog, ha esett, ha fűjt, mert muszáj volt, mert szegények voltunk.

A csavargó cigányok, hát azok mennek. Mennek. Ahun fogja az eső, az eső., meg az este, lefekszenek a bokrokba is. Olyanok mint a nyulak. De akinek van számja, házzám, az mindig ember. Ember a talpán. És aki tart egy kis jószágot. Így van ez a kérem.

De most már elértük azt, hogy van hála istennek a két kezünk után, itt dolgoztam 35 évig, a Munkácsy Tsz-ben. Én ebben voltam napos, ebben voltam gondozó, ebben kapáltam is, mindent csináltam. És a munkám után van egy kis becsületesem. Anyukám, apukám keservesen nevelt bennünket, ahogy tudott szegény, de igazságosan. Senki nem bántott, nem loptak, így dolgoztak, így ahogy én. Én megtanultam tőlük ezt a munkát, és úgy élek. És van is ...

És ... a gróf gyün minden évben. Ezt a mellényt, ő hozta nekem. Meg ruhákat hoznak nekem. Mindent hoznak nekem. A, a gróf. Mert nagyon szeret, tudja, hogy ki vagyok. Hát, már ha csaló tolvaj cigányok volnánk, nem gyünnének a külföldiek. Most május elsején, hogyha kigyünnének, ott, ha itt lesznek még, gyünnének a múzeuminál. Csak nézze meg, kérdezze meg az igazgatót, hogy ki az a Faragó Gizella. Itt dolgozik maguknál, már nyugdíjas vagyok. És egy helyen 35 évig dolgozni, egy cigánytól, még magyartól is, nem csinálják, amit én csináltam. És most is, nyugdíjas vagyok, de hívnak, hogy menjek takarítani.

Részletek Faragó József (Mutu) 1993 tavaszán elmondott vallomásából:

Tudja mire haragszok? Aki lop. Most ezért a lóért megdolgoztam, meg a pénzemért a zsebemben, be vagyok rúgva, és ellopja a pénzt. Hát mire való az? Hát dolgozzon, szerezzon, éljen. Vegyen egy lovat, vagy kettőt. Kérjen pénzt kölcsön, és a ... ha adnak neki. Menjen és üzleteljen. Két, három, három üzlet alatt egy lovat lehet keresni. Megveszek egy lovat 20 ezerért, vagy 30-ért, eladom 60-70-ért. Ott már van pénz. De tudni kell üzletelni. Nemcsak, hogy ember, hogy az ember ember, és van kalap a fején. Oszt meg kell értelmezni az esztét, hogy mit csinál. Nem csak hogy ember vagyok. Hogy hogy kell élni, miből kell élni. Nem lopni...

Ez fáj csak, ez fáj az életömtől, hogy már soha az udvaromban nem lesz 15 vagy 20 darab ló, mög marha. Ezt én csináltam. Mondtam, hogy hogy kezdődött az életem. Tanállam 10 pengőt, 42-ben. Gyulán ... a kaszánya előtt. Mondta apám, mi az, utánanézz ... add ide. Nem. Nem azt mondom, gazember voltam ... Majd mit ad isten, gyön egy öregember, gyön, gyere barátom, van egy rossz lovam. Megvettem tízezer, tíz pengő ... Még adott vissza egy fori ... egy pengőt. Kilenc. Hazagyüttem. Volt apámnak kocsija, ilyen ősz volt, szeptember, október. Elmentem, hordtam vagy 34 kocsi kórót vele. Kerestem vagy 5 pengőt. 2 forintért hordtam egy hektár kórót az embereknek, haza. Már volt és utána megdöglött. Kaptam a bőréért 20 forintot, a húsáért 15-öt. A gazdák vették a disznóknak ... Én Ádámot embernek neveltem, és kupecnak. Hogy kupeckodjon. Én a hat gyerekeimtől még nem értem azt el, mondom, hogy elmosogasson. És hogy eltűrüljön mondom, egy poharat, de még a cipőket se pucolták, hanem én pucoltam ki, és én mostam a gyerekeimre, mind a hatra. Ezek nincsenek rászorulva, mert ezek fiúk. Amelyik lány, legyen lány, amelyik fiú, legyen fiú. Hát azén neveltem a gyerekeimet mondom, hogy mind életrevalók, és menjenek a vásárba. Nem azt csinálják, hogy a sparheltnál álljanak, álltam én eleget a hat gyereknél. Majd álljunk a feleség.

Faragó Lajos fiáról:

Mindig azt mondtam neki, drága gyerekem, mikor levizsgázott, kijárta a nyolc osztályt. Fiam, arra kérlek, hogy sokat egyél és fejlődjél, mert nagyon kicsi volt. Mert nem bírt megnőni, mert már 12 éves korában szerette az üzletet. És mindig az izgalomban volt. Mindig erre gondoltam, hogy lehet, hogy ezért nem bír nyelni a fiam. Mikor elvégezte az iskolát, azon a nyáron nem engedtem, hogy menjen sehova, csak állandóan pihenjen, és pihenjen, és egyen és egyen és mindig jókat, a finomakat főztem neki. Őszre, mire elment a testvérekhöz, jöttek a testvérek, nem hitték el, hogy Ádám, 180 lett, egy mázsa tíz kiló lett. A falu nem ismert rá, nem tudták elképzelni, hogy mi lehet ez, mit csinált veled anyád.

Soha nem merte az apjának említeni, hogy apám letettem a nyolcvanezret, soha többet nem kaptam vissza apósomtól. Ezt soha nem merte elmondani. Csak nekem. Kisfiam, hagyjad mondom, hát a feleségednek a szülei. Mit tudsz csinálni fiam? Majd ad az isten neked többet. Adott is neki rá három napra már. Hogy duplán volt a zsebében. Azt mondja, anyám, jól mondtad azt mondja. A te szavaid azt mondja, szerencsések is nekem, ha száz forintot adtam a fiamhoz, azt mondtam tegnap, 80 ezreket csinált belőle.

Azt mondta, anyám, ha a te pénzed van a kocsimban, minden nap szerencsém van. Annyira bevette magának a gyerek, mert mikor elment, mindig azt mondtam neki, cigányul, vigyázzál magadra kisfiam, mert akkor az isten is vigyáz rád, és sok szerencsét. Ezt mindig hozzátettem neki.

Faragó Lajos ezt mondta a fiáról:

Kicsi korától kereskedőnek neveltem. Mikor 10 éves volt, ... ment az iskolába, ... tanárok hogy mért hagyok' nála annyi pénzt. Mondom, aznap tartások ... mennyit, kétmilliót is, mert az tudja az a pénz mit jelent, az nem olyan mint más gyerek. Az egy értelmes gyerek. Az olyan volt, mint egy százéves ember egy legénynek. Az tudott, nem volt ilyen szélhámos, részeges csavargó. Az egy kereskedő volt. Kicsi korától. Sokszor gyűttek Gyuláról a csomósok, a nagy fuvarosok. Kihívták az iskolából, oszt ott üzleteltek vele. Mondták a tanárnénak ez nem ... nem lesz úgyse tanár, ez nem olyannak született. Ebből lösz egy finom kereskedő. Mondták a csomósok Gyuláról, a fuvarosok. 10-12 éves korában úgy tudott gazdálkodni, úgy

tudott kérem foglalkozni a jószággal, mint egy 50 éves ember nem tudta megcsinálni azt, amit ő. Úgy született.

3. MELLÉKLET

Éppen azért, mert újabb fájdalmat okozhatsz, a feliratokat mondom. Apám életére esküszünk, hogy megbosszuljuk Ádámnak a halálát halálát, igen így volt.

Meg is vannak azok ...

Én ... én azt mondom, hogy ez nálatok egy ilyen hagyomány, gondolom,

... igen

... hogy a bosszú. De nem szabad anyám.

Hát én nem bírom visszatartani, én tartottam ... Emlékszel rá, mikor jöttem haza a tárgyalásról, és mondtam neked, hogy hol jártam, és a bíróság előtt kijelentettem, hogy mind a három gyereket megölöm, és bejövök jelentkezni a bíróságra, hogy megöltem a három gyereket, én fogok bújkálni, mint...

Ha én már bírtam volna ölni embert, még meglesz. Hogy mindet világtalanná teszem, mint ahogy elmondtam a bíróság előtt. Mert eddig, ha egy tyúkot levágtam, még azért is nehezemre esett, az is. De a gyerekemért tudok ölni. Még most egyszer megpróbálok ezt ... ezt se te. Most már a kislány három éves lesz, szobatiszta Tudom, hogy akárcikre hagyom, mostmár nem fog senki hányni tőle. Nem fog senkinek hányingere lenni azért, hogy a kislány nem szobatiszta. De azt az egyet megmutatom, hogy én még nagyobb fájdalmat kell, hogy tegyek az ő szívére.

Amennyiben nem bírnak valamit segíteni rajtam, én ezt kijelentem. A bíróság előtt is kijelentettem, ott... a helyen is ki fogom jelenteni, akkor én leszek az áldozatuk. Megpróbáltam, hogy én egy törvénységgel rendezzem le a gyerekemnek a tisztaságot. A gyermekemért valaki bűnhődjön, mert amennyiben nem fog bűnhődni senki, majd én fogok bűnhődni. És tudom azt, hogy azt a 4-5 családot a föld alá teszem, és nyugodtabban megy a szívem a földbe. Kész. Megmondtam a bíróságon is. És ezt be fogom tartani. Én már megpróbáltam mindenféleképpen, annyi helyen jártam.

Faragó József vallomása:

Hát úgy van; na hát mondjuk, ma vágta tíz gyúkot, disznót vágta egy jó 80-90 kiló ... van egy ebéd, összegyűn az egész társaság. Na hogy emlékezzenek vissza Ádámról. Úgy van, mint, a, na ha Ádám él, na. Él Ádám, és Ádámot leszúrták. Ej, de nagyon. Ide hallgasson, fiatalember. Még magam tudom. 65 éves vagyok, de ha retyeputyája, a legkisebbet, a legkisebbet megfogom, nem bánthatom. Nem bánthatom úgy, hogy megszúrjam, hogy haljon meg, nem. A két szemét kivenném. Világ csuda legyen. Aki megtalálkozik vele, és lássa, istenem nézz, Ádámot leszúrták. És minket csudán tettek. Míg élünk. Hogy nem tudunk látni, és mindenki tudja, hogy Ádám helyett csinálták nekünk ez ... Hát elment az apjuk, ki tudja, hol, összes retyeputyája.

4. MELLÉKLET

Részletek Faragó Lajosné Picis 1993 tavaszán mondott elbeszéléséből:
Valamikor olyan törvény volt, ezt tudta a bíróság is, különben most is tudja a bíróság, hogy a mi törvényünk, már igazság szerint az anyának szavazati joga van a lányához. Az apának szigorúbb törvénye van a fiához. Amennyiben feltöri a szavát, az apjának,

kicsaphassa a családból. Ha olyant tesz. Hogy fiam ezt nem szabad megtenni, vagy ez, evvel a nővel nem mehatsz el. És ő ugyanavval elmegy, van mikor egy-két évig nem szabad, hogy hazamenjen eleiben. Esetleg, ha van gyereke, akkor megbocsájt neki, és hazaengedi. Egy anya is ugyanezt teheti.

Egy nőnek kuss ... Akinek már két gyereke van, három gyereke van, annak már nincs szavazati joga, csak a gyerekeket nevelni. Ha nem tetszik neki, vagy otthagyja azt a három gyereket, vagy pediglen megszokja a helyét, vagy megszökik. A háromból választhat.

Most ezt a fiam ... odavolt másik nővel. Hát én nem merem mondani, mert ez a cigányok közt szégyen egy anyának mondani. Hát a menyem üzengetett nekem, haragudott rám nagyon, hát én azt gondoltam, hát istenem, most abban a kenyérben van a kis menyem. Hát mén sértsem meg? Ott van három apró gyerekkel. Hát istenem, neki van igaza. Hát mondom, neki van igaza, most mért kuss nekem? Mert én anya is vagyok. És nekem is kell hogy fájjon épp úgy, az a három gyerek, mint neki. Mert az nemcsak az övé, a menyemé, hanem az enyémnek is. És akkor én nem mertem szólnia menyemnek semmit. Mikor odamentem, be se mentem, megnéztem a gyerekeket. Elhozta a gyerekeket, megmosdattam, felöltöztettem őket, akkor adtam nekik enni, adtam nekik egy kis pénzt, küldtem haza őket.

PÉTER SZUHAY:

WHO'S A MAN? "ETHNIC WAR" IN KÉTEGYHÁZA, SEPTEMBER 1992

In Kétegyháza, a village in Békés county inhabited by a minority of Vlach Gypsies and a majority of Hungarians and Roumanians - both called "peasants" by Gypsies - an "ethnic war" broke out among the "peasants" and the Gypsies in September 1992. It lasted for almost a week, and a partial victory of the "peasants" could be assured only by an increased presence of policemen. This study reflects on the following questions: 1. What do "peasants" assert about Gypsies? 2. Against what do Gypsies defend themselves, and what do they assert about themselves, in order to agree with external expectations? 3. What do Gypsies think about themselves on the basis of their own norms? 4: What do the "peasants" want to obtain against Gypsies, and what do Gypsies want to obtain against the "peasants"?

NAGY OLGA

Cigány barátaim között

Erdélyi cigány mesemondók

„A remény ott virít legpompásabban, ahol legsóványabb a talaja”

Thomas Mann

Közel harminc esztendőn keresztül jártam vissza különböző erdélyi cigányközösségekhez, hogy meséket gyűjtsek. Ezalatt több száz mesét gyűjtöttem, meséikből öt kötet látott napvilágot Romániában és Magyarországon. Több tanulmányban számoltam be ezekről a tanulságos útjaimról. Miért érzem mégis, hogy szólnom kell ismét, ezúttal vallomásszerűen? Miért érzem azt, hogy el kell mondanom csodálatos ámulatomat, melyet úgy szereztem, hogy meséikből egy elfeledett varázsvilág tárult fel előttem? Egy olyan világ, mely valamikori őseink számára magát a vigaszt jelentette; s egyszerre és egy időben jelentett tudományt, vallást és költészetet.

Ezek után mi újat tudnék mondani? - kérdezheti az Olvasó. Ami arra készítetett, sőt kényszerített, hogy újból írjak, vagy még inkább valljak a cigányokkal való csodálatos együttléteimről - miközben meséikről faggattam -, a cigányok elleni Pogromokról folyamatosan érkező hírek voltak. Cigányok lemészárlását, házaik felgyújtását jelentette be nem akárhol, a Rîmnicul Vlcea-i helyi lap első oldalán a Ion Antonescuról elnevezett kommandó. A magát jóindulatú figyelmeztetésnek tituláló íromány szerint a romák a többségi nemzettel szembeni viselkedésükben elkapatták magukat, de a béketűrő őslakosok türelme elfogyott, és India fiait semmi sem mentheti meg a románoktól, illetve a félkatonai szervezettől - tudósít a március 17-i kolozsvári napilap, a *Szabadság*. A hírt szinte egyidejűleg hozta le az országos román lap, az *Evenimentul Zilei* március 17-i száma is: „Egy autochton Ku-Klux-Klán bejelenti a cigányok elleni pogromot” - olvashatjuk. Az 1993. március 13-i *Reporter* számában így fenyegeti meg a cigányokat: „Meg fogtok égni a házaikban anélkül, hogy valaki is megmenekülne a dühünktől. Úgy fogunk tenni, ahogy tettek Bolintinban, Kogălniceanu-ban, és ahogy tettek az egész országban... Jegyezzétek meg: elvesztek a lángokban, egy olyan órában, melyben az angyalok is alusznak.” Aláírás: „Antonescu tábornok kommandója”.

Aztán szinte egyidejűleg, immár nem újságból, sorra érkeztek a Székelyföldről szóló - cigányok elleni - pogromok hírei. Később kezembe került a *Phralipe* című folyóirat 1993. 17-ik száma, ahol Haller István A *cigányok helyzete Romániában* című cikkében ezt olvashatjuk: „Helyzetük a legaggasztóbb Európában. Az utóbbi két évben, a »forradalom« óta, több mint harminc helységről üzték el a cigányokat, felgyújtva házukat.” S aztán a részletezés...

Nos, közvetlenül e rémhírek határozták meg azt a szándékomat, hogy újból írjak a cigányokról, akikről csak szép emlékeim vannak: gyermeki kedélyükről, mely nem szégyelli, hogy ebből a keserves és gonosz világból elmenekül egy boldog mesevilágba, ahol a nyomorult kisember még a démonokkal szemben is győz. Vagy talán hitüket csodáltam inkább, hogy számukra a mese nem „fabula incredibilis” (Lutz Rörich) volt, miként - hiszem - sok évezreden át a mindenkori mesélő ember számára sem, hanem egy olyan ősi varázsvilág, amely valamikor és valahol megvolt, „igaz”

volt. Ki tudja hány: ötszáz, ezer, ötezer évvel ezelőtt? De az bizonyos, hogy ez akkor igaz volt. Egy valamikori aranykorban, mikor a Rend és a Becsület győzött...

De írnom kell azért is, mert megdöbbenve tapasztalom, hogy ha lopásról, fosztogatásról, gyilkosságról van szó, a cigányokról beszélnek. Holott - „hála” a nyugati civilizáció és „kultúra” betörésének - ismerjük a gengszterfilmeket, olvasunk krimi, s így kiderül, hogy a gyilkosság, fosztogatás, rablás, banditizmus, gengszterizmus - csupa „korszerű” kifejezések - „nemzetköziek”. Másfelől nem lehet beszélni a cigányokról azért sem, mert Erdélyben az egyes közösségek olyannyira más-más képet mutatnak, hogy még összehasonlításuk is nehéz.

Bővebben az árnyalatokról

E csodálatos barangolásaim között értettem meg tehát azt, hogy nem beszélhetünk a cigányokról. Hogy ugyanis a mezőbárdi - majdnem rezervátumban élő - cigánycsoport és a marosszentkirályiak között, akik még tudják, hogy őseik cigányok voltak, de ma már magyar reformátusoknak tartják magukat, micsoda különbség van: Volt időm ez évek alatt elgondolkozni, vajon mi az oka, hogy ezeknek a közösségeknek olyan más-más sors jutott. A mezőbárdi - rezervátumszerűen, majdnem törzsi szervezetben élő - cigányok csak azért, mert később jöttek, a mezőbárdi románok és magyarok részéről egyaránt máig a legsúlyosabb diszkriminációt szenvedik el. (Hadd említsem meg - kivételként - a református papot, aki tartja velük a kapcsolatot, s ráveszi őket, hogy konfirmáljanak.) Megválaszolhatjuk-e a kérdést: Vajon a diszkrimináció következtében maradtak meg az ősi állapotban? Vagy ők maguk is hibásak, mert tartósították régi állapotukat?

A marosszentkirályi közösség tán attól érzi magát magyarnak, hogy tagjai együtt dolgoznak gyárakban, például a marosvásárhelyi román és magyar munkásokkal? Hogy életvitelük nem különbözik a lakosság többségétől? Talán csak abban, hogy érzékenyebbek a művészet és az irodalom iránt. Mert Puci Jóska többet olvas, mint a falu lakói általában. Kedvenc írója pedig Cooper és Mikszáth Kálmán. Egyetlen kérése az volt hozzám, hogy szerezzem meg neki a *Bőrharisnyát* Coopertől, s a *Különös házasságot* Mikszáthtól.

A koronkai, magukat magyarnak nevező valamikori cigányok az elmúlt évszázadok során ugyanazt a zsellérsorsot szenvedték el a koronkai grófok alatt, mint falubeli sorstársaik. És így váltak magyarokká. Másképpen szólva, így nem alakult ki az a diszkrimináció, mely a „másfajtat” úgy tudja gyűlölni. Ezek már nem tudnak cigány múltjukról. Cifra János azzal dicsekedett, hogy nagyapja részt vett a 48-as forradalomban. Engem pedig arról faggatott, vajon eljutnak-e az ő meséi Magyarországra. Mert ott biztos szeretik ezeket a „magyar dolgokat”. (Kötete, melyet még a hetvenes évek végén nyújtottam be, ám visszautasított, végül mégis csak Magyarországon jelent meg)¹

S talán ne is ítéljük el nagyon őket - ámbár lehangoló, s egyfajta diszkriminációnak tűnik az ő részükről -, mert az elmúlt években visszautasították a sátoros, kóbor cigányoknak a telepedési szándékát. Mentségükre legyen mondva, több évtizedre, sőt tán századra is szükségük volt, amíg társaikká váltak az itt élő református magyar koronkaiaknak: életmódban, nyelvben, sőt mi több, kultúrában is. S talán nem botránkoztatok meg senkit, ha azt állítom, hogy bárki magyarnak tarthatja magát, akármilyen ősei is voltak, ha magyarul vette birtokba ezt a keserves világot, földet és eget; ha Petőfi és Arany verseit ízlelgette s ha magáénak vallotta azt az erkölcsöt, amelyet egy puritán kálvinista falu is magáénak vallott. (Nem hiszek ugyanis a „tisztá” magyarságban, úgy vélem, noha anyai őseim derék osztrák

polgárok voltak, jogom van magyarnak vallani magam nemcsak azért, mert én is magyarul fogadtam be a világot, hanem mert tíz éves korom óta minden szilveszter éjszakáján, évről-évre együtt énekeltem a „Tebenned bízunk”-at apám székely őseinek falujában.)

A mezőbándi cigányok között

A Maros megyei Mezőbándon a hatvanas években találkoztam először cigányokkal. Persze a felületes szemlélő csak annyit lát, hogy egy gödörben laknak - elkülönülve magyaroktól, románoktól... Hogy a házaknak nem nevezhető viskóikban úgyszólván bútor sincs... Hogy nem ismerik a kerítést, és nincs kertjük a viskóik körül.. Hogy ahol élnek - furcsa fintora ez a sorsnak -, ők tisztítják, seprik el a szemetet Marosvásárhely utcáin... És persze azt sem nehéz hamarosan észrevenni, hogy analfabéták.. S ezt még az odaérkezésem előtt megtudtam, hiszen azok a mezőbándi románok vagy magyarok, akiktől érdeklődtem: „Hol laknak a cigányok?”, megdöbbenve magyarázták el, hogy én egy városi „naccsága”, nem restellek cigányokhoz elmenni, mikor ők még oda be nem tették a lábukat. S ezt ki-ki a maga módján tudomra is adta: „Mit akar a cigányoktól?” vagy; „Tudjuk hol laknak, de oda mi nem mennénk...” És így tovább.

Ám amikor odaérkeztem, s elkezdtem kérdezősködni: ki tud mesélni?, ki szokott mesélni? - jóízűen és nem bántóan, de inkább ámulattal nevettek vissza: „Itt mindenki meséz”. És íme megérkeztem a varázstájba, ahol még nincs mesemondó, hanem a mese, mint az őskorban valamilyen hagyomány átörökítése, Frazer nyomán egy valamilyen „mindenki varázsló” állapotot idéz. Hisz itt is mindenki ismeri a varázsigéket, melyek segítenek a gonosz és a rontás ellen; és mindezt azért mondják el egymásnak, mert - miként E. Lips mondja nagyon szépen - így adják át a szükséges és hasznos hagyományt.

S hogy ez így van, az mindjárt ki is derült, mert amikor meggyőződtek a „csodáról”, hogy az az ördögös masinám, a magnetofon mindent „visszaad” úgy, ahogy „belébeszéltek”, sorra jöttek, szinte tolongtak, hogy valamennyien elmondják a „mesének” tisztelt varázstörténeteket, mondákat. A gyönyörűséget, ahogy azokat hallgatták újra és újra! Hiszen itt *közkinccszerű* volt a tudásuk, amely akárcsak a legősibb meseszóban: egyszerre volt „tudomány” arról, hogy mit szabad és mit nem szabad cselekedni; hogyan lehet a bajt elhárítani; költészet, mert mindez a kétely és ráció által meg nem fékezett (zabolázott!) fantáziának köszönhető; s nem utolsó sorban vigaszt hozó vallás, hogy az ember rontás, baj ellen védekezni tud.

Nem felejthetem el, hogy milyen beleéléssel hallgatták az elmondott varázstörténeteket; közben újak jöttek-mentek, hisz nem ültek, hanem álltak egy udvarnak, utcának sem nevezhető kis térségen, ahol több órán át folyt a mesélés. Mondjam el, milyen kedves volt az a cigányul elhangzott veszekedés az éppen mesélő cigányasszony meg a menyé között, aki odakiáltotta: „Jöjjön haza, mert a vacsorát meg kell főzni!” Erre a többiek felzúdultak, hagyja, hogy fejezze be az öregasszony a mesét.

Az együttélés szép példája: Méra

A mérai cigányok is otthon és egymás között cigányul beszélnek, de egyformán beszélnek magyarul is. Hiszen bár külön negyedben vannak, s bár itt is eléggé elhanyagolt a környezet, s a civilizatorikus igények is kisebbek, mint a magyaroknál, de - talán, mert már régebben telepedtek le - gyakran találkoznak a magyar közösséggel: ott voltak kukoricafosztáskor, meghívták őket kapálni. Asszonyaikat

gyakran hívták segíteni a lakodalomba, ők muzsikálnak a méraiaknak. Boros Hicsi, a kitűnő mesemondó méltán dicsekedett azzal, hogy két magyar mesemondó is tőle tanult mesét, s azt mondta is tovább. (Egy tanulmányomban összehasonlítást végeztem a két változat között, s a különbség csak az volt, hogy a Boros Hicsié kimunkáltabb, csiszoltabb volt.)

Nos, mondjuk ki: bár a méraiak tudják s számon tartják, hogy azon a dombon cigányok élnek, s bár nem vegyülnek, nem komásodnak el, mint - teszem azt Marosvécsen -, de már nincs diszkrimináció. Csak tudomásul veszik, hogy azok fenn a Cigánydombon élnek, életformájuk is más, mint az övék, de ez az együttélésben nem zavarja őket.

Valójában ez a cigányközösség is valamilyen varázstájt őriz meséiben; ám itt a mesélés már tehetség dolga, a *kiválasztott mesemondóké*. S már jelentkezik is az egyéni tehetség: más stílusa van Boros Hicsinek, más Csurka Jánosnak, vagy Árus Andrának.² De ami közös a mesékben, az az, hogy itt a *hős táltosfiú*. Megtudjuk, milyen módon születtek: foggal meg sapkával, s mellénnyel a testükön. Titkukat nem volt szabad elárulni. Csurka János Feri bátyja azért halt meg hét éves korában, mert egy szomszédasszony elárulta a titkát. Aztán hallunk táltosavatásról, a szent „makkfánál” (tölgynél) és persze táltospárbajról. És mindenféle csodálatos tettekről, melyek - s erre mindhárman esküdtek - valamikor, nem tudni mikor, de egy varázstájban estek meg.

S ha már annyiszor elhangzott Mérában is, Mezőbándon is a varázstáj, hadd vesszük szemügyre kissé közelebbről.

Milyen is hát az a varázstáj?

Egy élménybeszámoló egyfajta egzotikus kalandozásra is hív; egy, a számunkra meglepő, s egyben elbájoló, egy rég elfeledett, tán sosem érzékelt világra nyit. A természettel, talán az egész Világmindenséggel együtt dobogó, együtt érző lelkiségéről van szó, mely szerint a Nap, a Hold és a Csillagok, az égi testek oly közeliak, s főleg olyannyira „emberiek”, hogy például a hős a Nap leányát veszi feleségül; a hősök pedig igen gyakran a Naphoz vagy a Holdhoz kopogtatnak be, s úgy beszélnek velük, mint kedves ismerősökkel; a hét napjai: Szent Péntek, Szent Szombat, Szent Vasárnap maguk is kedves nénikék, akik szívesen segítenek... Tárgyak, fák, kövek és hegyek egyetlen elbűvölő közelségben beszélnek, cselekszenek, akár az emberek. Ezek a mesék még nem lúgozzák ki ezeket az ősi jegyeket, melyek a valamikori kozmikus egység-érzetben megvoltak: nem képtelenek és nem szégyellni valók, hanem az embert boldogító „valóságot” jelentik.

S hogy az archaikus varázselemek mennyire inspirálhatnak a fantasztikumra, egyben a költőiségre, arra hadd idézzem fel példaként, hogy csakis a cigány mesékben található a „pars pro toto” mágikus alapelven nyugvó motívumok. S hogy ez hogyan válik költőiséggé? Íme: a zengő fát nem kell elrabolni, elég egyetlen levelét felhozni, és a fa ott terem; csodamadár helyett pedig egyetlen tollát; Tündér Ilona helyett pedig a hős a tündér ujjának begyéből megszerzett három vércseppet, mert azok fent, a „felvilágon” fává, madárrá, tündérré változnak.

Erdei Zsuzsa, a hősnő, ha sír, vizet áraszt, ha nevet, a föld kiszikkad; akár a szamojéd sámán. A hősök fejükön átbucskázva bármivé változhatnak; ők maguk varázserejűek: parancsolnak orsóiknak, hogy fonjanak, a toronyba zárt királylány gondolatával dagasztóteknőt, lisztet terem, s magától sül ki a kenyér...

Azon se csodálkozzunk, hogy a mezőbándi közösségben nem akadnak fenn az olyan, ma már az európai mesékből hiányzó képtelenségen, hogy tudniillik a hős úgy

született, hogy egy kígyó volt a hónalja alatt. Ez persze titok volt, még az anyja sem tudta. Ez a kígyó segítette, hogy különféle „színben hagyja” gazdáját a hős: hol szörnyetegnek, hol pedig százszorszép ifjúnak... Aztán a titokzatos Sas! Nem tudni, honnan jött, nem tudni, mi célból, de tény, hogy „minden este kilenckor földhöz vágja a királyt” csak úgy né, mindenféle indok nélkül... Aztán a kulccsal ki nem nyitható zárat nagyszerűen nyitja a hős kisujja... Egy ilyen csodálatos közegben a királyapa úgy próbálja ki a hősi kalandokra elindult fialt, hogy „kecskebukát vetett, egy bestelen nagy medve lett belőle, s akkora száját tátott, hogy egész katonaság belefért volna a szájába”. Miért és hogyan? Erre nincs felelet. Csak egyszerűen van, miként a csoda! Aztán azon se csodálkozzunk, hogy a táltosló még úgy is előállhat, hogy egy befalazott és előkerített titokzatos kürtbe (lám a csodaeszközök szerepe!) belefűj valaki, mégpedig háromszor, és íme leszakad egy fekete felhő, és abból kiugrik egy táltosló.

Minden indoklás nélkül valók a tiltások is, melyeknek megszegése indítja el a mese cselekményét. Kiderül ugyanis, hogy be kell tartani azt a varázstörvényt, hogy: „Amit láatsz, ne lássál, amit hallasz, ne halljál!” S a törvény megszegőjének meggyűlik a baja. Ő tehát, mármint a hős nem azén indul el útjára, mert mindenféle nemes feladatot akar végezni: teszem azt vissza akarja szerezni a napot, holdat és csillagokat, melyeket a sárkány elrabolt; vagy a királylányokat, melyeket szintén a gonosz sárkány rabolt el. Egyszerűen a saját megátkozott sorsa kényszeríti rá. És az sem számít, hogy e tiltásnak nincs indoka, és mégcsak erkölcsi vetülete sem!

Ha ezeknek a mágikus elemeknek legfőbb jellemzőjét kívánjuk megragadni, akkor arra kell figyelnünk, hogy itt nincs ok és okozati összefüggés. Ez utóbbi a modem, ráció uralta gondolkodás alapelve. A mágia vagy ennek kései hajtása szerint: a csoda egyszerűen van! Nem kell indokolni, nem kell gondolkozni felette. Sőt nem is illik, el kell fogadni!

Kései Iliász

Ha a mérai és mezőbándi mesékben másként ugyan, de az a bizonyos mágikus varázstudat a meghatározó, melynek kései nyomai az úgynevezett „hiedelmekben”, babonákban őrződtek meg a népi tudatban. Dávid Gyula meséit³ - ezek mellett - azok a csodálatos mitikus hősök határozzák meg, akiknek nincs szükségük varázslatra, meri ők maguk isteni, félisteni hősök. Erre a rendkívüliségre már csodálatos születésük is utal. Birtokosai minden csodának és varázslatnak. Meséi hallgatásakor vagy olvasásakor az embert megkísértheti az a merész asszociáció, hogy ezek a hősök a csodálatos félisten Achillesz és a hozzá hasonló ugyancsak isteni származású vitéztársak rokonai. S ha a mezőbándi mesék „mindenki varázsló” állapotra utalnak, a Dávid Gyula meséi már azt a későbbi állapotot tükrözik, amikor a varázslat „tudománya” nem mindenkié, csak a rendkívüli módon született, mitikus ragyogású hősöké. De mert Dávid Gyula reformátusnak vallja magát, e mitikus hősöket már a keresztényi ideológiával színezi, mikor szentül hiszi, hogy azok csodálatos módon - és nem férfiatól -: széltől, gondolattól, varázslattól, egy virág megszagolásától vagy bármiképpen, de nemzés nélkül születtek, ám nem akárkitől, de „érdemes anyától”. S ezt ő külön, „mesén kívül” is kifejtette nekem. Arra a kérdésemre, mitől függött, hogy egy anyának ilyen gyermeke születik, íme a válasz: „Na mit mondjak magának? Csak érdemes volt az anya Isten előtt. Érdemes volt azért, mert a Jóisten előtt, mindenki előtt igaz volt; nem szeretett hazudni, nem szeretett félrevezetni senkit sem, hanem igaz volt, s az igaz Istent imádta. Szívából.”

Mi én neveztem meséit egyfajta kései Iliásznak? Azért, mert hősei mitikus ragyogásúak voltak, s tetteik olyan csodálatosak, melyeket nem akárki tehetett meg. Gondoljunk a *Narancskirály* hősére, aki mert kíváncsi arra, hogy mitől forog Narancsország megállás nélkül az „áldott Nap” felé, lefúr a föld mélyébe, ujjára veszi a palotát, s úgy vizsgálgatja. Vagy gondoljunk Rózsa mitikus erejére, aki úgy elhajtja a sárkányt, hogy hét mérföldre esik le. János pedig úgy megrezegteti a hangját, hogy az asztalon a poharak megindulnak. Varázserejével pedig elvarázsolja a vendéglőt úgy, hogy páncélba borítja, ahonnan senki ki nem mehet. Egy másik hős, az „aranytollas medvebocs” ereje olyan nagy, hogy a barlang szájához gördített követ, melyet egy egész ármádia nem tud elmozdítani, ő könnyűszerrel, a kisujjával elmozdítja. Egy másik mesében a hős mitikus eredetéhez híven hároméves bikát eszik meg kisütve, s egy százvedres hordó bort iszik utána... És így tovább.

De azért is neveztem meséit egy kései Iliásznak, mert az azokban foglaltak „igazak” voltak. Annyira „igazak” s egyben persze „szentek” - miként vallomásából kitűnik - valamilyen keresztény értelemben, hogy azt nem lehet megkontrázni. A mese az ő számára nem valamilyen szórakoztató elbeszélés, hanem ahogyan maga vallotta olyan szépen: „A mese történelem, régi vitézek és hősök tetteiket mondja el, mert ebből tanulják meg az emberek, hogy milyenek is voltak régen...”

Úgy igaz és úgy szent, ahogy az antikok számára még sok ideig igazak voltak Achillesz és isteni barátai meg küzdőtársai mítoszai, legalábbis addig, míg nem jött a profán Lukiánosz, aki a szent történeteket már parodizálni merte.

S hogy ezt milyen komolyan gondolja, részletesen ki is fejti: „Ezek a vitézek így születtek, Istennek érdemesei voltak. Mert akkor voltak vitézek, akik aranyinggel születtek. Megszületett a holddal, kebliben a csillagokkal. Így voltak érdemesek ezek a vitézek. Akkor nem számított, hogy grófi vagy királyfiú volt, lehetett a legszegényebb, akinek nem volt betevő falatja, s megszületett egy olyan vitéz gyermeke, hogy szétverte a világot, s helyrehozta, boldoggá tette a világot.”

S hogy semmi kétségünk ne legyen arról, hogy ezek a vitézek Isten érdemesei, nem hiába bírtak varázserővel, és voltak szabadítók, íme a következő vallomás egy népi „teológustól” és egyben filozófustól: „Mondjon akárki, amit akar. Én az eszem után így saccolom meg. Jézus is egy varázsló volt. Mert a Jóisten is egy varázslatot csinált, hogy szent Mária megszüljön Jézust, és Jézus is kapott egy varázslatot szintén attól a nagy varázslótól, a Jóistentől. És máma is a Jóisten a nagy varázsló. Így születtünk, Isten varázslata minden, ami a világon létezett. Jézus is varázslattal lett. Mária leány volt, nem ismert férfit. Szent Péter (sic!) csak társa, barátja volt, aki őtet vezette. (...) Az Isten meg akarta mutatni, hogy meglesz a fia. Mikor a Golgotára mentek ki, háromhalból ezer ember jóllaktak, vakoknak szemük lett, sántákat meggyógyított. Azokat, akik halálra húzták, meggyógyította. Látja, innen jönnek a mesék. Aki ezeket olvasta és hallotta, ha egy kicsi esze volt, az összegyűjtötte ezeket, és magától, egy szó hozza a másikat és bővíti...”

A marosszentkirályi „mesekirály”

A marosszentkirályi Puci Jóskárót és társairól részletesen is szó volt a *Zöldmezőszárnya* című kötetben.⁴ Meséik már egy „felvilágosultabb”, a varázslatban már nem hívő, ám ennek az áttételes mesei jelképét még elfogadó közösséget képviselnek. Hiszen míg az eddig elemzett mesék a legősibb varázshiedelmeken alapultak, itt a mesék forrásának alapjául - s ez különösen Puci Jóskára, a „mesekirályra” vonatkozik - azok a magyar mesék állottak, melyeket hihetőleg már nagyapja is a falubeli magyar nyelvű lakosoktól hallhatott.

Mi az, ami már lényegesen újat hoz az eddig elemzett mesékkal szemben? Itt a fantasztikum egy „meseibb”, áttételesebb, jelképes alakját figyelhetjük meg. Eltűntek a mágikus formulák, a nyers hiedelmek, és a mese itt már megközelíti az európai népi elvárást - mondjuk tán még száz évvel ezelőtt, amikor még nem tagadták meg a mesét, még nem „szállt le a gyermekek közé” (Ortutay). Már mindinkább gyönyörködtetésre szolgál, esztétikai igényt elégít ki, ám ugyanakkor *még mindig nem „fabula incredibilis”*, általában az esztéták a Grimm-mesék alapján hitték. Itt a mese valamikori „igaz történet”, annyira igaz, hogy a mesét ugyanúgy mondta el Puci Jóska nagyapja, utána az apja és végül a mi mesekirályunk, Puci Jóska, aki nem tudja felfogni azt, hogy a mesét lehet így is, meg úgy is mesélni. Hiszen ő maga mindössze tíz meséjét mindig ugyanúgy mesélte, mert ha belevétett, vagy változtatni próbált a mese mentén, akkor már beleszóltak: „ezt a múltkor nem így mondtad”. Megint más kérdés, hogy a mese „cifrázását”, az azonos motívum elhajlítását például a humor vagy komikum irányába nem vették rossz néven, s lassan meg is szokták.

Nos, Puci Jóska vitt el Puji Jánoshoz, aki egy archaikusabb cigány közösségből csupán néhány éve érkezett ide, és aki elmondta sok varázselemmel tűzdelt meséjét. Puci Jóska végighallgatta a mesét, mert hiszen rokonságban volt vele. Ám azért azt nem állhatta meg, hogy ne figyelmeztesse: ő is tudja ezt a történetet, de az nem úgy volt! Mert igaz, hogy a hős felment az égbe, de ott nem az Istennel találkozott, hanem egy ősz öreggel, s az világosította fel, hogy mit kell tegyen. S aztán „gondold el: az Istent senki nem láthatta, az Isten láthatatlan, s nem is áll szóba az emberrel”. (Mert Puci Jóska már hűséges református volt.) S a mese nem lehet hazugság. Majd kimondta a súlyos, megfellebezhetetlen ítéletet, melyet gyakran idéztem: „A mese olyan, mint a káté, abból sem elvenni, sem hozzátenni nem lehet.”

Mert a marosszentkirályi Puci Jóska és társai már eléggé felvilágosultak voltak ahhoz, hogy tudják: ezek a történetek ma már nem történhetnek meg! De mert a kisember olyan nyomorult, hogy nem tud vigasz nélkül élni, ma is jó elmenekülni egy olyan világba, ahol *még* igazság volt és rend. Hogy most már „tudósan” fogalmazzak: a mese számukra még „vágyköltészet” volt, de olyan, amely még nagyon is elhíhető, mert igaz volt abban a bizonyos boldog aranykorban, amelyben olyan vigasztaló elkalandozni...

S hogy itt egy bizonyos állapotról van szó, bizonyítja az, hogy a cigányok az együtt lakó közösséggel együtt élve úgy veszik át és őrzik meg a meséket, ahogyan talán a múlt században az átadók még maguk is hitték, és vigasztalhatták magukat, mert a mesék még nem voltak szégyellni való gyermek kitalációk.

Nos, erről akkor győződtem meg, amikor egy közös román-magyar kutatócsoport tagjaként a Görgény-völgyi Hodák nevű községbe kerültem. Itt ismertem meg a szintén cigány származású Ion Tătarut, aki maga is és a többi cigány eredetű szomszédsága is magát romának, ortodoxnak tartotta. Az ikon ott volt minden házban, viseletük, életvitelük, gondolkodásmódjuk teljesen megegyezett a község többi román lakosaival. Ion Tătaru is mondott néhány mesét, csupán tizenötöt. Ő is, akárcsak Puci Jóska, apjától, az meg a nagyapjától tanulta. A nagyapa pedig éppúgy megőrizte a hodáki románok valamikori meséit, miként Puci Jóska a magyarokét. Ezt különben érdekesen mértem le azon, hogy például a sokszínű táltoslovakkal csak az ő meséiben találkoztam, holott a mai román mesék már nem ismerik ezt a motívumot. Viszont a múlt századbeli Șăineanu meséiben még gyakorta megjelennek ezek a sokszínű táltoslovak.

És most következnek az élmények:

Vasárnap lévén, a faluban találkoztam egy mesemondóval, aki mint fakitermelő munkás fent a havason szokott mesélni, s csupán egy napra jött haza falujába.

Elvittem már kedves ismerősömhöz, Ion Tătaruhoz. Nos, az én mesemondóm elmondott egy mesét úgy, ahogy fent a többi társai manapság azt igényelik: mese címen egyfajta kalandos novellát sok modern beütéssel. Amikor elvégezte a szinte másfél órás meséjét, felállt s elnézést kért, mert készülnie kell, hajnalban megy vissza a munkába. A hallgatóság döbbenet hallgatta, s amikor mesemondóm elment, felháborodva tört ki Ion Tataru, s valósággal szemrehányást tett nekem, hogy én mindezt szalagra vettem. „Hát nem látta - mondta -, hogy ez csupa hazugság? Ezt ők is tudják, de az nem így volt.” Vagy: „Mi az, hogy azok ott a mesében autón meg vonaton jártak, amikor mindenki tudja, hogy abban az időben csakis gyalog jártak. Hol voltak akkor még a vonatok meg az autók? S még telefonáltak is egymásnak?!”

Cifra János credója

Noha Cifra János meséi 1991-ben megjelentek, s minden lényegeset megírtam róla és meséiről, mégsem térhetek ki az alól, hogy újból írjak róla, mint aki egy láncszemet jelent abban a fejlődésben, amelyet a mese a valamikori cigány származású, - de ma már kálvinista koronkai magyar mesemondó által megtett. A mese az ő felfogásában nem csupán elvágódás egy másik világba, hanem példa arra, mégpedig *történelmi példa* - s ezt gyakran hangsúlyozza is -, hogyan kell élni mai embereknek is. Ezt a felfogását - nevezhetjük hitnek is - így fogalmazza meg: a mese példa kell legyen a fiatalok számára, erkölcsi példa arra, hogyan kell és szabad élni. De nemcsak ennyi; a mesemondó tudatosan vállalja ezt a szép missziót, hogy meséivel tanítsa az embereket.

Íme a Cifra János credója: „Tizenhárom éves koromtól fogva meséltem. Egyéb örömem nem volt az életben. Jött a fiatalság, harminc, negyven, ötven ember is, hogy engem hallgasson. Hatvankét esztendeje, hogy mondom a mesét. Én indítottam el a fiatalságot a világba. Nem olyan mesére születtem, mik viccek, csúfságok vagy tréfák. Én más mesére születtem: a világ történelmére. Arra születtem, hogy a fiatalságot növeljem. Kérem az írókat is, ha már hozzák a mesémet, akkor elejétől végig, mert ha nem, akkor nem vagyok megnyugodva. Nem vagyok megnyugodva, ha nem írják le rendesen. Úgy, hogy a nép még tudomást szerezzen, ha meghalok, hogy még voltam egy ember, olyan, hogy a mesemondásba költőnek nevezhettem volna magamat.”

S hogy meséi hogyan lehetnek példa értékűek, azt egy meserészlet is bizonyíthatja. A hőst így biztatja harcra a legyőzött király: „Hallgass ide! Látod azt a nagy gyászt? Mára-holnap más foglalja el a várost. Nemcsak a várost, de az egész országot. El fog veszni az anyanyelvük, más nyelv veszi által a kormányt. Elpusztulunk, nyomorúságba lépünk. Nem gondolod, hogy a nép úgy el van csüggedve, s úgy el van keseredve? Már három éve a fiatalság nem mulatott, zenét nem hallgatott... (...) Nyisd meg a templomot, nyisd meg a vendéglőket, hogy a népnek jöjjön vissza a kedve, ne legyen elkeseredve. Mindenki énekeljen, daloljon, mert minden megváltozik” - fejezi be szavait a bölcs király, aki ne feledjük - Cifra János agyával és szívével gondolkodik és érez.

De beszélnem kell Cifra János tiszta erkölcséről is. Valójában egy nagyon szigorú, puritán kálvinista erkölcsről van szó, s talán ez illusztrálja a legeklatánsabbban azt, hogy mennyire nem a vér az irányadó, s hogy milyen felületes dolog így beszélni: „a cigányok ilyenek meg olyanok”.

Néhány példa meséiből: A királyfi s a sárkány elbágyadnak a nagy küzdelemben, ezért felesküsznek, hogy lepihennek, ám míg alszik a másik, ha felébred, nem pusztítja el. Aztán hol a sárkány, hol a hős alszik el, s bár mindkettőnek

nagy a kísértése, hogy a másikat álmában megölje, visszariad. Az eskü a sárkányt is kötelezi. „Szent esküt mondtam. Hiába vagyok sárkány, mert az eskü fog.”

Másik meséjében a hős felháborodottan feddi meg a sárkányt: “Hát te, sárkány! Mér büntetted avval egy népet, hogy kűbálvánnyá változtattad? Mennyit takarított volna ez a nép! Mennyit fejlődött vóna! De ez még semmi. Mér tartottál harminc esztendeig világtalanul egy embert?...” Egy másik hős pedig ilyen szemrehányással illeti a sárkányt: „- Te sárkány! Nem hiába hogy sárkányok valtak, mer nincs szívetek! Ennyi sok családot megcsonkítottalak! Mennyi áratlan gyermek meghalt!”

Erkölcsei puritánságára vall, hogy a házasság előtti szerelmet bűnösnek tartja. Két vitéz jó barát egyike, Károly megszabadítja a lányt, s egy ágyban akar hálni vele. Ám barátja, József ezt megakadályozza: „Menj el, te, addig két ágyban alusztok, amíg a szent hűtöt elmondjátok. Azután lesztek egymáséi.”

A cigány eredetű Cifra János szívvel-lélekkel hisz abban, hogy sorsát senki el nem kerülheti. S ez már nem annyira a görögök végzet-hite, mint inkább a kálvinista „predesztináció” népi „lefordítása”. (A kálvinista Havadon végeztem ilyen felmérést; megdöbbenő, hogy mennyire hittek a sorsszerűségben.)⁵

Ezt a sorsban való hitét meséiben, de külön vallomásban is kifejtette. Néhány példa: „Mert mikor születik egy gyermek, annak meg van ajánlva az idő: te meddig élsz. S min mész keresztül. Mert az emberi élet nemcsak az, hogy születik valaki, hanem az is, hogy milyen életet kell eltöltsön, s mikor hal meg.” S mindjárt példát is mond rá egy gyermekről, akiről megjósolták, hogy a kútba hal belé. Szülei ezért a kútra „lakatot, lappancsot tettek”. „És mégis a gyermek a megjósolt időben a kút tetejére feküdt egészségesen, s ott meg is halt.” Hát ez mindenkinek meg van adva, aki született, hogy te eddig élsz, s ezen keresztül kell menj” - fejezi be Cifra János a példát.

A *Rájner* című mesében a hős mikor a hattyúleánnyal találkozik, a neki szánt tündérleány nemcsak hogy nevéen szólítja, de arról is felvilágosítja a hőst, hogy „ők egymásnak vannak rendelve”.

S hogy ez nem csak valamilyen mesebeli fantázia és kitalálás, arra Cifra János állandóan figyelmeztet: „Ott a példa. Vida a tündérek várfába született, Rájner pedig keresztény földön. Egy órában, egy percben, egy napon születtek, s mikor először találkoztak, elmondták egymásnak a hitet... Egymásnak születtek.”

„Az Isten nem egyszer terjeszti ki az ő hatalmát. Mindenki tehet a maga tetszése szerint, de meg kell szenvedjen, ha rosszat tesz. Például reám azért mérte az Isten ezt a hosszú időt, mert egy bogarat sem öltem meg. Két háborút vittem végbe, esküszoök, hogy egy lelket sem pusztítottam el, mert nem olyan helyre vitt a sorsom, hogy én valakit pusztítsak el.”

Az önkifejezés gyönyöre

Útoljára hagytam a görgényüvegcsüri Jakab Istvánt, akinek 2000 lapnyi meséjéből Vöő Gabriellával közösen már hoztunk egy kis válogatást.⁶ S hogy a cigányok megítélésében az árnyaltság és differenciáltság mennyire alapvetően fontos, hadd hozzam fel a Jakab példáját. Ő is, akárcsak Cifra János, magát magyarnak tartja olyannyira, hogy bár cigány származását külseje nem cáfolhatja meg, barna színét azzal magyarázza, hogy olasz származású, Itáliából jöttek ide Üvegcsürrre. Jakab ugyanis tudja, hogy a görgényüvegcsüri huta, több száz éves történelmében, a legkülönbözőbb európai országokból vonzott ide üvegfúvó mestereket és munkásokat.

Újból figyelmeztetem az Olvasót, ne ítélje meg nagyon Jakabot, amiért magát magyarnak érzi és tartja. Nemcsak azért, mert felmenői is már száz éve tán magyarul

tudtak csak. S nem is csak azért, mert ott fent a havason román és magyar fakitermelő munkásoknak mesélt, s mert meséi ugyanazt a mesedialektust képviselik, mint a havasi mesemondóké; egy nagyon is realista fogantatású, valóban szórakozásra szánt, kalandos történet, ami ott fent a havason, minden civilizatorikus eszköz hiányában egyfajta szórakozás. (Miként a film például vagy egy kalandregény elolvasása.)

De ami Jakab Istvánt egyedivé teszi más havasi mesemondóval szemben, az az alkotói érzékenység és tehetség. Az az alkotói leleménye, hogy ő hőseinek bőrébe bújhat, és elmondhatja saját élményeit. Meséi tele vannak belső monológokkal. Leírja a hős félelmét, amikor a sárkánnyal küzdenie kell. Már nem mitikus hős, hanem egy becsületes, sorsát elfogadó ember, aki Istenben bíz, s küzdés előtt mindig imádkozik is, mert ő katolikus gyerekek volt. Ha szabad saját magamat idéznem, akkor a már említett könyvben ezt így írtam meg: „Remekel a lélektani indoklások elmélyítésében, a valóságos belső monológok leírásában, s amint a mesék elemzése bizonyítja, ezt nem is tudatosan, hanem ösztönösen, a tehetség nagyszerű intuíciójával teszi. Alakjait azokkal az emberi vonásokkal ruházza fel, amelyek részint megfosztják a hőst éppen hősi, kivételes, emberfeletti mivoltától, részint pedig együttérzést, sajnálatot, szeretetet váltanak ki a hallgatóban.”

Egy példa: Hősei nem restellnek nagyon emberien szenvedni, sírni. „(...) A királyfi, mielőtt elüldözik a családi háztól, hátramegy a virágoskertbe, szétnéz a király udvarán, hogy mindenfelét jól szemügyre vegyen, hogy hol nőtt ő fel s mit kell ő elhagyjon.”

Más példa: A hős beleöszül a fáradtságba és a bánatba: „úgy beleúnt a vándorlásba, már meg is kezdett öregedni, meg kezdett egy kicsit öszülni, nem éppen az időtől, hanem a sok gondtól, a sok bujdosástól, a bánattól, hogy az ő lelkét milyen teher nyomja...”

Hősei haboznak, töprengenek... Miként egy alkalommal megvallotta, hősei már nem fiatalok, olyan vele egykorú középkorúak, mert szerinte ezeket a nehéz tetteket nem egy fiatal, hanem egy tapasztaltabb ember végezheti el...

Így már nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a hős ilyen intelmet kap egy jóindulatú s bizonyára egy valamikori mitikus hős nagyon is emberi utódjától: „Bízzál az Istenben!... Mondjál el három Miatyánkot, három Üdvözlégyet, vessél keresztet...” Majd utána teszi: „Istenben bíztam, nem csalatkoztam...”

Néhány tanulság

Az előbbieken az egyes példák főleg arra utaltak, hogy mekkora a másság az úgynevezett cigányok között, ha ugyanis nem hiszünk a vér-mítoszban s valamilyen „tisztá” eredetben, amely - valljuk meg - most újra divatossá vált. Tehát említett példáink nyomán leszögezhetjük: bizony a vér nem minden, sőt nem is lényeges. Mégis van ezekben a mesékben valami nagyon meggondolkoztató *közös* is: az a gyermeki kedély, amely képes hinni a csodákban. Irigylésre méltó attitűd! Valóban, ahogy az idő telik - hála a tudománynak, - már mindent tudni, sőt megmagyarázni vagyunk képesek. Ámbár az is igaz, hogy mind több és több tudós hívja fel a figyelmet arra, hogy micsoda ismeretlen „háttér” maradt még felderítetlen. Nos, a csodában hinni, más szóval tudomásul venni azt, hogy egész sor dologra nincs válasz értelmünk számára - ezt ne tagadjuk, sőt ismerjük el. Vajon nem ahhoz segít ez hozzá, hogy mi is, akár a gyermeki kedély (l. a cigányokat!), észrevegyük a csodát, mely valójában körülöttünk van? Mert vajon nem csoda-e a minden tavasszal megindult rügyezés? A fa titokzatos, ismeretlen erő által való táplálása a gyökértől a törzsön át a lombig, levelekig? És nem csoda-e a hangyák vagy a méhek élete? Milyen, általunk

tán soha nem is ismerhető belső ösztön indítja útnak őket, segíti „közösségüket” kialakítani? És az anyai ösztön, amely a nőt igazából nővé teszi? Csupa „csendes csoda”, ahogy Reményik Sándor, a költő is nevezi:

*Ne várd, hogy a föld meghasadjon
És tűz nyelje el Sodomát.
A mindennap kicsiny csodái
Nagyobb és titkosabb csodák.*

*Tedd kezedet a szívedre,
Hallgasd, figyeld, hogy mit dobog.
Ez a finom kis kalapálás
Nem a legcsodásabb dolog?*

*Ne várj nagy dolgot életedbe,
Kis hópehelyek az örömök,
Szitáló, halk szírom-csodák,
Rajtuk át Isten szól: jövök.*

Nos, a cigányokban megvan ez az érzékenység a csoda meglátására, sőt elfogadására.

Persze ehhez - s ezt is a mesékből tudtam meg - ismerni kell a titkot; nem mindenkinek adatik meg az, hogy megtudja, ami a dolgok mögött van elrejtve. És immár el is érkeztünk oda, hogy kimondjuk: egy sajátos népi metafizikáról van szó, mely minden vallási beavatkozás nélkül (talán a vallásos hajlamnak, „ösztönnek” jóvoltából) fedezi fel - miként az előbbieken már utaltunk rá - a mi látható világunkon túli világot. És íme ezzel már eljutottunk oda is, hogy ez az érzékeny népi metafizikus látásmód bekebelez mindent, ami hasonlítható saját elképzeléseivel; „szent asszonyokat” nyilván a román ortodoxiától kölcsönözték... Ehhez persze egy olyan gyermeki lélek szükséges, amely nemcsak a „hasznos” dolgokra tekint, hanem gyönyörködik az ilyen minden érdek nélkül való „haszontalan” dolgokban is.

S talán-talán ezek a mesék minket, európaiakat is figyelmeztetnek, hogy az a bizonyos varázsvilág, miként maga a csoda is, örök. Hiszen ha a mesékben szűzek fogannak szélről, virágtól, gondolattól, varázsszótól, vagy ahogyan Cifra mondja: „lélektől”, mondástól, nem léttől, akkor már nem nehéz elfogadni, hogy az a bizonyos, keresztényien szólva „szeplőtlen fogantatás” valójában ősi képzet, még abból az időből, amikor a nemzés és fogamzás között nem látták a kapcsolatot. Ha továbbá meggondoljuk azt is, hogy ezek a különös születések később már nem az akárcik, hanem amolyan félig isten-félig ember héroszok kiváltsága, akkor megrendülünk abban az arrogáns önbizalomban, mely minket, európaiakat olyan racionálisnak és olyan felvilágosultnak tart, szemben a még misztikus Kelettel. Vagy a mesékben hívó cigányokkal. Íme: a misztika örök!

Ez is egyik tanulsága lehet - ahogyan ezt remélem - e soroknak, hogy elgondolkozhatunk azon: Kik vagyunk? Milyenek vagyunk?

Jegyzetek

1 Cifra János meséi. Budapest 1991.

2 Meséiket *A szegény ember táltos tehene* címmel adtam közre. Mérai népmesék: Kolozsvár 1976.

3 *A havasi sátoros*. Dávid Gyula meséi. *Ciganisztikai tanulmányok* 6. Budapest 1988.

4 *Marosszentkirályi cigány népmesék*. Budapest 1978.

5 *Világgá futó szavak...* Havadi beszélgetések. Budapest 1990.

6 *A mesemondó Jakab István.* A meséket gyűjtötte és lejegyezte, bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel kíséri Nagy Olga és Vőő Gabriella. Bukarest 1974.

OLGA NAGY:

AMONGST MY GYPSY FRIENDS. GYPSY TALE-TELLERS IN
TRANSYLVANIA

The author proves the falsehood of undifferentiatedly negative biases of general opinion against Gypsies by presenting the differences amongst various Gypsy groups of Hungarian language in Transylvania. On the basis of the extraordinarily rich Gypsy fable heredity, the author presents a common feature of Gypsy tale-tellers: their belief in miracles, and their intimate vicinity to mystery.

GYURGYÍK LÁSZLÓ

A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében

„...A létszámcsökkenés valós méreteit nagyon nehéz pontosan megítélni. A hivatalosan közzétett statisztikai adatok nem feltétlenül megbízhatóak e téren. Különösen ott, ahol a “nemzeti kérdés” politikai irányvonalával összhangban alig titkolt célkitűzés a kisebbségek, etnikumok eltörlése...,”

Hódi Sándor

Két népszámlálás közti időszakban a lakosság számának alakulásáról nemzetiségi bontásban is a népmozgalmi adatsorok nyújtanak információt. Másrészt a népszámlálási eredmények ellenőrzését, belső összefüggéseit a népmozgalmi statisztika segítségével tudjuk legalább megközelítő pontossággal elvégezni. A csehszlovák statisztikai évkönyv kötetei 1957-től kezdődően évről évre folyamatosan közölték a lakosság nemzetiségi megoszlásának alakulását a népszámlálási adatokat módosító népmozgalmi statisztikák alapján. Így a szélesebb magyar közvélemény is figyelemmel kísérhette a magyar népesség számának alakulását.

Az 1954-ben magukat magyarnak vallók igen alacsony száma után az 1961-es census eredményei nem várt eredménnyel zárultak és jelentős mértékben megnövelték a magyar népesség önbizalmát. 1961-ben - az 1950-es népszámlálásra épülő, ezt aktualizáló népmozgalmi kimutatásoknál mintegy 110 ezerrel többet- 518,8 ezer főt tett ki a szlovákiai magyar népesség száma.¹ Az ötvenes években a kikényszerített nemzetiségcsere miatt a magyar népesség számának tényleges alakulását - adatok hiányában - n ég hozzávetőlegesen sem tudjuk felbecsülni.

Az 1970. évi népszámlálási és népmozgalmi adatok elég pontosan egyeznek: a népszámlálás (a népmozgalomhoz viszonyítva) mintegy kétezer fős magyar többlettel zárul annak ellenére, hogy az 1968 augusztusát követő időszakban jelentős számú magyar népesség is külföldre távozott. A számított adatokat három tényező együttes hatása módosította, melyek egyenkénti nagyságrendjét részletesebb adatok hiányában nincs módunkban felbecsülni.

A magyarság számát némileg növelte az 1961-ben (a reszlovakizáció utóhatásaként) még magukat szlováknak vallók egy részének, illetve utódjaiknak magyarként való számbavétele. Csökkentette az 1968-as időszakot követő migrációs veszteség, valamint az ekkor még nehezen megfogható, mérhető asszimilációs veszteség is.

A hetvenes és a nyolcvanas évek népmozgalmáról már pontosabb és részletesebb adataink vannak. A népesség számát befolyásoló, csak hozzávetőlegesen számszerűsíthető nem népmozgalmi tényezők nagyságrendje nem lehetett ekkor túl jelentős. Néhány részadatot a rendelkezésre állókból voltunk kénytelenek számítások révén pótolni, de az ily módon előálló esetleges torzulás minimális.²

Az 1980. évi census a magyar népesség számának igen alacsony mértékű növekedését mutatja ki, annak ellenére, hogy a hatvanas és a hetvenes évek magyar természetes szaporulata közötti eltérés nem jelentős. Az 1980. évi népszámlálás előtti utolsó évben a népmozgalmi adatok az 1970. évihez hasonló növekedéssel számolnak.

A Csehszlovák Statisztikai Évkönyv 1979-ben 584 ezerben határozza meg a magyar népesség számát, némileg alacsonyabb értéket 579,7 ezret, (1980-ra 582 ezret) - jelez egy másik statisztikai kiadvány.³

Az 1980-ban megrendezett népszámlálás Szlovákiában 559490 magyar lakost talált, tehát a két census közti időszakban a magyar népesség száma ténylegesen 7484 fővel, a népmozgalmi statisztika szerint mintegy 31 ezer fővel emelkedett. (A természetes szaporulat 32 ezer fő, ebből 1 ezer a vándorlási többlet). Mintegy 24 ezer fő a népmozgalmi és a népszámlálási adatok különbözete. Ez a hetvenes évek magyar természetes szaporulatának 73,2%-a.

Ugyanezt a számítást elvégezve a szlovák népességre és az összlakosságra vonatkozólag, gyökeresen eltérő adatokat kapunk. A két népszámlálás közti időszakban a szlovák nemzetiségűek száma ténylegesen 15 ezerrel lett magasabb a népmozgalmi statisztikai előrejelzéseknél, ez a szlovák lakosság gyarapodásában a vártnál közel 4%-kal nagyobb növekedést jelentett. Szlovákia összlakossága esetében az eltérés a népmozgalmi és a népszámlálási adatok között mintegy 8000 fő; tehát 1,7%-kal lett kevesebb Szlovákia lakossága a népmozgalmi kimutatásoknál. Az össznépesség tényleges száma és népmozgalmi egyenlege közti eltérés minimális, gyakorlatilag elenyésző. (A különbséget két tényezőre vezethető vissza: a népmozgalmi kimutatások a disszidálók előidézte népességcsökkenést nem tartalmazzák, másrészt ekkora adathalmaz feldolgozása során bizonyos pontatlanságokkal is számolni kell.) A szlovák népesség viszonylag kis részarányú növekedése a magyar szaporulat többségének elvesztésével járt együtt.⁴

A hetvenes évek népesedési folyamatainak jobb megismerését két további tényező is kedvezően befolyásolja. A két népszámlálás (az 1970. és az 1980. évi) módszertana, adatfelvétele, a feltüntetett nemzetiségek listája gyakorlatilag azonos, valamint a két népszámlálás időpontja (1970. december 1., 1980. november 1.) 1 hónap eltéréssel 10 év, ez lehetővé teszi a lakosság egyes öt éves kohorszaiban bekövetkezett változások összehasonlítását is. Lehetőségünk nyílik ily módon a magyar népesség nemzetváltását, asszimilációs folyamatait nemcsak a generációk között, de egy-egy generáción belül is szemügyre venni. Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy 10 év alatt az egyes korcsoportok számának fogyatkozása elsősorban életkoruktól függ. Az idősebbek fogyatkozása jóval nagyobb mértékű, mint a fiatalabb korosztályoké, és nem lehet jelentősebb különbség az azonos nemzetiségűek és azonos korcsoportúak részarányának fogyatkozásában. Minden tényezőt itt sem vehetünk tekintetbe, így elhanyagoljuk a nemzetiségek élettartamában meglévő és a disszidálók okozta esetleges torzításokat.⁵ A gyermekkorúaktól az idősebb korcsoportok felé haladva az egy-egy kohorszhoz tartozók lélekszáma 10 év alatt növekvő arányban fogyatkozott meg. (Például az 1970-ben 0-4 évesek száma 1980-ra - akkor már 10-14 évesek - 0,35%-kal lett kevesebb, de a 60-65 évesek korcsoportja közel felével, 40,9%-kal csökkent. A magyar és a szlovák lakosság egyes kohorszaiban bekövetkezett csökkenéseket összevethetjük az összlakosságéval, s ebből próbálhatjuk a nemzetiségváltást, illetve az asszimilációs veszteségeket életkor szerint is behatárolni. A magyar nemzetiség valamennyi öt éves kohorszában bekövetkezett csökkenés magasabb a szlovákiai átlagnál, sőt a 30 éven aluliak esetében többszörösen felülmúlja azt. 1970-ben a 0-4 évesek kohorszában 10 év alatt nagyobb volt a csökkenés (1779 fő), mint valamennyi egyazon időszakban született szlovákiai gyermeknél (1327 fő). Feltételezhetjük, hogy a nem anyanyelvi alapiskolába beíratott, illetve iskolatípust váltó gyermekek egy része már szlovák nemzetiségüként lett bejegyezve. A házasságkötés, illetve a gyermek megszületése utáni időszakban szintén jelentős csökkenés mutatható ki. Az

idősebb generációknál is az átlagosnál magasabb ménékben csökken a magyar népességük aránya. Ez nem várt eredménye adatfeldolgozásunknak, és viszonylag nehéz rá elfogadható magyarázatot találni.

A hetvenes években kimutatott 24 ezer fős magyar népveszteség okai között több tényező és ezek kölcsönhatása húzódik meg. A vegyes házasságok növekvő száma következtében a magyar anyától született, de orientációjában, nyelvében, kultúrájában nem magyar családban felnövő gyermekek - az egyébként helyesen megfogalmazott statisztikai elvvel összhangban- jelentős számban magyarnak lettek bejegyezve.

A megkötött vegyes házasságok többségének a vegyes jellege formálisan ugyan nem változott (a házastársak továbbra is különböző nemzetiséget vallottak be) - a család közvetlen homogenizálódása nem következett be -, de gyermekeiket már többé-kevésbé közös megegyezéssel többnyire szlovák identitásúnak nevelik. Az évtizedben - az iskolák összevonása címén - nagyszámú magyar anyanyelvű iskolát szüntettek meg, s ennek következtében tovább nőtt a szlovák iskolába járó, a nyelvében még kettős kötődésű, de iskolái folytán már csak egy kultúrkörben felnövő, egyelőre még magyar nemzetiségű gyermekek száma.

Mérsékelte a lélekszám tényleges növekedését az országot illegálisan elhagyók száma is, bár számuk a jelzett időszakban alacsonyabb volt, mint a hatvanas évek utolsó két évében lezajló hatalmas exodus következtében. Az asszimilálódás, a nemzetváltás folyamata a generációk váltásakor mutatkozott meg markánsabban, de az egyéni életút során is gyakoribbnak tűnik, mint ahogy ezt korábbi ismereteink alapján feltételeztük. Az egyes életfordulók (iskoláskor kezdete, illetve iskolaváltás, házasságkötés, lakhelyváltás, távingázás, amennyiben ez a nyelvi közeg váltásával is együttjár) - az asszimilációs folyamatok burkolt vagy kevésbé rejtett lehetőségeit hordják magukban.

Az 1980 és 1991 közötti időszakban a lakosság számának alakulásában bekövetkezett változásokat már kissé nehezebb megfelelően értékelni. Egyrészt több adat, információ áll ezen időszakból rendelkezésünkre, másrészt az 1980. évi és az 1991. évi népszámlálás adatfelvételi módszere, a nemzetiségek listája eltérő volt. Az 1991. évi népszámlálás a 89-es fordulót követő időszak demokratikusabb, de növekvő mértékben intoleráns, nacionalista megnyilvánulásai közepette került megrendezésre. 1991-ben a népmozgalmi egyenleg és a népszámlálási adatok eltérése kisebb volt, mint egy évtizeddel korábban. Az adatfelvétel önbevallásos módszere a külső ráhatások lehetőségét volt hivatva csökkenteni, másrészt a kérdések egy részének kitöltésénél növelte a pontatlanságok, illetve a kitöltetlen, ismeretlen adatok számát is. A nyolcvanas évek népmozgalmi kimutatásai a magyarság számának fokozatos, de a hetvenes éveknél kisebb ménékű növekedését jelezték. A nyolcvanas években a lakosság számának gyarapodása Szlovákiában jelentős ménékben lelassult, az éves magyar természetes szaporulat az évtized végére (1990-ben) már 1000 fő alá csökkent. A csehszlovák statisztikai évkönyveknek az 1991. évi népszámlálás előtti legutolsó nemzetiségi megoszlásra vonatkozó adata az 1988-as évre vonatkozik, eszerint a magyar lakosság év végi száma 576 ezer. Az 1990-es népmozgalmi adatokat tartalmazó kötet a magyarnépesség év végi lélekszámát (a népszámlálás előtt 2 hónappal) 578408 főben adja meg.⁶ A 80-as évek magyar természetes szaporulata 21 ezer fő. (Ez kétharmada a 70-es évek szaporulatának.) A kivándorlási többlet 2 ezer fő, a számított szaporulat 19 ezer. A két census közti időszakban kimutatott tényleges (a népszámlálási adatok különbözete szerinti) növekedés 7806 fő, ez 11 ezerrel kevesebb, mint a számított szaporulat. A természetes szaporulat 9,8%-a elvándorlási veszteség, 37,0%-a népszámlálás által kimutatott tényleges szaporulat,

53,2%-a népvesztés, melyet részben a disszidensek növekvő száma, részben az asszimiláció előidézte fogyatkozás, valamint a korábban magyar identitású cigányok roma nemzetiségűvé válása idézett elő.

Az 1991. évi népszámlálás adatai egymással ellentétes irányú nemzetiségváltásokat, asszimilációs folyamatokat is jeleznek. A magyar lakosság asszimilálódásával párhuzamosan, bizonyos területeken disszimiláció, illetve reasszimiláció is bekövetkezett. Azaz a korábban magát szlovák nemzetiségűnek valló magyar anyanyelvű népesség egy része magyarnak vallotta magát, és ily módon elsősorban Kelet-Szlovákia egyes térségeiben - a leglátványosabban Kassa környékén - a népmozgalmi adatoknál jóval nagyobb mértékű növekedés volt kimutatható. A különböző irányú asszimilációs és (reasszimilációs) folyamatok a magyar népesség szempontjából összegében veszteséggel zárulnak.

A szlovákiai természetes szaporulat 10,1%-a kivándorlási többlet, 78,9%-át mutatja ki gyarapodásként a népszámlálás, a népszámlálási és a népmozgalmi mérleg között az eltérés 11 %-os. A mintegy 40 ezres eltérés jelentős részét, 1618 ezer főt a disszidálók tették ki, néhány ezerre tehető azoknak a száma akiket a rendőrség körözött, továbbá a szabadabb határforgalom következtében a vándorlási statisztika kevésbé pontos, mint a korábbi évtizedekben.⁷

A szlovák természetes szaporulat 12,2%-a migrációs veszteség, 60,9%-a a népszámlálás során kimutatott népességnövekedés. A 27%-os különbség - közel 90 ezer fő -, mely a szlovákiai átlagot jelentős mértékben meghaladja, alapvetően három tényezőre vezethető vissza: a nyolcvanas években is viszonylag magas volt az országot engedély nélkül elhagyók, a disszidensek száma; a roma nemzetiség népszámlálási adataira történő felvétele; e két tényezővel ellentétes hatású a különböző nemzetiségű lakosság asszimilációs vesztesége, a szlovák nemzetiségük javára történt nemzetiségváltása. A népmozgalmi és a népszámlálási adatok járási bontásban történő összehasonlítása lehetővé teszi az egyes térségekben bekövetkezett népességváltozások objektívabb értékelését is. Az utóbbi két évtizedre visszamenőleg nyomon követhettük a nemzetiségi megoszlás változásait, megállapíthattuk a lakosság számának csökkenését vagy emelkedését, de a változások mibenlétének okait, az asszimilációs folyamatok valós nagyságát ezen az úton nem volt lehetséges még hozzávetőlegesen sem meghatározni. A népszámlálási és a népmozgalmi adatok összevetése már lehetővé teszi az egyes térségekben mutatkozó alacsony szaporulat következményeként megmutatkozó lélekszámcsökkenés és az asszimilációs folyamatok megkülönböztetését is. A dél-szlovákiai járásokban 1989 decemberében a 13 magyarlakta járás és 2 nagyváros népességének a száma a népmozgalmi egyenlegük alapján (2225021 fő) mintegy 8 ezerrel volt magasabb a későbbi tényleges népszámlálási adatoknál (2216730 fő). A kimutatott magyar népesség száma több mint 10 ezerrel (571944 fő), a szlovák nemzetiségű lakosságé közel 24 ezerrel (1609210 fő) volt több. A népszámlálási és a népmozgalmi adatok közti eltérés nem jelentős az egyes járások összlakosságának viszonylatában sem.

A nemzetiségi megoszlás járások szerinti különbségei már jelentősebb mértékben eltérnek. A legnagyobb különbség Pozsony magyar lakosságának a számában mutatható ki, 3002 fő. A városba beköltöző jelentős számú magyar népesség csak részben pótolja az igen magas asszimilációs veszteséget, a magas bevándorlás hatása is csak kisebb részben nyilvánul meg a magyar lakosság számbeli növekedésében. (Hadd jegyezzem meg, amennyiben az 1990-es évre vonatkozó adatokkal is rendelkezünk, a népmozgalmi kimutatás szerinti számadat és a kimutatott asszimilációs veszteség is magasabb értékű lett volna.) Évtizedek óta a legmagasabb magyar népességnövekedést produkáló Dunaszerdahelyi járás magyar

lakosságának tényleges növekedése szintén kisebb az előrejelzettől. A járás roma lakosságának (690 fő) zöme a magyar népesség számának fogyatkozását idézte elő, másrészt a szlovák népesség tényleges száma magasabb az előrejelzettnél, azaz a magyar népesség bizonyos mértékű nemzetiségváltását kell itt is feltételeznünk. A kelet-szlovákiai térségben kimutatható dinamikus növekedés meghatározó mértékben a tudati szférában bekövetkezett változások eredménye. A magyar származású lakosság egy jelentős részének nemzeti identitása megerősödött, s ennek következtében a viszonylag alacsony magyar részarányú Kassa-vidéki járás magyar lakossága közel 1500-zal, részaránya is közel 10%-kal magasabb a népmozgalmi számításoknál. Hasonló mértékű a változás Kassán is.

A magyarság évtizedek óta legerősebben fogyatkozó térségét a Nyitra környéki, a Lévai és a Nagykürtösi járás területe határolja be, községenként, illetve községcsoportonként igencsak eltérő mértékben. A csökkenés a Lévai és a Nagykürtösi járásokban meghatározó mértékben, a nyitrai járásban részben az országos átlagnál alacsonyabb termékenységben keresendő. A Nagykürtösi járás magyar népességének tényleges részaránya (30,7%) magasabb volt, mint a népmozgalmi egyenleg alapján (30,4%), ezért a nyolcvanas években bekövetkezett magas magyar részaránycsökkenés okait meghatározó mértékben az alacsony termékenységben kell keresnünk. Másrészt néhány községben a két népszámlálás között jelentősen „megugrott”, a magyar lakosság részaránya - feltehetően a korábban magukat szlováknak valló magyar identitásúak egy részének formális nemzetváltása következtében.

A magyarlakta területen a legnagyobb népességcsökkenés a Lévai járásban következett be (-1537 fő). A lakosság száma elsősorban az alacsony termékenység (a nyolcvanas években több éven keresztül magasabb volt az elhalálozottak, mint az élve születettek száma) következtében fogyatkozott meg. A magyar népesség létszámának nagyobb mértékű csökkenéséhez még a korábban magyar, most viszont roma nemzetiséget bevallók és a tényleges asszimilációs veszteség is hozzájárult. A Komáromi járás lakosságát az alacsony termékenység és a viszonylag jelentős kivándorlási többlet is apasztotta. A fogyatkozó népességen belül (1090 fő) a magyar lakosság tényleges részaránya (72,2%) némileg magasabb (71,9%) mint a népmozgalmi mérlegből adódik. Feltételezhetően a korábban magukat szlováknak vallók egy része az utolsó népszámláláskor magyar nemzetiséget vallott be. A Nyitra környéki nyelvszigetek, illetve nyelvi szórványok magyarságát a kisebb termékenység mellett asszimilációs fogyatkozás apasztotta meghatározó mértékben. A térségben a fokozatosan csökkenő, többnyire a nyelvsziget peremén elhelyezkedő - nem egy esetben már inkább csak nyelvi szórványjelleggel bíró - magyar népességű községek elkülöníthetők a még magyar identitásukat jobban megőrző helységektől. A Galántai járásban a magyar népesség száma folyamatosan évtizedek óta csökken. A népmozgalmi mérleg a magyar népesség részarányát (43,9%) jóval magasabban határozta meg a tényleges népszámlálási értékeknél (42,8%). (Másrészt a népmozgalmi és a népszámlálási adatok egyenlegének különbözete e járásban különösen magas, nem ismeretes, hogy az adatfeldolgozás pontatlansága, vagy egyéb tényezők következtében.)

Az Érsekújvári járás magyar lakosságának a részaránya (41,2%-ról 41,5%-ra) növekedett. A népmozgalmi egyenleg az 1980-as részarányal számolt az évtized végén is. A korábban magukat szlováknak valló, de magyar anyanyelvű lakosság egy része magyar nemzetiségűnek vallotta magát. A Losonci, Rimaszombati, Rozsnyói járások nemzetiségi megoszlására a roma nemzetiségűek viszonylag magasabb részaránya már nagyobb mértékben gyakorolt befolyást, ezért a tényleges asszimiláció

felmérése itt sokkal körülményesebb. E járások összlakossága kis mértékben növekedett, a magyar népesség részaránya mind a három közigazgatási egység területén csökkent, a legnagyobb mértékben a Rimaszombati járásban (47,6%-ról 46,1%-ra). Itt mutatható ki a magyar népesség jelentősebb arányú csökkenése, amely a roma népesség számát gyarapította. A legnagyobb arányú magyar nemzetiségváltás (Pozsonyban és a Nyitrai járásban) gyökereinek feltárása regionális felmérést igényelne.

A szlovákiai magyarság demográfiai, település- és társadalm szerkezeti összetételében az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változásokat, tendenciákat, az alábbi folyamatokat pontokba foglalhatjuk:

1. Az 1921-es és 1991-es népszámlálás közti időszakban a magyar népesség száma (650597-ről 567296-ra), 12,8%-kal csökkent, miközben az ország népessége (3000870-ről 5274335-re), 75,8%-kal növekedett. Ugyanazon időszakban a szlovák nemzetiségű lakosság száma (1952368-ről 4519328-ra), 131,5%-kal növekedett.

2. A magyar nemzetiséget bevallók számánál mintegy 7-10%-kal magasabb az anyanyelvi kötődés révén magukat magyarnak vallók száma. A magyar anyanyelvűek lélekszáma meghaladja a 600 ezer főt (608221).

3. A magyar népesség csökkenését meghatározó mértékben a két háború utáni évek igen magas, több százezer fős migrációs vesztesége - menekülők, kitelepülők, lakosságcsere kényszerítettek, deportáltak - okozta.

4. Hasonlóan drámai módon befolyásolta százvezrek nemzeti identitását a reszlovakizáció is.

5. A kisebbségben élő magyar népesség nyelvterületének kiterjedése csökkent. A legjelentősebb mértékű területzsugorodás a húszas évek elején, illetve a negyvenes évek második felében következett be.

6. Az utóbbi évtizedekben a nyelvterület kiterjedését közvetve és hosszú távon jelentős mértékben befolyásoló, kevésbé látványos változások kísérik;

a. a korábban magyar lakosságú települések egy jelentős része nemzetiségileg vegyes lakosságúvá vált, ennek következtében az - egykor könnyen kijelölhető - nyelvhatár megvonása nehézségekbe ütközik.

b. a magyar nyelvterületen belül fokozatosan csökken a magyarság részaránya.

c. növekszik a nyelvterületen kívül, szórványban élő magyarság száma.

d. mindennek ellenére 1991-ben Szlovákiában 520 10% feletti magyar részarányú és 431 magyar többségű helység volt. A 10%-nál nagyobb magyar részarányú helységeken élt a magyarság 91,8%-a, a magyar többségű helységeken 77,2%-a.

7. A magyar népesség korösszetétele egyre kedvezőtlenebb. Növekszik az eltérés a magyar és a szlovák lakosság átlagéletkora között, fokozatosan csökken a fiatalabb korcsoportok lélekszáma és részaránya.

8. A magyar népesség szociális összetétele, az ágazatok és iskolai végzettség szerinti megoszlása az ország egészét érintő társadalmi változások következtében javult, de a korábbi időszakban kialakult halmozottan hátrányos helyzet nem mérséklődik.

9. Több évtizedre visszamenőleg a magyar népesség termékenysége (5-15%kal) alacsonyabb a szlovákiai átlagnál. A kedvezőtlen korösszetétel következtében a magyar halandóság meghaladja a szlovákiai átlagot, s ez még kisebb természetes szaporulatot eredményez.

10. A tényleges magyar szaporulatot kivándorlási többlet is csökkentette. Legtöbben a csehországi magyar kisebbség létszámát gyarapították.

11. Az utóbbi két évtized igen alacsony magyar népességnövekedése csak kisebb részben magyarázható a szaporodásban megmutatkozó különbségekkel. A „hiányzó” magyar népesség többsége fiktíven vagy ténylegesen nemzetiséget váltott, döntő többségében szlovák nemzetiségűnek vallotta magát, illetve kisebb részben asszimilálódott.

12. A nemzetváltás, asszimiláció az egyéni élet fordulóján, illetve a generációk váltakozása során figyelhető meg a legkönnyebben. Az egyéni életút során többnyire fikatív nemzetiségváltás (identitásváltás vagy -csere) fordul elő.

13. A magyar népesség fokozatosan növekvő hányada él vegyes házasságban. Beolvadás, asszimiláció a vegyes házasságok generációváltása inak jellemző jegye. A nemzetiségileg heterogén családokban felnövő gyermekek túlnyomó többsége a családok nemzeti orientációjának megfelelően már nem magyar identitású.

A szlovákiai magyarság lélekszámának alakulását több, olykor ellentétes irányú tényező befolyásolta meghatározó mértékben. A hetvenes évek viszonylag könnyebben behatárolható etnikai változásait a nyolcvanas évek végén nehezebben áttekinthető, összetettebb folyamatok követték. A korábbi népszámláláshoz viszonyítva a magyar szaporulat egy része nemzetiségváltás következtében veszett el, további hányada romának deklarálta magát, de területenként eltérő mértékben a korábban szlovák nemzetiséget vallók (korábban fiktíven identitást váltók) egy része is magyarnak vallotta magát az utóbbi évek változásainak identitásformáló hatása következtében. A különböző irányú, de elsősorban a magyar-szlovák vonatkozású nemzetiségcserék végösszegükben magyar veszteséggel zárultak.

Feltehetjük magunknak a kérdést, milyen etnodemográfiai változások elé nézhetünk, hogyan alakul majd az elkövetkező években a szlovákiai magyar nemzetiség demográfiai, településszerkezeti, társadalm szerkezeti összetétele. A magyarság lélekszámának előrejelzéséhez bizonyos feltételeket (tényezőket, folyamatokat) állandónak kellene feltételeznünk, s ebből kiindulva a várható folyamatokat, változásokat kellene számszerűsítanünk. Bármilyen előre nem látott és a számításoknál mellőzött tényező az eredményeket lényegesen megváltoztathatja.

A szlovákiai népmozgalmi változásokat meghatározó tényezők egy része - így a természetes szaporulat - rövidebb időtartamra felbecsülhetők, a migrációs változások előrejelzése már sokkal bizonytalanabb, mert nem kis mértékben befolyásolják az országban lejátszódó belpolitikai és gazdasági változások, Szlovákia fejlődésének demokratikus vagy ettől eltérő irányultsága is. A magyarság lélekszámának alakulását specifikusan befolyásoló tényezők a nemzetiségi jogok tágabb vagy szűkebb keretei, többek között a magyarság oktatási és kulturális intézményeinek, nyelvhasználatának a magyar etnikum reális igényeinek megfelelő biztosítása. Ezek korlátozása, illetve tessék-lássék módon történő biztosítása a magyarság számának alakulására is negatívan hat vissza. Másrészt egy deklaráltan kisebbségellenes politika a hatalom elvárásainak ugyan megfelelő, a nemzetiségi viszonyokat nem tükröző használhatatlan, pusztán látszat-eredményeket szolgáltathat. Az egyes nemzetiségekhez tartozók száma a közvetlen vagy közvetett nyomásgyakorlástól függően csökkenne, de az ilyenén konstruált nemzetiségmegoszlás mindössze a valóság torz karikatúrája lenne csupán. Amennyiben a közép-kelet-európai térség társadalmi-politikai irányultságában nem tételezünk fel szélsőséges fordulatot, és a Szlovákián belüli társadalmi változások - s ennek keretében a kisebbségi körülmények - kedvezőtlenebbre fordulását, de kedvezőbb változásokat sem prognosztizálunk a 2000 körül esedékes következő népszámlálás időpontjáig, a magyarság demográfiai,

társadalomszerkezeti összetételének alakulására vonatkozólag a következő előfeltételekből indulhatunk ki:

A magyar születések száma és ezzel együtt a természetes szaporulat tovább csökken, bár az évtized közepén néhány év során a szaporulat még némileg növekedhet (a termékeny korba lépő nők számának időleges emelkedése következtében). A természetes szaporulat tehát egyre kisebb lesz, az évtized végére a halálozások száma feltehetőleg még nem lesz magasabb a születésekénél. A kilencvenes évek természetes szaporulatának összege kedvező esetben elérheti a 10 ezer főt.

A vándorlási mozgalomban jelentősebb változások tételezhetők fel. Egyrészt a kivándorlók számának növekedése mellett emelkedés várható a külföldön rövidebb vagy hosszabb ideig tartózkodók számában, másrészt a Csehország és Szlovákia közötti kapcsolatokban bekövetkező változások a Csehország irányában megmutatkozó kivándorlási többletet is mérséklék. Valószínűleg növekszik majd a Magyarországon munkát vállalók száma, áttelepülésük a szlovákiai társadalmi-gazdasági - s ebben meghatározó módon a kisebbségi - viszonyok alakulásától is függ majd.

A generációk közötti asszimilációs folyamatok irányában és nagyságrendjében lényegesebb változások nemigen várhatók. Bizonyosra vehető, hogy az 1991. évi népszámlálás idején a magyar népesség számát növelő reasszimiláció népességnövelő hatásával kevéssé számolhatunk.

Az elkövetkező időszak etnikai változásainak egyik talánya a romalakovság „tényleges” számának alakulása. Feltehetőleg a magukat romának vallók száma tovább emelkedik, de hogy ez milyen mértékben következik be, és mennyivel csökkenti a magyarság lélekszámát, s ennek a formális nemzetváltáson kívül milyen valós nemzetiségpolitikai, illetve kulturális következményei lesznek - erre nézve még támpontjaink sincsenek.

A különböző népmozgalmi és a nemzeti identitást befolyásoló tényezők eredményeként a magyarság lélekszáma nem túl tág keretek között változhat. A legoptimistább prognózis is az utóbbi két népszámlálás tényleges magyar szaporulatánál csak kisebb növekedéssel számolhat. Azonban nem tarthatjuk kizártnak, hogy az 1991. évi népszámlálás során magukat magyarnak vallók száma a későbbiek során már csak csökkenni fog, annak ellenére, hogy a természetes szaporulat még némi növekedést jelez.

Másrészt a nemzetiségek népességalakulásának tanulmányozása során két alapvető korláttal szembesülünk, s figyelembe nem vételük kutatásaink értékét nagyban megkérdőjelezhetik. Az egyik a statisztikai számadatok korlátlan hitelességének hiedelméből fakad. Ha nem adunk helyt kételyeinknek, nem kérdezzük rá arra, hogy egy-egy adatsor mit is takar valójában, a valóság a számsorok feldolgozásának folyamatában valahol elveszhet. A másik tulajdonképpen a korábbi továbbgondolása; a különböző irányú etnikai népesedési változások kutatásánál túl kell lépünk a demográfiai statisztika korlátaiban. Választ kell keresnünk a demográfia által megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdésekre, amelyekre a különböző társadalomtudományok együttes megközelítésben próbálhatnak talán nem annyira egyértelmű, kevésbé számszerűsített és tetszetős, de a valóságot jobban megközelítő választ adni.

Ebből adódnak az elkövetkező időszak előttünk álló feladatai: nagyobb figyelmet kellene fordítanunk az anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozás különbségeinek, a nemzeti identitás, nemzetiségváltás, asszimiláció különböző aspektusainak tanulmányozására. Valószínű, hogy az említett folyamatok pontosabb

megismerése és a statisztikai adatokból levonható következtetések együttesen jelenthetnek kiindulópontot az objektívabb önreflexióhoz, és az ebből adódó cselekvési stratégiák megfogalmazásához.

Jegyzetek

- 1 A demográfiai statisztika a szlovákiai magyarok év közepi számát 1960-ban 404,7 ezerben adja meg, az 1961. évi népszámlálás időpontjában ez 410 ezer körüli értékre tehető.
- 2 A hetvenes és a nyolcvanas népmozgalmi számításainknál a naptári év egy részére, néhány hónapjára vonatkozó adatokat az egész évi értékekből számítottuk ki az adott időtartamokra vonatkozólag. A tényleges és a számított adatok közti eltérés az elemzett folyamatoknak az év során történő hullámzásából adódik.
- 3 *Demografická příručka* Praha 1982. 123.
- 4 Srb,V: Zjišování národnosti obyvatelstva v československu v letech 1950-1980 (*Demografie* 81/4, 360-364.)
- 5 A migrációs veszteségek figyelembevételére esetén a magyar átlagos kohorszokban (10 év alatt) kimutatott különbségek nagyobbak lettek volna a szlovákiaiánál alacsonyabb magyar migráció következtében.
- 6 *Pohyb obyvatelstva ČSSR 1990*, FŠÚ Praha 1991.
- 7 Aleš, M: Populačný vývoj v ČSFR v roce 1991. *Demografie* 1992/4. 273-283., Kučera, M: Předbežné výsledky sčítání lidu, domu a bytu 1991. *Demografie* 92/1, 1-9.

Irodalom

Gyönyör József: *Allamalkotó nemzetiségek*. Bratislava 1989.
Obyvatelstvo Slovenskej republiky podľa národnosti v rokoch 1980-1989. SŠÚ Bratislava 1990.
Sčítanie ľudu domov a bytov k 3.3.1991. Podrobné údaje za obyvateľstvo. Republika Slovenská. FŠÚ-SŠÚ 1992.
 Národnosť a náboženské vyznanie obyvateľstva SR (definitívne výsledky sčítania ľudu, domov a bytov 1991). ŠÚSR 1993 Bratislava.
 Sčítanie ľudu domov a bytov 1991. Obyvatelstvo, domy, byty a domácnosti 1991. Slovenská Republika. FŠÚ Praha 1992.
Demografická príručka FŠÚ Praha 1982.
Pohyb obyvatelstva ČSSR 1980...1991 évi kötetei FŠÚ Praha

Szlovákia népességének, a magyar és a szlovák nemzetiség számának alakulása a népszámlálási adatok alapján

Év	Adatforrás	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Ebből szlovák
1970*	Népmozgalmi adatok	4572	550	3922
1970*	Népszámlálási adatok	4537	552	3879
1970*	A két adatsor különbsége	-35	2	-43
1980	Népmozgalmi adatok	4999327	583229	4301288
1980	Népszámlálási adatok	4991168	559490	4317008
1980	A két adatsor különbsége	-8159	-23739	15720
1991	Népmozgalmi adatok	5313787	578514	4608889
1991	Népszámlálási adatok	5274335	5672296	4519328
1991	A két adatsor különbsége	-39452	-11218	-89561

*- ezekben kifejezve

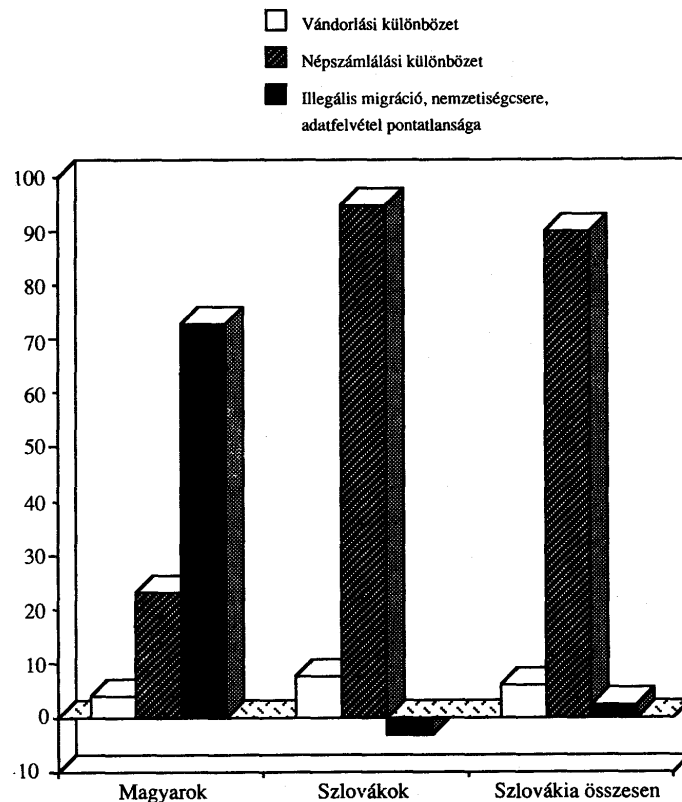
A népszámlálási és népmozgalmi adatok mérlege a 70-es és a 80-as években.

1970 és 1980 között bekövetkezett változás	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Ebből szlovák
Természetes szaporulat (1970-1980)	493003	100,00	32434
			100,00
			455341
			100,00

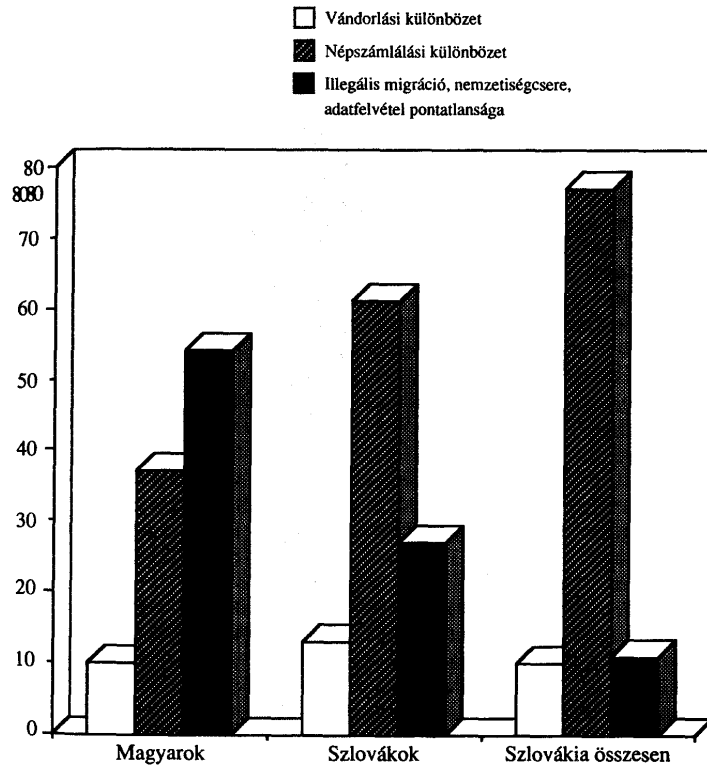
Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz.

Migráció (1970-1980)*	30966	6,28	1211	3,73	32957	7,24
Természetes szaporulat- migráció (1970-1980)	462037	93,72	31223	96,27	422384	92,76
Népszámlálási különbözet (1970-1980)	453878	92,06	7484	23,07	438104	96,21
Nemzetiségcsere, illegális migráció, pontatlan adat	8159	1,65	23739	73,19	-15720	-3,45
1980 és 1991 között bekövetkezett változás						
Természetes szaporulat (1980-1991)	358988	100,00	21089	100,00	332364	100,00
Migráció(1980-1991)	36369	10,13	2065	9,79	40483	12,18
Természetes szaporulat- migráció (1980-1991)	322619	89,87	19024	90,21	291881	87,82
Népszámlálási különbözet (1980-1991)	283167	78,88	7806	37,01	202320	60,87
Nemzetiségcsere, illegális migráció, pontatlan adat	39452	10,99	11218	53,19	89561	26,95

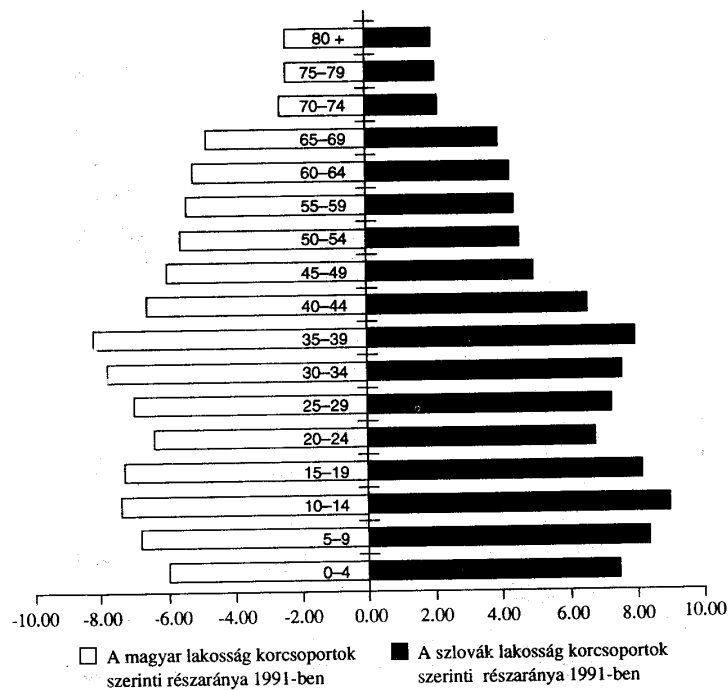
* - számított értékek

A magyar és szlovák nemzetiség, valamint Szlovákia összslakossága természetes szaporulatának megoszlása 1974-1980
(A természetes szaporulat = 100%)

A magyar és szlovák nemzetiség, valamint Szlovákia összlakossága természetes szaporulatának megoszlása 1980-1991
(A természetes szaporulat = 100%)

Szlovákiai korfa 1991-ben

LÁSZLÓ GYURGYÍK:
HUNGARIANS IN SLOVAKIA, ACCORDING TO VITAL STATISTICS AND POPULATION
CENSUS DATA

The author tries to find an answer to the differences shown between the yearly balance of vital statistics calculated on the basis of mortality and natality statistics as well as migration data, and the nationality data of population census organized every ten years in Czechoslovakia and in Slovakia. At the same time he tries to find the reasons of these differences. He analyses the natural increase of Hungarian population in the districts of southern Slovakia, and finally he enumerates the assimilation factors of Slovakia's Hungarians.

DÁVID ZOLTÁN

Esztergom megye rövid népesedéstörténete

A hazánk történetében fontos szerepet játszó Esztergom vármegye az egykori Magyarország legkisebb törvényhatósága volt: területe mindössze 1077 km²-t tett ki. A sok háborúskodástól szenvedett vidéken az Árpád-korban fennálló 116 településből mára 43 maradt, ebből is csak 22 helység tartozik Magyarországhoz (Komárom megyével egyesítve), a többi - három különböző járásba szétosztva - szlovák uralom alatt éli mindennapjait.

A vármegyének nevet adó Esztergom vára a Garam torkolatával szemközt a Duna jobb partján fekszik a hegyek folyam felé magasodó sziklás nyúlványán. Solva néven a római limes egyik jelentős erődje volt, országos szerepre azonban csak az Árpád-korban jutott. Géza fejedelem a német császársággal való kiegyezés után tette székhelyévé, a Várban 973 után építtette fel palotáját és a Szent István tiszteletére felszentelt templomot. Itt született 975-ben Vajk (István), majd Géza halála után fejedelemmé is ebben a palotában avatták. Végül 1001. január 1-jén, az új évezred első napján, itt koronázták királlyá. Így Esztergom rövid időre Magyarország első székvárosa lett. Miután 1018 körül István a királyi központot Fehérvárra helyezte át, a későbbiekben az ország érsekének székhelye maradt.

A Vár körül több település alakult ki, amelyekbe már korán külföldi telepések érkeztek. Legfontosabb közülük a királyi város volt, amelyet európai értelemben vett várossá a latinusnak (magyarul olasznak) nevezet. vallon kereskedők tettek, akik a 11. század derekán jelentek meg Magyarországon. Lakhelyük a Vicus, a fő kereskedelmi út mentén létesült, s kezdetben egytűcs település volt, amelyet Olaszvárosnak neveztek. Mellette alakult ki a 13. században a zsidók utcája, míg az örmények ettől északabbra, külön városrészben (Ermen, Armenorum terra, Szentanna) telepedtek meg. A Luna partján létesülő érseki Víziváros (Újváros) lakói jórészt 1239 és 1252 között beköltöző németek voltak, ezt tükröz: e városrész Németváros elnevezése. Esztergom városa tehát az Árpádkorban vegyes lakosságú volt.

Nem úgy a falvak, amelyeket a honfoglaláskor Kurszán vezér seregei foglaltak el. A nemzetségek közül a Tardos (Torda) volt honos a megye területén, akinek birtokai a Duna mindkét oldalára kiterjedtek, tehát első fogláló volt. Amint a helynevek bizonyítják, a megye területén a honfoglalók közül a Keszi és Gyarmat nemzetség is alapított egy-egy falut, de a többiek neve szintén korai alapítást sejtet. (Több közülük őstörök eredetű.) Csupán Németszőgyén és a Pilis megyéből átkerült Marót neve jelez idegen telepéseket. (Morvák alapíthatták a Gerecsében fekvő Pusztamarót nevű falut is, amely később elnéptelenedett.)

A megye területén az Árpád-korban Györffy György kutatásai szerint az úgynevezett „Esztergomi districtus” 21 kisebb-nagyobb településén kívül (amelyek a várossal szoros kapcsolatban voltak, és azóta Esztergomba olvadtak) 95 lakott hely volt. Ebbe nem számítottuk be a korán elcsatolt községeket: Kicsind és Kövesd Hont megyéhez, Málás, Sáró és Szodó Barshoz, Szentlélek és Szentkereszt Pilis megyéhez, Szomor, Gyermely, Mány, Gyarmat, Tarján és Héreg Komárom megyéhez került.

A helységek életének folytonosságában a tatárjárás jelentette az első szakadást, Több helység elpusztult, köztük Esztergom örmények által lakott elővárosa is, akik közül csak a Várba menekülők éltek túl a harcokat. A többi falu a török háborúk idején néptelenedett el. A meg-megújuló hadjáratoktól különösen a Dunától délre fekvő helységek szenvedtek sokat. Esztergomot nagyobb seregek hétszer ostromolták, Tata vára pedig a török megjelenése és végleges kivonulása között tizenháromszor cserélt gazdát. Minden egyes hadjárat súlyos terheket rótt a népességre, ezért érthető, hogy az állami adó beszedésének alapjául szolgáló dikális összeírásokban csak a megye Dunától északra eső falvai szerepelnek, a többieket

fölmentették az adófizetés alól. Hasonló volt a török adószedők gyakorlata is, akik szintén csak a későbbi Párkányi járás helységeiben írták össze név szerint az adófizetőket.

A török kincstári defterek közül különösen értékes az Érsekújvári ejalet 1664-ben készült összeírása, amelyben néhány Esztergom megyei helység feltűnően magas népességszámmal szerepel. Kiemelkedik közülük Bucs 144, Kéménd 122, Magyarszögyén 115, Mezőölved 111, Nagybény 99 és Kőhidgyarmat 90 fejadófizető' lakosával, ami azt jelenti, hogy ezeknek a helységeknek a népessége a 17. század vége felé meghaladta az ötszáz és elérhette az ezer főt.

Az összeírt adózók névsorai alapján megállapítható, hogy valamennyi helység lakossága magyar volt. Nincs hely közlésükre, csupán egyetlen kisebb község, Bart falu névsorát mutatjuk be ízelítőül. A többi megtalálható: Blaskovics József: Érsek-újvár és vidéke a török hódoltság korában (Budapest, 1989.) című munkájában.

Bárt falu, tartozik Komáromhoz. Esztergomi tímár Pásztor Miklós, fia István legény, Simonyi Pál, Domokos Gergöl, Bucsi János, fia Andris legény, fia Istók legény, Bucsi Mátyás, Juhász Marcel, testvére Jancsi legény, Varga Lőrinc, Tót Ferkó, Varga András, fia Mihál legény, Bacsa Pál, Varga János, Nagy Mihál, Berta András, Győr István, Kis János, testvére István legény, Tót Benedik, Győri Pál, Sipos György, fia István legény, Tót András, Győri György, fia Istók legény, Szalaji Gáspár, Istók Máté, Nagy György, Kis István, Szolga Lőrinc, Tót István, fia István legény, Csukás Mihál, testvére István, testvére Jancsi legény, Bucsi Ferenc, fia Jancsi legény, testvére Tomás legény, Szár Balás, fia András, Bartal Gáspár, Gábris György, Badi Farkas, Tót Jakab, Tót Jancsi, Sipos Ferenc, veje András, Nimet János, Mónár János, Simonyi Petör legény, Abrak Martin. 54 fejadófizető személy.

A török hódoltság megszűnése után nem sokkal, 1701-ben végrehajtott egyházi vizitáció az Esztergomi járás területén szomorú viszonyokat talált. Dömös, Sárísáp „egykor szép” temploma romokban hevert, Nagysápé a falun kívül elhagyottan állt. Bajót román kori egyházáról így írt: „Temploma a hegyek között, egykor csinos, most elhagyatott, fedél nélkül, kivéve náddal fedett szentélyét. „Nyergesújfaluban már rendbehozták templomukat, de külseje még vakolatlan volt. Mogyorós temploma ugyancsak tető nélkül, elhagyatva állt.” Régi lakossága mind elveszett a háborúban, az újonnan idetelepített szlovákok pedig nem tudják, ki építtette és kinek szentelték. „A népesség másutt is nagyon megfogyatkozott. Tát községről az alábbiakat jegyezték fel: „Temploma a nyergesújfalusi plébánia filiája; a háborúk ideje óta elhagyottan, tető nélkül áll a falu közepén. Egykoron Szent István király építtette Mindszentek tiszteletére. Most alig tizenöt gazda van itt, pedig egykor hatvanan is voltak. A lélekszám: negyven, mind katolikusok. Iskolamestere Harsányi Mátyás - iskola híján - parasztoknál tartózkodik.”

A telepítések korán megindultak, nemegyszer a magyarság kárára. Bél Mátyás 1730-ban készült munkájában Epöl községnél így ír: „Lakói legnagyobbbrészt szlovákok, kevés magyarral keverve. Mintegy 33 évvel ezelőtt mindkét nemzetiség egyenlő számban szállta meg ezt a helyet. A magyarok azonban helvét vallásúak voltak és a katolikusokat visszahagyva tovább költöztek. Így akarta ugyanis az esztergomi káptalan, a falu földesura” A reformátusok visszaszorítására másutt is van példa, így Pilismaróton 1701-ben följegyezték: „A török alatt is fennállt református egyháza, amelyet Buda visszavétele után a pesti pálosok vettek birtokukba.” (Korábban is az övék volt.) Uny református iskolamesterét is eltávolították, utóda a katolikus Szolcsónyi János lett. A népesség csak lassan gyarapodott. Dág az 1732. évi egyházlátogatás szerint még Kesztölcshöz tartozó pusztája volt, 6 jobbágy és 7 zsellér lakta, temploma nem volt. A gyónóképes római katolikusok száma mindössze 105, Sárísápon 120 volt.

Az Esztergomi járás új etnikai térképe a 18. század vége felé alakult ki. A Helytartótanács utasítására 1773-ban készült „Lexikon locorum populorum” szerint 23 lakott helye közül 11 volt magyar, 6 német és 6 szlovák nyelvű. A Dunától északra fekvő Párkányi járás helységeiből csak Kural kapott korán szlovák lakosokat. A betelepítés körülményeiről Fényes Elek az alábbiakat írja: „A tótok 1612-ben szállítottak ide Paluska György érseki director által N. Tapolcsányból, Chinorányból, stb... és August Keresztény szász herceg mint akkori primás valódi kiváltságos oklevéllel megajándékozván őket, most ennek erejében csak 200. f. tartoznak fizetni, menttek lévén különben minden dézsmától, robottól, sőt az urasági korcsmáltatástól is.” Bár az 1664. évi török összeírásban pusztaként szerepel, a Párkányi járásban később is az egyetlen szlovák község maradt. (Az 1773. évi összeírás tévesen jelezte „Slavonica”-nak Béla, Gyiva és Sárkányfalva kicsiny községeket, mert lakóik mind a későbbi adatok, mind a legutolsó szlovák népszámlálások szerint - magyarok voltak.)

A megye lakosságának számáról elsőnek a II. József által végrehajtott népszámlálás adatai állnak rendelkezésünkre. Eszerint Esztergom megye lélekszáma 1785-ben összesen 43 856 lélek volt, amelyből Esztergom szabad királyi városra és a hozzátartozó településekre (Víziváros, Szentgyörgymező és Szenttamás) 9595 lakos jutott. Ezen kívül a megyében 48 helységet soroltak fel, közülük 2 (Bátorkeszi és Párkány) volt mezőváros.

A megye nemzetiségi megoszlásáról Fényes Elek 1830-ból közölt először részletes adatokat. Munkája szerint a népességszám 56233 főre növekedett (Esztergom városé 12970 főre), ebből 41998 volt magyar (74,7%), 6820 szlovák (12,1%), 6733 német (12,0%) és 682 zsidó (1,2%). A Dunától délre eső Esztergomi járásban a 21 török hódoltság után újraeledő falu közül csak Bajna, Bajót, Dömös, Nagysáp, Pilismarót, Nyergesújfalu, Tokod és Uny őrizte meg magyar többségét, Csolnok, Dorog, Kirva, Leányvár, Süttő, Tát német, Csév, Dág, Epöl, Kesztléc, Pilisszentlélek, Mogyorós és Sárísáp szlovák többségűvé vált, de közülük öt helységben e három nép keverten lakott. Ezzel szemben a Dunától északra fekvő falvakat tömörítő Párkányi járás területén 26 helységből 25 magyar helység mellett csak az említett Kural volt szlovák többségű.

A hivatalos statisztikai adatgyűjtések megkezdődésével a népszámlálások már rendszeresen közölnek pontos adatokat. Közülük az 1900. és 1920. évi két utolsó magyar népszámlálás adatait hasonlítjuk össze Fényes Elek eredményeivel.

Időpont	Esztergomi járás			Párkányi járás			Esztergom város			Összesen		
	nagy	ném.	szlov.	magy.	ném.	szlov.	magy.	ném.	szlov.	magy.	ném.	szlov.
1830	14266	4433	5156	21624	300	1164	6108	2000	500	41998	6733	6820
1900	18406	9074	6138	34369	115	1041	16654	806	312	69429	9995	7491
1910	20668	8659	6303	36075	77	908	16675	719	309	73418	9455	7520
	%											
1910	57,7	24,2	17,6	97,3	0,2	2,5	93,3	4,0	1,7	80,8	10,4	8,3

Az adatok szerint a magyarok száma 1830 és 1900 között hetven év alatt 65%-kal, a németeké 48%-kal, de a szlovákoké csak 10%-kal nőtt. 1900 után viszont a németek számának növekedése megtorpant (sőt csökkent), a szlovákoké stagnált, kis mértékben egyedül a magyarok száma növekedett.

A trianoni békeszerződés Esztergom megye Dunától északra fekvő színmagyar helységeit egy új - azóta kétszer is megszűnt - államalakulatnak, Csehszlovákiának juttatta, nyilvánvalóan az etnikai elv durva megsértésével, a természetes határ másutt nem követett alkalmazásával. (Azóta e természetes határon az úgynevezett Pozsonyi hídfőnél is átcsaptak, sőt a folyó medrét is megváltoztatták.)

A megmaradt Esztergomi járás falvait Komárom megye megcsonkított területével egyesítették. A közben újra önállósuló Lábatlannal és Pizskével együtt helységeinek száma

23-ra növekedett, és ehhez Esztergom mezőváros csatlakozott. A lakosság száma 1930-ban 42830 volt, amelyből 31422 magyar (73,4%), 6527 német (15,2%), 4735 szlovák (11,1%) anyanyelvűt számláltak. Esztergom városában ugyanakkor 17354 lakos élt, 16982 magyar. (97,9%), 207 német és 129 szlovák anyanyelvű.

1938-ban Csehszlovákia magyar többségű területeit a bécsi döntés értelmében visszacsatolták Magyarországhoz. A sebtiben végrehajtott 1938. évi népösszeírás szerint a Párkányi járás 24 településében 40085 lakost találtak, akik közül 38616 magyar, 91 német és 1242 szlovák anyanyelvű volt. A teljesen indokolatlanul elcsatolt terület tehát 96,3%-ban továbbra is magyar maradt, és a szlovákok száma 1910-hez képest csupán 334 fővel nőtt..

1945 után visszaálltak a határok, és a magyarok közül sokan börtönbe kerültek megvallott magyarságukért, másokat kiűzték otthonaikból, vagy a Szudéta-vidékre telepítették őket. Valamennyiüket megfosztották állampolgárságuktól, és kényszerítették, hogy megtagadva magyar voltukat, szlováknak vallják magukat. Aztán jött a lakosságcsere, és a falvakból kiemelték a jómódú gazdákat és minden értelmiségit, akik nem hódoltak be - helyükbe szlovákokat telepítettek. Így érthető, ha sok helységben számuk erősen megfogyatkozott, sok helyen a szlovákok kerültek túlsúlyba, sőt olyan is bőven akad, ahol a magyar településeik szlovákká váltak.

Az Esztergom megyei helységeket ezek az intézkedések sem tudták átformálni. Az 1991. évi népszámlálás továbbra is csak Kuralban mutatott ki szlovák többséget, 11 községben a magyarság aránya 90 százalék fölött maradt, nyolcban több mint 80% fölött volt, s csak egyben tette ki a népesség 74,5%-át (Párkánynána). A községátcsatolások áldozata lett Ebed (Párkánnyal egyesült) és Gyiva (melyet Sárkányfalvával vontak össze), így a helységek száma 21-re csökkent. A Párkányi járást megszüntették, és az Érsekújvári, Komáromi és Lévai járás között szórták szét.

A magyarok száma és aránya 1910 és 1991 között a következők szerint alakult.

Helység neve	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	Járás
	1910		1960		1970		1980		1990		
Bart	1168	1155	1230	1207	1158	1137	989	968	792	760	ÉU
	%	98,9		98,1		98,2		97,9		96,0	
Bátorkeszi	3144	3116	3912	3369	3832	3367	3851	3334	3657	3133	K
		99,1		86,1		87,4		86,6		85,7	
Béla	535	532	669	532	644	525	563	461	457	378	ÉU
		99,4		79,5		81,5		81,9		82,7	
Bény	1557	1541	1933	1741	1860	1722	1735	1613	1456	1371	ÉU
		99,0		90,1		92,6		93,0		94,2	
Bucs	1584	1584	1800	1650	1633	1514	1544	1428	1346	1269	K
		100,0		91,7		91,0		92,5		94,3	
Dunamocs	1897	1894	1627	1473	1400	1310	1336	1237	1214	1146	K
		99,8		90,5		93,5		92,6		94,4	
Ebed	1499	1493	1524	1336	1451	1295	Párkánnyal egyesült				
		99,6		87,6		89,3					
Érsekkéty	1221	1210	1094	1031	1035	1009	973	913	812	774	L
		99,1		94,2		97,5		94,9		95,3	
Farnad	2082	1974	2278	1861	2166	1862	1902	1576	1527	1289	L
		94,8		81,9		85,6		82,9		84,4	
Gyiva	223	220	198	191	153	151	Sárkányfalvával egyesült				
		98,7		96,5		98,7					
Karva	957	940	1037	866	971	839	859	755	789	679	K
		98,2		83,5		86,4		87,9		86,1	
Kéménd	1812	1806	11872	1718	1795	1684	1685	1533	1573	1434	É
		99,7		91,8		93,8		91,0		91,2	
Kicsind	654	650	682	667	651	638	561	542	427	412	

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz.

		99,4		97,8		98,0		96,6		96,5	
Kissújfalu	881	880	1075	806	1063	879	965	833	878	796	É
		99,9		74,9		82,7		86,3		90,7	
Köbölkút	2021	2018	2627	2068	2656	2131	2588	2068	2373	1936	É
		99,9		78,7		80,2		79,7		81,6	
Kőhídgyarmat	1410	1410	1346	1224	1327	1249	1230	1153	1111	1047	É
		100,0		90,9		94,1		94,6		94,2	
Kural	803	715		-		-		-	673	15	L
		16,7		-		-		-		2,2	
Libád	714	714	680	667	615	612	547	509	471	441	É
		100,0		99,8		97,9		93,1		93,6	
Magyarszögyén	1998	1989	3697	3002	3411	2829	3136	2637	2732	2315	É
Németszögyén	1576	1569									
		99,6		8,2		82,9		84,1		84,7	
Muzsla	2939	2934	2905	2477	2817	2444	2484	2117	2070	1753	É
		99,8		85,2		86,8		85,2		84,7	
Nagyölvéd	1801	1795	2154	1625	2169	1878	2114	1791	1801	1569	L
		99,7		75,6		86,6		84,7		87,1	
Párkány	3079	3016	6570	4174	8287	5434	12807	9117	14454	10774	É
Nána	1115	1111									
		98,4		63,5		65,6		71,2		74,5	
Sárkányfalva	419	419	471	423	411	370	450	430	396	383	É
		100,0		89,8		90,0		95,6		96,7	
Összesen	37092	36075	41381	34105	41545	34862	42319	35035	40336	32944	
		97,2		82,4		83,9		82,8		81,6	

+ 1960-1980 Kural adatai nélkül

Amint a tábla adataiból kiviláglik, a Párkányi járás helységei közül Bart, Bény, Bucs, Dunamocs, Ebed, Érsekkéty, Gyiva, Kicsind, Kisújfalu, Kőhídgyarmat, Libád, Sárkányfalva teljesen megőrizte magyar jellegét, egyik helységben sem él száznál több szlovák. Nagyobb beköltözés történt Bátorkeszi (1991: 502), Köbölkút (408), Szögyén (406), Muzsla (262), Farnad (228) és Nagyölvéd (219) községekbe, de a legtöbb szlovák a várossá emelt Párkányánába érkezett, ahol számuk az 1938. évi 72 főről 1991-ig 3273-ra emelkedett. Eközben azonban a magyarok száma is nagymértékben gyarapodott (1474-ről 10774-re), s ennek köszönhető, hogy a város magyar lakosságának aránya az 1960. évi 63,5%-ról 1991-re 74,5%-ra nőtt. Öröndetes jelenség, hogy 1960 óta évtizedről évtizedre növekszik a magyar lakosság aránya Béla, Bény, Bucs, Dunamocs, Kisújfalu, Szögyén, Nagyölvéd, Sárkányfalva (+ Gyiva) helységben. Másutt arányuk stagnál, nagyobb fogyás azonban egyetlen községben sem figyelhető meg.

Összességében kevésbé kedvező a kép: a magyarok száma 1910 illetve 1938 (38616 lélek) óta visszaesett, 1960-tól pedig stagnál, sőt 1980 óta kismértékben meg is fogyott. Arányuk 1960-1970 között valamennyit nőtt ugyan, de azóta fokozatosan ez is visszaesett. Mindez a csökkenő természetes szaporulat, az elvándorlás és az asszimiláció következménye lehet. Eközben a Magyarországon maradt Esztergomi járásban is nagy változás történt. Sor került a németek kitelepítésére, a megmaradtak körében pedig döntő tudati változás történt: a német anyanyelvű lakosság a minimumra csökkent. A szlovák lakosságú községekben a lakosságcsere-egyezmény végrehajtása során sokan jelentkeztek a visszatelepülésre. A jelentkezők száma helységeként az alábbi volt:

Év	1941		1946
Helység neve	Lakosság száma	Magyar anyanyelvű	Szlovák anyanyelvű
Csév	2263	559	1704
			Áttelepülésre jelentkezők száma
			927

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz.

Dág	1237	236	454	305
Kesztlőc	2664	666	1991	1091
Mogyorósbánya	707	527	146	116
Sárisáp	3831	3753	35	1025
Pilisszentlélek	496	23	473	212

Eszerint az 1941-ben még szlovák többségű helységekből csak a lakosság mintegy fele kívánt Csehszlovákiába távozni, és jelentős részük valóban itt is maradt. Csupán Sárisápon akadt nagyobb számú jelentkező, több, mint ahányan 1941-ben szlovák anyanyelvűnek vallották magukat. A vegyes lakosságú, korán elmagyarosodott Epöl községből viszont senki sem jelentkezett. A nemzetiségek mintegy felének távozásával ezeknek a helységeknek nyelvi egysége megszűnt, a helyükre érkező és később bevándorló magyarok lassanként túlsúlyra kerültek. Egyedül Pilisszentlélek őrizte meg többségét (úgy látszik, az áttelepülésre jelentkezők nem mentek el): 1960-ban 17 magyar mellett 442 szlovák lakosa volt. Kár, hogy e kis, elzárt fekvésű községet 1985-ben Esztergom városához csatolták!

A nemzetiségi megoszlásról végre ismét megjelent községsoros adatok segítségével összeállíthatjuk Esztergom megye Dunától délre eső, Magyarországon maradt helységeinek 1980. és 1990. évi adatait az anyanyelvi megoszlás szerint.

Helység neve	Lakosság	Magyar	Német		Szlovák
			anyanyelvűek száma 1980		
Bajna	2150	2144	4	-	-
Bajót	1618	1617	1	-	-
Csév	2452	2230	2	218	
Csolnok	3668	3262	396	9	
Dág	1130	1012	85	22	
Dorog	11844	11786	29	13	
Dömös	1126	1124	1	-	
Epöl	670	668	1	-	
Kesztlőc	2384	1658	5	719	
Kirva (Máriaalom)	617	577	37	1	
Lábatlan	6013	5995	6	7	
Leányvár	1585	1506	60	7	
Mogyorósbánya	850	844	2	1	
Nagysáp	1588	1585	-	2	
Nyergesújfalu	8095	7978	85	24	
Pilismarót	17641	1755	1	5	
Sárisáp	4128	4115	3	4	
Süttő	2023	2012	9	1	
Tát	5343	5325	9	-	
Tokod	7839	7812	7	3	
Uny	663	661	-	2	
Összesen	67547	65666	742	1038	
Esztergom város	30870	38250	31	284	
Együtt	98417	95916	773	1322	

Helység neve	Lakosság	Magyar	Német		Szlovák
			anyanyelvűek száma 1990		
Bajna	2047	2044	2	-	-
Bajót	1481	1469	1	1	
Csév	2314	1939	3	367	
Csolnok	3358	2558	795	5	
Dág	1019	889	104	25	
Dorog	12798	12500	81	19	

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz.

Dömös	1117	1116	-	1
Epöl	641	639	-	-
Kesztlőc	2322	1979	4	336
Kirva (Máriaalom)	559	531	28	-
Lábatlan	5690	5660	10	2
Leányvár	1544	1443	95	5
Mogyorósbánya	819	814	2	2
Nagysáp	1519	1509	3	-
Nyergesújfalu	7815	7767	18	10
Pilismarót	1784	1781	1	2
Sárisáp	3715	3673	5	33
Süttő	2036	2018	17	1
Tát	5286	5243	28	3
Tokod	7286	7259	7	7
Uny	647	647	-	-
Összesen	65787	63478	1204	820
	96,5%			
Esztergom város	29841	29029	79	163
Együtt	95628	92507	1283	1083

A népszámlálás adatai szerint tehát a második világháború után az Esztergomi járás népessége csaknem teljesen magyarrá vált. A németek már csak Csolnok községben élnek számosabban, lélekszámuk 1980 és 1990 között megkétszereződött (Korábban tehát óvakodtak anyanyelvük megvallásától.) A szlovákok csak Kesztlőcön és Pilisszéven vannak pár százan, számuk Cséven kicsit nőtt az elmúlt évtizedben, Kesztlőcön viszont felére csökkent. A bizonyára ma is szlovák Pilisszentlélek Esztergomhoz csatoltatván elmerült a város magyar többségében. Ily módon a járás magyar lakossága az 1930. évi állapothoz képest 73,4%-ról 1980-ban 97,2%-ra, 1990-ben 96,5%-ra növekedett, míg a nemzetiségek aránya minimálisra csökkent. A németeké 1990-ben 1,7%, a szlovákoké 1,3% volt.)

Ha pedig Esztergom megye egykori egész területét vizsgáljuk, az alábbi képet kapjuk:

Év	1910				
	Lakosok	Magyar	Német	Szlovák	Egyéb
Esztergom m.	90817	73418	9455	7520	424
%	100	80,8	10,4	8,3	0,5

Év	1980			1991		
	Lakosság száma	Magyar	Nem magyar	Lakosság száma	Magyar	Nem magyar
		anyanyelvű			anyanyelvű	
Magyarország	98417	95916	2501	95628	92507	3121
Szlovákia	42319	35035	7284	40336	32944	7392
Esztergom m.	140736	130951	9785	135964	125451	10513
		93,0%	7,0%		92,3%	7,7%

Esztergom megye népessége tehát annak ellenére, hogy területének több mint fele 1920 óta csehszlovák uralom alatt van, a németek kitelepítése, a magyar-szlovák népességcsere, de még inkább a Szlovákiában élő magyarok helytállása, nyelvükhöz és nemzetiségükhöz való erős ragaszkodása eredményeként 1991-ben magyarabb volt, mint 1910-ben: a magyar népesség aránya 80,8%-ról 92,3%-ra nőtt miközben 1980-ban 93%-os csúcspontot ért el, de sajnos azóta fogyásnak indult. Minthogy ma már a magyarok és szlovákok természetes szaporodása közötti különbség minimálisra csökkent, a magyar községekbe telepített szlovákok részben elköltöznek, részben magyarrá válnak, és a nemzetiségi jogok biztosítására

az Európai Közösség és a függetlenné vált Magyarország egyaránt gondosan ügyel, minden remény megvan arra, hogy Esztergom megye helységei a jövőben is magyarok maradnak.

Irodalom

Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* II. Budapest 1987. Esztergom megye 205-318.

Blaskovics József: *Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában*. Budapest 1989.

Bél Mátyás: *Esztergom vármegyéről írt kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása*. Tatabánya 1957. Zolnay László gazdag jegyzetanyagában az 1701. és 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv adatai.

Fényes Elek: *Magyarországnak... mostani állapota...* Pest, 1837. II. Esztergom megye 109-130.

Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Budapest 1960.

Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. *Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat* 108. köt. Budapest, 1939.

Národnostná štruktúra obyvateľstva SR. Bratislava 1992.

1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. Budapest 1993.

ZOLTÁN DÁVID:

A BRIEF DEMOGRAPHICAL HISTORY OF ESZTERGOM COUNTY

The author gives a sketch about medieval nationality proportions and a list of data of 17-18th century conscriptions from the smallest county of historical Hungary. Analyzing 20th century ethnodemographical development of the county divided in 1920 between Hungary and Czechoslovakia, he makes evident the Hungarization of its Hungarian part, and the stagnation of Hungarian population, respectively the increase of the number of Slovaks in the county's Slovakian part.

KATUS LÁSZLÓ

Egy kisebbségi törvény születése

Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára

125 évvel ezelőtt látta el kézjegyével I. Ferenc József a „nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” hozott törvényt, amelyet másnap az országgyűlésen ünnepélyesen kihirdettek, s 1868: XLIV. törvénycikként bekerült a Magyar Törvénytárba.

Ha ezt a törvényt valódi történeti jelentőségének megfelelően akarjuk értékelni, akkor elsősorban két szempontot kell figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy az 1868: XLIV. törvénycikk egy folyamat része volt, annak - ha nem is csúcspontja - de legalábbis végpontja. Ez a folyamat, a „nemzetiségi törvény kora” 1848 késő nyarán vette kezdetét, s 1868 novemberében, a nemzetiségi törvény országgyűlési vitájával zárult le. Kerekén 20 évig tartott tehát az a nehéz érlelődési időszak, amíg a magyar liberális politikai gondolkodás „kihordta”, megszülte ezt a törvényt. De ha a nemzetiségi törvényről beszélünk, akkor nemcsak arra a 28 paragrafusra gondolunk, amely végül is a törvénytárba bekerült, hanem ennek a két évtizedes politikai eszmélődésnek, vitának egész anyagára, arra már pusztán a szövegek terjedelmével mérve is impozáns politikai elméleti munkára, amely könyvekben, újságcikkekben, röpiratokban, országgyűlési beszédekben, magánlevelekben, vagy éppen kiadatlan kéziratokban objektívalódott. S ezek még ma sem csak a szakkutatók szűk körét érdeklő történeti források, hanem megszívlelendő aktuális mondanivalójuk van a jelen számára is.

A másik szempont az a tény, hogy ez az egész két évtizedes törvényalkotó folyamat gyökeres szakítást jelentett azzal a nemzetiségpolitikai szemlélettel, amely az 1848 előtti nyelvtörvényekben jutott kifejezésre. Ezek a törvények a közélet nyelvén minden szinten és az ország egész területén a magyart tették. A kisebbségi nyelveket a magánéletbe igyekeztek visszaszorítani. E nyelvtörvények háttérében az az illúzió rejlett, hogy az ország nem magyar lakói fokozatosan elmagyarosodnak, s a magyar nyelv elterjedésének határa egybe fog esni az országhatárral. Azt is remélték, hogy ezt a folyamatot a polgári átalakulás meggyorsítja, elősegíti. 1848-49 tragikus tapasztalatainak hatására azonban a magyar liberális politikai gondolkodás szakított a reformkor illúzióival, és a valóságos helyzetnek megfelelőbb álláspontokat dolgozott ki a nemzetiségi kérdésben.

Természetesen más nézőpontokból is lehet, s fontos is lenne foglalkozni a nemzetiségi törvénnyel. Értékelni kellene nemzetközi összehasonlításban, a korabeli Európa - elsősorban Ausztria - hasonló törvényes szabályozásaival egybevetve. Vizsgálni lehetne azt is, hogyan fogadták a törvényt az érintett nemzeti kisebbségek, hogyan történt gyakorlati végrehajtása vagy végre nem hajtása. Mindezekre a kérdésekre más alkalommal szeretnénk visszatérni, ezúttal a fenti két szempontot szem előtt tartva azt a csaknem nyolc évtizedes történeti utat tekintjük át, amely a nemzetiségi törvény megalkotásához vezetett.

A nyelvtörvények kora

Ha a nemzetiségi törvény történelmi előzményeit keressük, akkor vissza kell mennünk a 18. század végére. A nemzetiségi törvény ugyanis elsősorban az állampolgárok nyelvhasználati jogait szabályozta, s a rendi országgyűlések már 1790 és 1848 között egy egész sor úgynevezett nyelvtörvényt hoztak. Érdeemes ezekre egy pillantást vetnünk, hogy láthassuk, milyen jelentős változás következett be e téren 1848 után a nem magyar állampolgárok javára.

A 18. századi Magyarországon a társadalmi és közélet különböző szintjein sokféle nyelvet használtak. Az országos és a megyei közélet, a felsőbb szintű bíróságok hivatalos nyelve, a közép- és felsőfokú iskolák oktatási nyelve a latin volt. A lakosság anyanyelve főleg a közigazgatásnak és a bírászkodásnak a néppel közvetlenül érintkező alsó szintjein, az egyházközségekben, az alsófokú oktatásban és a szakmai testületekben (például a céhekben) érvényesült. II. József 1784-ben elrendelte a német nyelv alkalmazását a közigazgatásban, a közép- és felsőfokú oktatásban, s midőn 1790-ben ezt a rendeletét is visszavonta, a nemzeti öntudatra ébredt magyar politikai vezető réteg azt kívánta, hogy a német, illetve a korábbi latin helyét a magyar nyelv foglalja el az országgyűlés, a közigazgatás és az oktatás hivatalos nyelveként. A latin nyelvnek egy élő nyelvvel való felváltása már nagyon is időszerű volt, de a soknemzetiségű országban, ahol a lakosságnak több mint a fele nem magyar anyanyelvű volt, ennek gyakorlati keresztülvitele komoly problémákat okozott, s a magyar nyelv egyoldalú alkalmazása súlyos konfliktusokhoz vezetett.

Az országgyűlés alsó táblája már 1790-ben áttért a magyar nyelvre, de annak a széles körű nyelvi programnak a megvalósítása, amelyet a magyar követek megfogalmaztak, több mint fél évszázadot vett igénybe. 1790 és 1844 között az országgyűlések egy sor törvényt hoztak „a magyar nyelv használatáról”, illetve „a magyar nyelvről és nemzetiségről”, amelyek előírták a magyar nyelv rendes tárgyként való oktatását a közép- és felsőfokú iskolákban, s az országgyűlés, a törvények, a közigazgatási hatóságok, a világi és egyházi bíróságok hivatalos nyelvvé fokozatosan a magyart tették. E törvények értelmében közhivatalait csak magyarul tudó egyén vállalhatott, s ügyvédi vizsgát is csak magyarul lehetett tenni, sőt még a papi tisztségek betöltését is a magyar nyelv tudásához kötötték valamennyi felekezetenél. Ez utóbbira azért volt szükség, mert az anyakönyveket is magyarul kellett vezetni. Végül 1844-ben azt is törvénybe iktatta az országgyűlés, „hogy az ország határain belüli iskoláikban a közoktatási nyelv a magyar legyen”. Az erdélyi országgyűlés 1847-ben hozott törvényt, amely a magyart tette Erdély hivatalos nyelvvé. A magyar és az erdélyi nyelvtörvények nem vonatkoztak a horvátokra és az erdélyi szászokra, akik elismert rendi nemzetként területi autonómiával bírtak.¹

Látható, hogy e törvények csak a magyar nyelvre voltak tekintettel, annak használatát igyekeztek kiterjeszteni a közélet minden területén. Az országban élő többi nép nyelvi jogainak törvényes biztosítására nem gondoltak, legfeljebb néhány éves türelmi időt engedélyeztek a magyar államnyelv elsajátítására. E törvények némely túlzó rendelkezéseit a gyakorlatban nem is lehetett végrehajtani, például a nem magyar egyházközségek nyelvhasználata és anyakönyvezése vagy pedig az iskolák esetében. Az ország nem magyar népeinek képviselői joggal tiltakoztak e nyelvtörvények ellen, s a magyar politikusok között is akadtak, akik (mint például Széchenyi István) túlzottnak tartották a magyar nyelv hivatalos használatának körét.

1790-ben a nemzetiségi Kérdés már politikai síkon is jelentkezett. Az erdélyi románoknak az országgyűléshez intézett kérvénye - a *Supplex Libellus Valachorum* - azt kérte, hogy a románok negyedik rendi nemzetként (a magyarok, székelyek és szászok mellett) kapjanak helyet az erdélyi alkotmányban, a szerbek nemzeti gyűlése pedig azt kívánta, hogy a szerb nemzet részére hasítsanak ki külön területet, saját kormánysszékekkel. Mindkét kívánságot elutasították, de mindkét országgyűlés kijelentette, hogy a nem magyar ajkú lakosok is „a közös haza fiai”, s a rendi társadalomban elfoglalt helyük és állapotuk szerint őket is ugyanazon jogok illetik meg, mint a magyarokat.² A magyar politikai vezető réteg a területi önkormányzatot nem látta összeegyeztethetőnek az ország egységének és integritásának alapelveivel. Az 1790-es országgyűlés szerint ezzel „állam az államban képeztetnék”, s a népek erős keveredése miatt sem lehet külön nemzeti területeket elhatárolni. Kossuth Lajos is úgy vélte az 1840-es években, hogy „egy országot nyelv szerint felosztani, s

mindenik résznek külön territoriumon külön politikai nemzetiséget adni annyit tesz, mint azon országot feldarabolta és megszüntetni.”³

Kossuth és a reformellenzék tagjai a nemzetiségi kérdés megoldásának útját abban látták, ha megvalósítják „az egyenlő szabadság, egyenlő jog, egyenlő kötelesség nagy elvét a magyar korona területének összes keresztény lakossága számára faj, nyelv és valláskülönbségre való tekintet nélkül”.⁴

Az első „nemzetiségi törvény”

A reformkor liberális nemzedéke, amely a polgári átalakulás programját megfogalmazta, majd az átalakulást ki is harcolta, őszintén remélte, hogy a feudális jogok és a rendi kiváltságok eltörlésével, az állampolgári jogegyenlőség és a közteherviselés megvalósításával, a polgári jogviszonyok és intézményrendszer meghonosításával a nemzetiségi kérdést is megoldja. A liberálisok reménye azonban illúzióknak bizonyult. A soknemzetiségű ország nem magyar lakói örömmel üdvözölték a polgári forradalmat, de az egyéni polgári jogegyenlőség és szabadság mellé nemzeti létük és jogaik elismerését, törvényes biztosítását is követelték. Ezeknek a kívánságoknak 1848 tavaszán tartott nemzeti gyűléseiken, az országgyűléshez, illetve a kormányhoz eljuttatott petícióikban és egyéb nyilatkozataikban ismételten hangot adtak.

Ilyen körülmények között sajnálatos és a továbbiakban súlyos következményekkel járó tény volt, hogy az új, polgári Magyarországot megalapozó 1848. áprilisi törvények a nemzetiségi kérdéssel nem foglalkoztak, bár egyes rendelkezéseik érintették az ország nem magyar ajkú lakóinak nyelvhasználati jogait. A XVI. törvénycikk például úgy rendelkezett, hogy a megyék gyűléseiben és bizottmányaiban a tanácskozási nyelv egyedül a magyar.

A Habsburg Birodalom másik felében, Ausztriában ugyanakkor már 1848 áprilisától kezdve ismételten hivatalos és ünnepélyes formában deklarálták a különböző népek nemzeti jogait. Az Osztrák Császárság 1848. április 25-én kelt alkotmánya (az úgynevezett Pillersdorf-féle alkotmány) biztosította minden „néptörzs” számára a nemzetiség és a nyelv sérthetlenségét. 1848 tavaszán és nyarán egy sor rendelkezést adtak ki a nemzetiségi egyenjogúság gyakorlati érvényesítése érdekében, főleg az oktatásban és a bíróságokon.

Az 1848-as német és osztrák alkotmányok, illetve alkotmánytervek kidolgozói általában az alkotmányban biztosított általános emberi jogok között sorolták fel a nemzetiség és a nemzeti nyelv megőrzésének és kifejlesztésének jogát. Az osztrák birodalmi gyűlés által 1848. december 17-én elfogadott alkotmány 21. paragrafusa szerint: „A Birodalom valamennyi néptörzse egyenjogú. Valamennyi néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve megőrzésére és ápolására. Az állam biztosítja valamennyi, az országban használatos nyelv egyenjogúságát az iskolában, a hivatalokban és a közéletben.”⁵ Az alkotmányban ennél többet nem tartottak szükségesnek kimondani, a részletes szabályozást a további törvényekre bízták.

Az ausztriai fejlemények hatása Magyarországon is érezhető volt, annál is inkább, mivel 1848 őszén V. Ferdinánd, majd az új uralkodó, Ferenc József is több ízben ünnepélyesen kijelentette, hogy „a népek egyenjogúságát és szabad önrendelkezését” a magyar korona országaiban is meg kívánják valósítani.⁶

Magyar részről az első fontos lépést ezen a téren az országgyűlés által kiküldött erdélyi unióbizottság tette meg azzal, hogy a román képviselők véleményének figyelembevételével 1848 szeptemberében törvényjavaslatot készített „a román nemzet polgári jogainak egyenlőség alapjainak biztosításáról”.⁷

A 16 pontból álló javaslat mindenekelőtt kimondja, hogy „a románok nemzetisége és nyelve elismertetik és biztosítatik”. Ennek megfelelően engedélyezi a román nyelv használatát az alsó- és a középfokú iskolákban és a papneveldekben, valamint az egyházi

igazgatásban. A román ajkú községekben és az egyházközségekben a jegyzőkönyveket románul is javasolja vezetni, más hatóságokkal azonban csak magyar nyelvű levelezést ír elő. A románlakta megyékben, székekben és városokban a hivatalos tanácskozásokban, gyűléseken engedélyezi a román nyelvű felszólalást, a nemzetőrségnél pedig a román nyelvű vezényletet. A törvényeket, a királyi és miniszteri rendeleteket román nyelven is közzé fogják tenni. A román nyelven irt hivatalos iratokat, kérvényeket, beadványokat mindenhol el kell fogadni. A megyei közgyűlésekbe és bizottmányokba olyan románok is beválaszthatók, akik a magyar nyelvet nem beszélik, de értik. A királyi törvényszékek mellett a román ajkú szegény nép ügyeinek ingyenes képviselőjére az állam által fizetett románajkú ügyvivőket fognak alkalmazni. Kimondja a javaslat, hogy a közigazgatás minden ágában a románok „igazságos arányban” alkalmazandók. Az iskolaügyet illetően megígéri, hogy az állami iskolák felállításakor tekintettel lesznek a román ajkú lakosságra is. Az egyetemen román nyelvi és irodalmi tanszéket állítanak fel. A román tannyelvű középiskolákban viszont a magyar nyelvet és irodalmat kell rendes tantárgyként tanítani. Ez a javaslat az 1848 előtti nyelvtörvényekhez képest jelentősen kiszélesítette a románok nyelvhasználati jogait. A javaslat országgyűlési tárgyalására azonban a szabadságharc kitörése miatt már nem kerülhetett sor.

Lényegében a románoknak ígért nyelvi jogok megadását helyezte kilátásba a szerbek számára is az Országos Honvédelmi Bizottmány által 1848 novemberében kidolgozott békeajánlat, midőn megígérte a nyelvük szabad használatát az egyházi, iskolai és községi ügyekben. Ezenfelül elismerte a szerb görögkeleti egyház önkormányzatát, s megígérte, hogy „a szerb nemzet vajdát fog kapni”. Ez fontos előrelépés volt, hiszen Kossuth áprilisban még hallani sem akart szerb „nemzet”-ről.⁸

Ugyancsak későn, már az elkerülhetetlen fegyveres konfliktus küszöbén tett kísérletet a magyar kormány a horvátkérdés rendezésére. A Deák Ferenc által 1848. augusztus végén készített törvényjavaslat biztosítja a horvátok nyelvi jogait, a kormányban horvát minisztert, a közös ügyeket intéző pesti minisztériumokban pedig horvát államtitkárokat engedélyez, s lemond a Szlavóniára (Szerém, Verőce és Pozsega megyékre) vonatkozó magyar igényekről. Végül azt is kijelenti, hogy „ha ez alapon a kiegyenlítés meg nem történhetik, azon esetben az elválásra, s ennek folytán a pusztasági viszony elfogadására is rááll”.⁹ Az országgyűlés elé azonban ez a törvényjavaslat sem kerülhetett már.

A hónapok óta folyó véres belháború hatására 1849 tavaszára a szembenálló felekben kölcsönösen megérett a hajlandósága megegyezésre. A magyar kormány párizsi követe, Teleki László - a párizsi cseh, román és délszláv emigránsokkal folytatott megbeszélései alapján - úgy látta, hogy „Liberté, égalité, fraternité, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni”. Ezért azt ajánlja a kormánynak, hogy a szerbeknek és a románoknak adjon területi önkormányzatot, saját nemzeti gyűléssel.¹⁰

Kossuth a területi önkormányzat engedélyezését ajánló javaslatokat elutasította, de „a közös szabadságban és a közös jogban” való részesedésen túlmenően most már konkrét nyelvi engedményekre is hajlandó volt. „A román nép nyelvének szabad használatát úgy iskoláikban és egyházaikban és vallásos szertartásaikban, mint a községi életben is garantírozom” - üzent a románoknak Ion Dragos által. Megígérte, hogy bárki anyanyelvén intézhet a kormányhoz folyamodást, a törvényeket és rendeleteket a nemzetiségek nyelvén is ki fogják adni, s a bíróságok előtt is mindenki az anyanyelvét használhatja.¹¹ Ilyen értelemben hozott határozatot 1849. június 6-án a minisztertanács: „minden népfajnak teljes szabadságában van illető egyházában, községében, iskoláiban és családi körében vallását, nyelvét, gyermekei oktatását ápolni, kezelni és biztosítani.”¹²

További előrelépést jelentett az erdélyi és magyarországi román képviselőkkel, valamint a román fejedelemségekből emigrált forradalmárokkal (elsősorban Nicolae Bălcescuval) folytatott tárgyalások eredményeként kidolgozott, s 1849. július 14-én aláírt

„kibékülési terv” (projet de pacification), amelynek pontjait a nemzetgyűlés valamennyi nemzetiségre kiterjesztette, midőn Szegeden 1849. július 28-án határozatot hozott a nemzetiségi kérdésről. A határozati javaslatot előterjesztő miniszterelnök, Szemere Bertalan szerint a magyar forradalom három nagy alapeszmét kíván megvalósítani: a parlamenti kormányformát, az egyéni polgári szabadságjogok biztosítását és „a nemzetiségek és népiségek szabad kifejlődését”. „Engedtessek meg minden népeknek a nemzet szabad kifejlődése... És e kifejlődés semmi más tekintet által ne korlátozható, mint a státusegység fenntartásának és a célszerű, gyors, pontos közigazgatás lehetőségének tekintete által” - így fogalmazta meg Szemere azt az alapelvet, amely a következő évtizedekben szinte állandó mottója lesz a magyar részről kidolgozott nemzetiségi törvényjavaslatoknak. Szemere elismerte, hogy míg az első két eszmét a magyar forradalom megvalósította, addig „a harmadik, a népiségek kifejlődése iránt még kevés történt az országnak háborúviszonyai miatt. De azt hiszem, bekövetkezett a legvégső idő, hogy a nemzetgyűlés elveit e részben nyilvánítsa”. Ezért a kormány nevében beterjeszti a határozati javaslatot:

„Az országban levő különféle nyelvek s a görög szertartású egyházra nézve, addig is, míg a kidolgozandó alkotmány szerkezetéhez gépest részletes intézkedés törvényhozás útján történék, részint a haza nem magyar ajkú polgárainak bővebb megnyugtatására, részint a kormánynak ideiglenes rendezési intézkedéseiben utasításul, határozatképpen kijelentetik:

1. A magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése, a következőkben ezennel biztosítatik:

Az ország diplomatikai nyelve, azaz az állam hivatalos nyelve a magyar, de „az országban divatozó más nyelvek” használatára lehetőség nyílik a következő területeken: a községi és megyei gyűléseken mindenki a saját anyanyelvén szólhat; a jegyzőkönyv nyelvét mindkét esetben a többség határozza meg. Ugyancsak anyanyelvét használhatja bárki az alsófokú bíróságok előtt. A nemzetország vezényleti nyelve, az iskolák oktatási nyelve, az anyakönyvezés és az egyházi ügyek nyelve mindig az illető község vagy egyházközség nyelve. A megyék a kormánnyal és más hatóságokkal magyarul leveleznek, de az egyes állampolgároknak joguk van bármely hatáshoz bármely nyelven folyamodványt intézni. A kinevezések mindennemű hivatalokra egyedül érdem és képesség szerint történnek, tekintet nélkül a nemzetiségre és a vallásra. Külön pontokban biztosítja a határozat az ortodox (görög keleti) egyház teljes egyenjogúságát és belső önkormányzatát mind egyházi, mind iskolai ügyekben. Végül a határozat felhatalmazza a kormányt, hogy rendelet vagy törvény által orvosolja a nemzetiségek sérelmeit, s tegyen eleget „előadandó jogszerű kívánataiknak”.¹³

Ennek a határozatnak gyakorlati szerepe már nem volt, hiszen a magyar szabadságharc utolsó napjait élte. Annál nagyobb viszont elvi jelentősége, minthogy ez volt Magyarországon az első olyan hivatalos törvényhozói aktus, amely a nemzeti kisebbségek és nyelvek jogait szabályozta.

Elvi tisztázás és programadás az 1850-es és 1860-as években

A szabadságharc veresége után Magyarországon is az 1849. március 7-én Olmützben kiadott úgynevezett „oktroyált” birodalmi alkotmány alapelvei váltak érvényessé. Az oktroyált alkotmány csaknem szó szerint átvette az alkotmányozó birodalmi gyűlés javaslatát, s kimondta, hogy „minden néptörzs egyenjogú, s mindegyiknek sérthetetlen joga nemzetiségének és nyelvének megőrzése és ápolása.” (5. §). Azt is megígérte az alkotmány, hogy Magyarországon valamennyi nemzetiség és az országban használatos nyelv egyenjogúságát a köz- és a polgári életben megfelelő intézmények által biztosítani fogják (71. §).¹⁴ Az alkotmányban kimondott alapelvek gyakorlati megvalósítását célzó intézkedések azonban hamarosan elakadtak, mert 1851-ben hatályon kívül helyezték a márciusi alkotmányt, és bevezették a császári abszolutizmust. Az ezt bejelentő 1851. szilveszteri

pátens már nem tett említést a nemzetiségek egyenjogúságáról. A német nyelv egyre nagyobb szerephez jutott a közigazgatásban és az oktatásban a többi nyelv rovására.

A neoabszolutizmus bukása után ismét előtérbe került a Habsburg monarchiában a nemzetiségek egyenjogúságának kérdése. Időközben az 1848-49-es események hatására a magyar politikai elit gondolkodása is lényegesen átalakult e kérdésben. E szemléletváltás és a nemzetiségi politika új koncepciójának kialakulása mind az emigrációban, mind idehaza jól nyomon követhető. 1848-49 legfőbb tanulsága a magyar politika számára az volt, hogy nem lehet egyszerre sikerrel felvenni a harcot a Habsburgok ellen Magyarország függetlenségéért, az országban élő nemzetiségekkel szemben pedig a magyar nacionalista hegemonia fenntartásáért. Volt, aki úgy látta, mint például Teleki László, hogy a történelmi Magyarország felbomlása elkerülhetetlen, ezért az államot föderatív formában újjá kell szervezni, a nemzetiségeknek területi önkormányzatot kell adni, sőt nemzeti önrendelkezési és elszakadási jogukat is el kell ismerni. A másik póluson azok állottak, akik úgy vélték, hogy „Ausztriával s uralkodó házával kibékülésünk ára nem oly nagy, mint amelyet a nemzetiségek követelnek”.¹⁵ E két szélsőség között foglalnak helyet azok az elképzelések, amelyek a történelmi Magyarország területi integritásának és állami egységének megőrzésével, de az állam liberális vagy demokratikus berendezésével, a nemzeti egyenjogúság törvényes biztosításával és a magyar politikai szupremácia részleges feladásával javasolták új alapokra helyezni a magyarok és a nemzetiségek viszonyát.

Az emigráció vezetői, élükön Kossuthal, már 1849 őszén magukévá tették a lengyel és román emigránsok, valamint főleg itáliai politikusok által javasolt terveket a kelet-közép-európai, illetve délkelet-európai államok szövetségéről, konföderációjáról. Nem volt azonban egyetértés közöttük abban a kérdésben, hogy az állami önállóság esetleges kivívása után milyen legyen az új Magyarország belső államszerkezete, hogyan rendezzék az együtt élő népek viszonyát egymáshoz és az államhoz.

A párizsi emigránsok egy része - Teleki László, Klapka György s egy ideig Szemere Bertalan és Pulszky Ferenc is - a történelmi magyar államkoncepció feladásával, a nemzeti önrendelkezés, vagy legalábbis az önkormányzat elvének elismerésével hajlott a kérdés radikális megoldására. Kossuth azonban kijelentette, hogy „van ár, melyet én nem vagyok hajlandó megadni. Ilyen az ország territoriumának nyelvek szerint való feldarabolása”.¹⁶ Szerinte Magyarország csak történelmi államterületének sértetlen megőrzésével léphet konföderációba más, külső államokkal. Belső föderációról hallani sem akart, mert ebben a magyar állam felbomlását, „a magyar nemzet halálát” látta. Andrássy Gyula is azt mondta a román emigránsoknak, hogy az 1849. júliusi szegedi nemzetiségi határozat a végső határ, ameddig hajlandók elmenni, „amelyen túl pedig van az ágyú”.¹⁷

„Készek vagyunk a legvégső határig elmenni; melyet hazánk területi épségének, politikai egységének tekintete megenged” - így foglalta össze Kossuth 1859-ben nemzetiségi politikájának alapelvét.¹⁸ Ennek megfelelően dolgozta ki 1851-ben alkotmánytervét *Javaslat Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására* címmel. Ez a tervezet képviselte a következő években a magyar emigráció „hivatalos” nemzetiségi politikáját. Az alkotmány alapelve Kossuth szerint az általános választójogon alapuló népszuverenitás és a demokratikus önkormányzati rendszer. A nemzetiségi egyenjogúságot elsősorban a községek és a lehetőleg nyelvi alapon elhatárolt megyék önkormányzata keretében véli megvalósíthatónak. A hivatalos nyelv meghatározását a községekre és a megyékre bízta, de biztosítja a kisebbségek nyelvi jogait is. Az egyes állampolgárok szabadon használhatják nyelvüket minden hivatalos fórumon, az országgyűlésen is bárki anyanyelvén szólhat. A központi államhatalom hatáskörét és a magyar államnyelv használatát igyekszik a szükséges minimumra korlátozni. A különböző nyelvű állampolgárok társadalmi, kulturális és iskolai téren jelentkező nemzetiségi érdekeik ápolására és fejlesztésére területtől független nemzeti egyleteket alapíthatnak, nemzeti

gyűlést tarthatnak, nemzeti főnököt választhatnak, jogszabályokat alkothatnak. Kossuth tehát itt kifejti az úgynevezett „személyi autonomia” vagy „kulturális nemzeti autonomia” gondolatát, amelyben később Karl Renner és az osztrák szociáldemokraták a nemzetiségi kérdésnek az Osztrák-Magyar Monarchia etnikai viszonyai között legoptimálisabb megoldási módját látták. Kossuth tervében az általános választójog biztosítaná a nemzetiségek számára a számarányuknak megfelelő politikai képviselőket. A horvátokat mint történelmi államjoggal rendelkező politikai nemzetet Kossuth szerint megilleti a területi autonómia, sőt a teljes nemzeti-állami önrendelkezés is. A horvátok tehát maguk dönthetnek arról, hogy megújítják-e a kapcsolatot Magyarországgal, vagy önálló államot alapítanak. Fiume és Erdély Magyarországhoz való viszonyának kérdésében Kossuth végül is hajlandó volt elfogadnia népszavazás elvét.¹⁹

Midőn 1860 őszen az Októberi Diploma nyomán Magyarországon is korlátozott tér nyílt a politikai cselekvésre, az államjogi probléma mellett elsősorban a nemzetiségi kérdés állott a viták előterében. A magyar politikai elit prominens képviselői minduntalan kinyilvánították készségüket arra, hogy a nem magyar népek, jogos és méltányos nemzeti igényeit” kielégítsék. Az általánosságokon túlmenő elméleti tisztázás és gyakorlati programadás feladatát a liberális publicisztika vállalta magára.

Az 1860-as évek elejének liberális publicisztikája fontos változásokat tükröz a nemzetiségi kérdés szemléletében az 1848 előtti évtizedekhez képest. Tudomásul veszik, hogy Magyarország soknemzetiségű ország, ahol a különböző etnikumok nem olvashatók össze egyetlen nemzetté. A liberális írók keményen bírálják a reformkor és a forradalom nemzetiségi politikáját. Elítélik a nyelvtörvények túlzásait, az erőszakolt nyelvterjesztést, a magyarosító törekvéseket. 1848-49 tapasztalatai alapján leszámolnak a liberális illúzióval, amely szerint a polgári alkotmány, az egyéni szabadság és az állampolgári jogegyenlőség automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést. Hangsúlyozzák, hogy a nem magyar népek nemcsak egyéni szabadságot, hanem nemzeti jogokat is követelnek. Ezért az 1848-as törvénykönyvet ki kell egészíteni a nemzetiségi egyenjogúságot és az anyanyelv használatát biztosító törvényekkel.

„Kizárólagos uralkodásunk tarthatlanná vált..., a hazánkban nemzetiiségeknek teljes emancipációja elkerülhetetlen” - írja *Mocsáry Lajos*.²⁰ *Kemény Zsigmond* szerint „korunk kétségbevonta azon tant, melyet az előhaladás barátai 1848 előtt még ingatlannak tartottak, hogy t.i. az alkotmányosság és az egyéni szabadság kielégíti mindazon kívánatokat, melyeket az egyén az állam által biztosítva látni akar. Most az egyéni szabadság mellé a nemzeti individualitás szabad kifejleszthetése járult, mint visszaidézhetlen követelés.” Ígéri, hogy a magyar nemzet „szabadelvű nézeteit, mihelyt módja lesz, alkalmazni fogja azon nemzetiségekre, melyek midőn az alkotmány javadalmaiban velünk egyenlően fognak részesülni, a szabadságért nem feledhetik el a másikat... megbecsülhetetlen jót, hogy t. i. láttassanak el nemzeti egyéniségök megtartására és kifejtésére szükséges minden kezességekkel.”²¹

Hasonlóan vélekedik *Eötvös József* is, aki óva inti honfitársait, nehogy ismét olyan helyzet alakuljon ki, mint 1848-ban, „midőn e hon határai között lakó népeknek választaniuk kell a szabadság és nemzetiség között.” Tudomásul kell vennünk, „ugyanazon elvek, melyek, mi az egyéneket illeti, senki által többé kétségbe nem vonatnak, most a népek egymásközi viszonyaira is alkalmaztatnak.”²²

Lukács Móric, bírálván a reformkorban a nyelvkérdésben elkövetett hibákat, kijelenti: „múlhatatlanul szükséges, hogy az országgyűlés az 1848-iki törvényeknek azon pontjait javítsa, illetőleg eltörölje,... melyek a különböző fajú és vallású honpolgárok teljes egyenjogúságát korlátozzák... Az általános ígéret és biztatások ideje lejárt; másfajú testvéreink a magyar törvényhozástól most már teljes joggal várhatják méltányos igényeiknek és kívánataiknak tetteles kielégítését.”²³

A liberálisok fő dilemmája: hogyan lehet a soknemzetiségű államot úgy berendezni, hogy az a lehető legnagyobb mértékben garantálja valamennyi benne élő nép szabad nemzeti fejlődését. A nemzetiségek területi elhatárolását Magyarországon a kevert település miatt nem tartják kivitelezhetőnek. A vármegyék területének nemzetiségek szerinti kikerekítését azonban Deák is, Eötvös is elképzelhetőnek tartotta.²⁴ A liberálisok, főleg az egykori centralisták, konkrét javaslatok sok tekintetben hasonlóak Kossuth alkotmánytervéhez: teljes egyéni egyenjogúság; egyesülési szabadság; községi, megyei és egyházi önkormányzat; a hivatalos nyelvet mindenütt a többség állapítja meg, a kisebbség jogainak megőrzésével; az anyanyelv szabad használata minden közéleti fórumon, némelyek szerint még az országgyűlésen is; a nemzetiségi érdekek ápolása és fejlesztése korlátlanul szabad társadalmi egyesülés útján. Lényeges eltérést jelentett viszont Kossuth tervétől az általános választójog hiánya. Eötvösök a cenzusos választójog hívei voltak, bár többen szükségesnek tartották a cenzus lezárását és a választójog kiterjesztését éppen a nemzetiségek politikai érvényesülése érdekében. Arra is figyelmeztetnek, hogy a magyar nemzetiségnek nemcsak kizárólagos uralmáról, de történeti jogai és politikai szupremáciája nagy részéről is le kell mondania, s vezető szerepének a jövőben elsősorban társadalmi, kulturális és erkölcsi téren kell megnyilvánulnia. Intézményesen, törvényekkel biztosított és körülbástyázott előjogokkal nem rendelkezhet, csupán első lehet az egyenlők között.

A nemzetiségi kérdésben vallott magyar liberális álláspontot legklasszikusabb formában *Eötvös József* fejtette ki, előbb *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című államelméleti művében, s a Habsburg-Monarchia nemzeti problémáiról írt német nyelvű röpirataiban, újságcikkeiben, majd 1865-ben kiadott *A nemzetiségi kérdés* című könyvében, valamint naplójegyzeteiben.²⁵ Hasonló nézeteket vallottak egykori „centralista” társai: Szalay László, Kemény Zsigmond, Lukács Móric, valamint Deák Ferenc és Mocsáry Lajos is.

Ha a részleteket illetően voltak is eltérések közöttük, az 1860-as évek magyar liberális elitje egyetértett abban, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb érvényesülése, az önkormányzat elvén alapuló közigazgatási rendszer, valamint az egyének és népek minél szabadabb versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között. Ez az állam az ő szemükben nem magyar nemzeti állam, hanem az itt élő népek „közös hazája”, amelynek feladata, hogy az országban élő valamennyi állampolgár és nép szabad nemzeti fejlődését biztosítsa és előmozdítsa.

Az első nemzetiségi bizottság

Midőn 1861 tavaszán ismét összeült a magyar országgyűlés, a politikai vezető réteg túlnyomó többsége már egyértelműen szükségesnek tartotta a nemzetiségi kérdésnek törvény által történő részletes szabályozását. Deák felirati javaslata elismerte, hogy „nem magyar nemzetiségű polgártársainknak nemzetiségök érdekében és Horvátországnak közjogi állása érdekében is követeléseik vannak, miket ignorálnunk nem lehet, de nem is akarunk. El vagyunk határozva mindent elkövetni, hogy a félreértések elháríttassanak, s teszünk mit az ország szétdarabolása és önállóságunk feláldozása nélkül tehetünk, hogy a honnak minden nemzetiségű polgárai érdekekben és érzelemben összeforjjanak”.²⁶ A másik párt részéről Tisza Kálmán által előadott határozati javaslat a belpolitikai kérdések közül legfontosabbnak a nemzetiségi kérdést tartja, s leszögezi, hogy „megadni szándékozunk minden nemzetiségnek a teljes jogegyenlőség alapján mindent, mi a közös haza integritásával nem ellenkezik”.²⁷ Az uralkodó válaszeirata pedig felszólította az országgyűlést, hogy fogjon hozzá egy olyan törvényjavaslat tárgyalásához, „mely Magyarország nem magyar ajkú lakosainak nemzeti jogait, azok terjedelmét, mind nyelvük és nemzetiségi kifejlődésükre, mind pedig közigazgatási viszonyukra nézve határozottan s világosan formulázva tartalmazza”.²⁸

Mire az uralkodó válasza megérkezett, már dolgozott az a 27 tagú bizottság, amelyet Eötvös József javaslatára küldött ki az országgyűlés a nemzetiségi törvényjavaslat elkészítésére. A bizottságba olyan jeles magyar politikusok mellett, mint Eötvös, Andrássy, Szalay László, Madách Imre, 12 nem magyar képviselőt is beválasztottak. Barta György előadó 1861. augusztus 8-án terjesztette be a törvényjavaslatot. A bizottságnak a törvényjavaslat kidolgozásakor mindenekelőtt a nem magyar népek kívánságaival kapcsolatban kellett állást foglalnia. Ilyen kívánságokat 1861 tavaszán a szerbek Karlócán tartott nemzeti kongresszusa és a szlovákok turócszentmártoni gyűlése fogalmazott meg. Mind a szerbek, mind a szlovákok területi önkormányzatot kívántak a Szerb Vajdaság, illetve a „felsőmagyarországi szláv kerület” keretében szerb, illetve szlovák hivatalos nyelvvel. A szerbek azt kívánták, hogy ismerjék el őket politikai nemzetként, a szlovákok szerint pedig ők is és a többi nemzet is „egyediség, individuum”, azaz jogi személy, amelyet mint ilyet is jogok illetnek meg, s nem csak az egyes állampolgároknak vannak nyelvi jogaik.²⁹

Az országgyűlési bizottság, bár a nemzetiségi kérdést a liberális szemléletnek megfelelően elsősorban az állampolgári jogegyenlőség és a teljes egyéni szabadság alapján kívánta rendezni, elismerte a nemzetiségeknek mint testületeknek jogát a szabad kifejlődésre. A nemzetiségi kérdést úgy kell megoldani - olvassuk a javaslatban - hogy mind „az egyes állampolgárok e részbeni jogos követelményei” érvényesülhessenek, mind „az egyes nemzetiségeknek mint testületeknek szabad egyesülés útján kifejlődhetése biztosítva legyen”. Ezt egyfelől a községi és a megyei önkormányzatok keretében, másfelől az egyes vallásfelekezetek egyházi és iskolai autonómiája révén vélték megvalósíthatónak. A külön nemzeti területek kívánságát azért nem látta teljesíthetőnek a bizottság, mert „az egyes nemzetiségek e hazában elszórva, összevegyülve találtaznak”, s ezáltal a nagyobb nemzetiségek területén lakó nemzeti kisebbségek elnyomására nyílna lehetőség.

A bizottság a nemzetiségi kérdés rendezésének elvi alapjaként mindenekelőtt azt szögezte le, hogy „Magyarország minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik”, de ennek az országban élő valamennyi nép egyenjogú tagja. „Az országban lakó minden népek, névszerinti a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, sat. - egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.” Ebben a fogalmazásban a politikai nemzet az állampolgárok összessége, a genetikus, etnikai-nyelvi értelemben vett magyarság pedig egyike az ország egyenjogú nemzetiségeinek, s a többiekkel szemben semmiféle előjog nem illeti meg azon kívül, hogy mint relatív többséget alkotó nemzetiségé, az ő nyelve az állam úgynevezett diplomatikai nyelve, azaz a törvényhozás, a kormány és az állami hatóságok hivatalos nyelve.

A javaslat szerint az egyes állampolgárok anyanyelvüket használhatják a saját községeikhez, törvényhatóságukhoz és az állami hatóságokhoz intézett beadványaikban, s anyanyelvükön szólhatnak fel a községi és a törvényhatósági gyűléseken. A községek maguk szabják meg ügykezelési nyelvüket, de a kisebbség kívánságára annak nyelvét is használniuk kell. Ugyancsak szabadon választhatják meg ügykezelésük, iskoláik és anyakönyveik nyelvét az egyházközségek is. A törvényhatóságok (megyék) jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvét a közgyűlés határozza meg. Ez lehet nem magyar is, ebben az esetben azonban a jegyzőkönyveket magyarul is vezetni kell (az állami felügyelet miatt). A megyében élő valamennyi nemzeti kisebbség követelheti, hogy a jegyzőkönyveket az ő nyelvén is vezessék. Igen fontosak voltak azok a pontok, amelyek előírták, hogy a községi eljárások és a megyei tisztviselők az egyes lakosokkal és az alájuk rendelt községekkel kötelesek azok nyelvén érintkezni, és a tárgyalások alkalmával azok nyelvét használni. Ugyancsak megengedte a javaslat, hogy az azonos nyelvű megyék egymással saját hivatalos

nyelvükön levelezzenek. A magyar hivatalos nyelv elsősorban az országgyűlésen és az állami hatóságoknál érvényesülne. A törvényeket azonban minden nemzetiség nyelvén közzé kell tenni, s az állami hivatalokban megfelelő számban kell alkalmazni olyan nemzetiségi tisztviselőket, akik a nem magyar állampolgárok és törvényhatóságok felterjesztéseit el tudják, intézni. Végül elismerte a javaslat valamennyi vallásfelekezet és nemzetiség jogát közép- és felsőfokú tanintézetek létesítésére, s azokban az oktatási rendszer és nyelv meghatározására.³⁰

A bizottság két román tagja (Vlad Alajos és Popovics Zsigmond) kisebbségi javaslatot nyújtott be. Ez kimondja, hogy „a románok, szlávok [szlovákok], szerbek, oroszok és németek a magyarral egyenjogú nemzeteknek ismertetnek el, s ezeknek összessége - vagyis nem az állampolgárok összessége - képezi Magyarország politikai nemzetét. Mindegyik nemzetnek egyenlő joga van saját nemzeti nyelvét a magán és nyilvános élet minden viszonyaiban szabadon használni, fejleszteni és művelni”. A nyelvhasználat részletes szabályozása terén abban tér el a magyar javaslattól, hogy a nem magyar hivatalos nyelvű törvényhatóságokat nem kötelezi jegyzőkönyveik magyar nyelvű vezetésére is, az állami hatóságokkal való érintkezésükben pedig kétnyelvű levelezést ír elő. Szükségesnek tartja a járások és választókerületek nemzetiségi alapon történő elhatárolását, s azt kívánja, hogy a törvényhatósági képviselőtestületeket a nemzetiségek számarányának figyelembevételével alakítsák ki. Törvénybe kívánja iktatni a nemzetiségek jogát kulturális egyesületek, intézmények és alapítványok létesítésére.³¹

A javaslatok megtárgyalására 1861-ben az országgyűlés feloszlata miatt már nem kerülhetett sor. A határozati párti *Magyar-ország* című lapban Joannovics György így értékelte a nemzetiségi bizottság törvényjavaslatát: „a magyar a nemzetiségek egyenjogúságát nemcsak úgy kívánja érteni, mint az állampolgároknak 48-ban úgyis kimondott egyenjogúságát, hanem az illető testvérepek nemzeti igényeit is kellő figyelemre méltatja.” A bizottság javaslata arról tanúskodik, hogy a magyar nemzet lemondott nyelvi előjogairól, és nem kíván „uralkodó nemzetiség” lenni a közös hazában.³²

Az 1863-64. évi *erdélyi országgyűlésen* is napirendre került a nemzetiségi kérdés, s - igaz, hogy a magyar képviselők távollétében - törvénybe iktatták „*a román nemzet és annak vallásai egyenjogúságát*”. Ezzel teljesült a románoknak már több mint egy évszázad óta hangoztatott kívánsága, hogy vegyék be őket negyedik nemzetként az erdélyi alkotmányba. A törvény kimondta, hogy „a négy nemzet, úgymint: a magyar, a székely, a szász és a román nemzet egymás irányában teljesen egyenjogú és mint olyanok az erdélyi hazai alkotmány értelmében egyenlő politikai jogokkal bírnak.”³⁴ Külön törvényt alkotott az erdélyi országgyűlés „*a három országos nyelv használatáról a közhivatali közlekedésben*”. Eszerint valamennyi hivatalos fórumon egyformán lehetett használni a magyar, a német és a román nyelvet. A törvényhatóságok, a városok és a községek maguk határozhatták meg ügykezelési nyelvüket.³³

Bár e törvényeket az uralkodó 1865-ben szentesítette, sokáig nem voltak érvényben, mert az 1865-ben egybehívott erdélyi és magyar országgyűlések ismét kimondták Erdély unióját Magyarországgal. Az unióval a hagyományos erdélyi alkotmány, a maga rendi nemzeteivel elvesztette érvényét, mert nem volt összeegyeztethető a modern polgári parlamentáris államszerkezettel. Az uniótörvény kimondta, hogy „miután már az 1848. évi kolozsvári I. törvénycikk által Erdély minden lakosa nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül, egyenjogúnak nyilvánított, s Erdélynek minden ezzel ellenkező törvénye eltöröltetett: az addig létezett politikai nemzetek szerinti területi felosztások, elnevezések s az ezekkel összekötött előjogok és kiváltságok, amennyiben valamely nemzetiséget mások kizárásával illettek volna, megszüntetnek, és az egyesült Magyarország és Erdély összes honpolgárainak egyenjogúsága, polgári és politikai tekintetben újabban is biztosítottik”.³⁵ A

pesti országgyűlés által elfogadott nemzetiségi törvény hatásköre Erdélyre is kiterjedt, hatályon kívül helyezve az 1865. évi erdélyi törvényeket.

A nemzetiségi törvény megszületése

Az 1865 decemberére összehívott magyar országgyűlés feliratában - hasonlóan az 1861. évi országgyűléshez - kijelentette, hogy „a mindinkább fejlődő nemzetiségi érzet figyelmet igényel s nem lehet azt a múlt időknek és régibb törvényeknek ménékével mérni. Nem fogjuk feledni, hogy Magyarország nem magyar ajkú lakosai szintű Magyarországi polgárai s mi őszinte készséggel akarjuk mindazt, amit e részben az ő érdekeik és a haza közérdeke megkíván, törvény által biztosítani. Mi a különböző nemzetiségek érdekeire vonatkozó törvények alkotásában is az igazság és testvériség elveit követendjük.”³⁶

A képviselőház 1866. április 26-án egy 40 tagú bizottságot választott a nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására. A titkos szavazással választott bizottságban szerb, román, szlovák és szász képviselők is helyet kaptak, elnöke pedig Somssich Pál lett. A nemzetiségi bizottság egy albizottságot küldött ki - Nyáry Pál elnökletével - azzal a feladattal, hogy az dolgozza ki a törvényjavaslat szövegét. Az albizottság munkálatai sokáig elhúzódtak, részben a porosz háború, részben az osztrák-magyar kiegyezési tárgyalások és a koronázási ünnepségek miatt.

Midőn 1867-ben magalakult a magyar kormány, az országgyűléstől kapott felhatalmazás alapján hatályon kívül helyezte az 1848: XVI. törvényeknek azt a pontját, amely „a megyei bizottmányok köztanácskozási nyelvül kizárólag a magyart rendeli”, s engedélyezte, „hogy a megyei bizottmányok, városi és kerületi képviselő testületek tanácskozásaiknál a magyar nyelven kívül más az országban dívó nyelveket is használhassanak és jegyzőkönyveiket a magyaron kívül más nyelven is szerkeszthessék”, de ahhoz ragaszkodott, hogy e jegyzőkönyveket a minisztériumhoz magyar nyelven terjesszék fel.³⁷

A nemzetiségi albizottság 1867 júniusára készült el javaslatával. Az országgyűlés elé terjesztett jelentésében kifejtette, hogy munkája során „fő elvnek... az országban lakó népek nemzetiségének egyenjogúságát tekintette, s arra törekedett, hogy oly törvényjavaslatot készíthessen, amelynek... elfogadtatása után mindazon népek szabadon érvényesíthessék nemzetiségi igényeiket, el egész azon határokig, a melyeket eléjük az ország politikai egysége, tehát területi épsége, törvényhozásának és állami kormányzásának egységes volta elkerülhetetlenül von.” Ez utóbbi kitétel a gyakorlatban a föderatív megoldás, a megyék szintjén túlmenő területi autonómia elvének elutasítását jelentette. A bizottságot munkájában vezérlő „fő elv” megfogalmazásából azonban ezúttal hiányzott a „magyar politikai nemzet” tétele, valószínűleg a nemzet-fogalom kérdései körül az 1861. évi országgyűlésen kibontakozott szenvedélyes vita hatására. A bizottság munkájában figyelembe vette az egyes nemzetiségek részéről az országgyűléshez benyújtott javaslatokat, így az 1861. évi szlovák és szerb nemzeti gyűlések határozatait, a 26 román, szerb és ruszin képviselő által beterjesztett törvényjavaslatot „az országos nemzetiségeknek és nyelveknek Magyarországon leendő szabályozására és biztosítására”, az 1861-ben két román képviselő (Vlad Alajos és Popovics Zsigmond) által készített nemzetiségi törvényjavaslatot, valamint Bukovszky György ruszin esperes javaslatát.³⁸

Az albizottság által kidolgozott törvényjavaslat „a nemzetiségek egyenjogúságáról” 7 fejezetben és 35 paragrafusban tárgyalja a „nemzetiségi jogokat” a községi, egyházi, törvényhatósági és állami közigazgatás, a társulás, a törvénykezés (bíráskodás) és a törvényhozás terén. A javaslat a legtöbb esetben átveszi az 1861. évi javaslat rendelkezéseit, de azokat részletesebben kifejti. Így a községekben és a megyékben pontosabban szabályozza a kisebbségi nyelvek használatát, megállapítva, hogy a községi és a megyei jegyzőkönyveket

mindazon kisebbségnek a nyelvén is vezetni kell, amelynek aránya a 20%-ot eléri. Teljesen új a javaslatban a bíróságok előtti nyelvhasználatról szóló fejezet, amely lehetővé teszi, hogy bárki anyanyelvén intézze peres ügyeit a községi, járási és megyei bíróságok előtt: A kormány kinevezésétől függő magasabb bíróságok és a váltóbíróságok hivatalos nyelvül a magyart javasolja, de a kormányt kötelezi arra, „hogy a fő és legfőbb bíróságoknál szakértő bírák minden nemzetiség kebeléből elégséges számban alkalmaztassanak”.

A törvényjavaslat biztosítja minden állampolgár jogát, hogy a községi, megyei és állami hatóságokhoz anyanyelvén intézhessen beadványokat, a községi és megyei gyűléseken anyanyelvén szólalhasson fel. A községek és a törvényhatóságok jegyzőkönyvi és belső ügykezelési nyelvüket szavazattöbbséggel maguk határozhatják meg, biztosítva a legalább 20%-nyi kisebbségek jogait is. Az a törvényhatóság, amely jegyzőkönyvi nyelvül nem a magyart választja, az állami felügyelet érdekében magyarul is vezetni köteles jegyzőkönyveit. A községi és a megyei tisztviselők a felekkel való érintkezésben azok nyelvét kötelesek használni. Előírja a javaslat, hogy a kormány „köteles ügyelni arra, hogy valamint minden országos méltóságokra és államhivatalokra, úgy különösen a főispányságokra a többi nemzetiségek kebeléből is elégséges számmal alkalmaztassanak oly egyének, kik a nem magyar ajkú törvényhatóságok, testületek, intézetek, egyesületek és magánosok ügyeinek kellő elintézésére szükséges ismeretekkel is bírnak.” Magánszemélyeknek, társulatoknak és egyházaknak jogában áll bármilyen szintű iskolákat létesíteni, s azokban az oktatás nyelvét szabadon meghatározni. Sőt az államot is kötelezi nem magyar oktatási nyelvű alsó és középfokú iskolák felállítására. Az 1861. évi javaslattal szemben ugyancsak teljesen új az albizottság törvénytervezetében az egyesülési jog tételes kimondása bármilyen nemzetiségű állampolgár számára.³⁹

A nemzetiségi bizottság magyar többségi javaslatával szemben a kisebbségben lévő nemzetiségi (főleg szerb és román) képviselők is elkészítették a maguk javaslatát.⁴⁰ Míg a magyar javaslat általában az egyes állampolgárok számára biztosít nyelvhasználati, egyesülési és iskolaalapítási jogokat, addig a nemzetiségi képviselők javaslata elsősorban azt kívánja, hogy az öt legnagyobb etnikai kisebbséget ismerjék el a magyarral egyenjogú „országos nemzeteknek”, s ezek a nemzeti közösségek mint jogi személyek kapjanak politikai jogokat és képviseletet a felsőházban, a központi hatóságoknál, a felső bíróságoknál, s általában minden állami hivatalban. A nemzeti jogok alanya tehát az egyik felfogás szerint az egyes állampolgár, a másik szerint a nemzeti közösség. Olyan területi autonómiát, mint 1861-ben a szerb és szlovák nemzeti gyűlések, ezúttal nem követeltek, de azt kívánták, hogy a vármegyék és a választókerületek területét oly módon kerekítsék ki, hogy azok legalábbis nagyobb részben egyazon nemzetiségből álljanak. A hivatalos nyelv minden községben, megyében és városban a többség nyelve - „föltéve, hogy ama többség a hat országos nemzetiség egyikéhez tartozik”. (Olyan jelentős etnikai csoportok, mint a magyarországi horvátok, bunyevácok, sokácok, szlovének, tehát nem részesültek volna e jogokban, nem is beszélve a cigányokról.) A kisebbségek nyelve mindenütt második hivatalos nyelvként használható. A megyék és városok a felsőbb, állami hatóságokkal saját hivatalos nyelvükön levelezhetnek, s azoktól is ugyanazon a nyelven kapnak minden leiratot. Azt is kívánja a javaslat, hogy az országgyűlésen a magyaron kívül más nyelven is lehessen felszólalni, s a központi hatóságoknál - amelyeknek a hivatalos nyelve a magyar - szintén használhatók legyenek a kisebbségi nyelvek. Az iskolákban az ország történetén kívül saját nemzetük történetének oktatását is óhajtják, az egyetemeken és a jogakadémiákon pedig kéri a kisebbségi nyelvű előadások és vizsgák lehetőségének megadását. Kossuth alkotmánytervéhez hasonlóan javasolják, hogy álljon szabadságában „minden országos nemzetnek a népoktatás, nemzeti művelődés és felvilágosodás céljából szervesen egyesülni, nemzeti gyűlésben vagy nemzeti kongresszusban nemzeti egységének közegét megalakítani és szervezni.”

Az albizottság törvényjavaslata nemcsak a nemzetiségi sajtóban váltott ki tiltakozást, hanem a magyar politikai vezető réteg egy része, elsősorban a nemzetiségi vagy vegyes lakosságú megyék magyar nemessége körében is. A törvényhatósági gyűlések egymásután küldték tiltakozó felirataikat, hangoztatva, hogy aggasztja őket „az igen széles alapra fektetett nemzetiségi törvényjavaslat”, amely - véleményük szerint - „a megyéket kivetkőztetné magyar nemzeti jellegükből.” Elsősorban az ellen tiltakoztak, hogy a megyék hivatalos nyelvét a többség választhatja meg, tehát az lehet nem magyar is, s követelték, hogy valamennyi megye első hivatalos nyelvét a magyart tegyék. „Oly törvény - írta Zemplén megye -, amely e nagy politikai testületeket magyar nemzeti jellegükből kivetkőztetné, egy oly polyglott államot teremtene, mely lehetne ugyan egy ideig szabad, talán virágzó is, de magyar semmi esetre sem - később pedig polyglott természeténél fogva szükségképpen felbomlanék.”⁴¹ Tehát ekkor már nyíltan mutatkozott az egyre mélyülő szakadék egyfelől a liberális elit, másfelől a magyar politikai vezető réteg derékhadát képviselő vidéki nemesség között.

Csaknem másfél év telt el, mire a nemzetiségi bizottság - az albizottság javaslatának és a beérkezett feliratoknak figyelembevételével - elkészült újabb törvényjavaslatával. Közben a bizottság összetétele jelentősen megváltozott: kimaradtak belőle mindazok, akik a képviselőséggel összeférhetetlen állami hivatalt vállaltak, s akik a kormány tagjai lettek (Eötvös, Andrássy, Lónyay, Gorove). Ez a változás kétségkívül befolyásolta a törvényjavaslat további sorsát.

A bizottság 1868. október 28-án kelt jelentése⁴² elmondja, hogy elsősorban azt a kérdést kellett eldönteni, „melyek legyenek az ország nem magyar ajkú lakosainak azon érdekei, melyek törvény által biztosítandók?”, s „mit kíván e tekintetben a közös haza érdeke? „E kérdésekre válaszolva megállapítják, hogy „az ország nem magyar ajkú polgárai a politikai és társadalmi jogok teljes élvezetében vannak, mert a törvény nem ismer különbséget polgár és polgár között, s (...) nem köti a politikai jogok élvezetét, a hivatal és birtokképeséget egyik vagy másik nemzetiséghez... Amiben az ország nem magyar ajkú lakosai a fennálló törvényeknél fogva némi korlátozást szenvednek: az az anyanyelv használata.” Ezért a bizottság elsősorban az anyanyelv használatát igyekezett szabályozni.

A javaslat tehát mindenekelőtt „kimondja az egyénre nézve a nyelv teljes egyenjogúságát. Ehhez képest:

- minden honpolgár szabadon használhatja anyanyelvét szemben az államkormányval, saját egyházi, iskolai és törvényhatóságával és a községekkel, s anyanyelvén nyer értesülést és elintézetést annak közegeitől;

- a községek, egyletek, magánintézetek és egyházak szabadon választják jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvüket;

- a törvényhatóságok az állam hivatalos nyelve mellett más nyelveken is vihetik jegyzőkönyveiket;

- anyanyelvén szólalhat fel mindenki a községi, törvényhatósági, egyházi és egyleti gyűléseken;

- biztosítatik a teljes jogegyenlőség az egyesülés, a közoktatás s az egyházi kormányzat terén, hogy az ország nem magyar ajkú lakosai szabadon fejleszthessék nemzetiségüket minden irányban.”

Az albizottság javaslatához, valamint az 1849-es országgyűlési határozathoz és az 1861. évi javaslatához képest a legfontosabb változás, hogy a törvényhatóságok jegyzőkönyveit mindenütt elsősorban magyarul kell vezetni, s csak másodsorban azokon a nyelveken, amelyeket a tagok egyötöde kíván. Ugyancsak a magyart teszi a javaslat a törvényhatóságok belső ügyvitelének nyelvét, s csak kivételesen engedi meg azoknak a tisztviselőknél, akiknek számára ez legyőzhetetlen nehézséggel járna, hogy az egyéb jegyzőkönyvi nyelvek valamelyikét használják. A törvényhatóságok egymás közti

érintkezésében is kötelezővé teszi a magyar nyelvet (az albizottsági javaslat nem), egyéb nyelv használatát csak másodikként, hasábosan engedélyezi. A bizottság tehát engedett a megyei és városi feliratok nyomásának, s lényegében a magyart tette valamennyi törvényhatóság első hivatalos nyelvén. A törvényjavaslat élére egy rövid bevezetés is került, amely kimondja, hogy „az ország különböző nemzetiségű polgárai anyanyelvök használatára nézve is egyenjogúak,„ s a törvény célja, hogy ezen joguk gyakorlatát szabályozza, tekintettel „az ország egységére, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetőségére és célszerűségére, valamint az igazság gyors és pontos kiszolgáltatásának igényeire.”⁴³

A nemzetiségi bizottság javaslatán még a központi (törvényszerkesztő) bizottság is hajtott végre némi módosításokat, amelyek közül a legfontosabb az, hogy a törvényhatósági tisztviselőket nem kötelezte egyértelműen arra, hogy a felekkel azok anyanyelvén érintkezzenek, hanem csak azt írta elő, hogy e hivatalos érintkezésekben „a lehetőségig” a felek nyelvét használják.⁴⁴

A nemzetiségi töményjavaslat országgyűlési vitájának elején Deák Ferenc új törvényjavaslatot terjesztett elő.⁴⁵ Ez tartalmát tekintve nagyrészt megegyezik a bizottsági javaslattal, de néhol eltérő a fogalmazása, a szerkezetet pedig Deák lényegesen átalakította. A bizottsági javaslat ismételen szövege az állam hivatalos nyelvéről, de sehol sem mondotta ki expliciten, hogy az a magyar. Deák tehát annak kimondásával kezdi, hogy Magyarország államnyelve a magyar, s ez elsősorban az országgyűlés és a kormány esetében érvényes. Ezután az állam legfelső szerveitől és intézményeitől kiindulva halad lefelé, a törvényhatóságokon, a bíróságokon, egyházi testületeken, iskolákon át a legalsó szintig, a községekig, minden szinten lényegében a bizottság javaslatának megfelelően szabályozva a nyelvhasználatot. Jelentős különbség csak két esetben mutatkozik. Az egyik az, hogy Deák a törvényhatósági tisztviselők számára előírja, a felekkel való érintkezésben, „ha azok úgy kívánják”, azok nyelvét használják. Nem fogadja el tehát a központi bizottság által javasolt „a lehetőségig” kitételben rejlő kibúvót. A másik eltérés az, hogy Deák az elsőfokú bíróságoknál fenntartani javasolja ez eddig kialakult gyakorlatot, tekintettel arra, hogy a bírósági rendszert a törvényhozás úgyszólván át fogja alakítani.

Deák javaslatának legfőbb újdonsága mindhárom bizottsági javaslattal szemben, hogy a bevezetőben - az 1861. évi bizottság javaslatához hasonlóan - kifejti az egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet tételét.⁴⁶

Az országgyűlési vita során elfogadott legfőbb módosítás az volt, hogy Deák javaslatával szemben, a központi bizottság szövegének megfelelően, csak azt írták elő, hogy a törvényhatósági tisztviselők a felekkel „a lehetőségig” azok nyelvén érintkezzenek.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény

A törvény bevezetője kimondja a „magyar politikai nemzet” tételét és valamennyi állampolgár egyenjogúságát: „*Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja;*

minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik;

a honpolgárok teljes egyenjogúsága minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni.”

A törvény mindenekelőtt biztosítja az egyes állampolgárok jogát anyanyelvük széles körű használatára a közélet minden fórumán. Mindenki anyanyelvén szólalhat fel a községi, törvényhatósági és egyházi gyűléseken, anyanyelvén intézhet beadványokat valamennyi hatósághoz, s azokra ugyanezen nyelven kell választ is kapnia. Mindenki anyanyelvén pereskedhet az elsőfolyamodású bíróságok előtt. A felsőbb állami bíróságok hivatalos nyelvén a törvény a magyart tette, de a fellebbezés folytán elébük kerülő nem magyar nyelvű perek iratait a bíróságnak kell magyarra fordíttatnia az állam költségén alkalmazott fordítókkal. A felsőbb fokú bíróságok ítéleteit, határozatait és végzéseit az érdekelt feleknek az általuk kívánt nyelven is ki kellett hirdetni, illetve írásban kiadni.

A községek maguk választhatják meg jegyzőkönyvi és ügyviteli nyelvüket, s a községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezésben azok nyelvét kötelesek használni. A községek a megyéhez és az állami hatóságokhoz intézett beadványaikban saját ügykezelési nyelvüket használhatják. Az egyházközségek szintén maguk határozhatják meg anyakönyveik, ügyintézésük, s iskoláikban az oktatás nyelvét.

A törvényhatóságok (megyék és városok) jegyzőkönyveiket magyar nyelven vezetik, de emellett mindazon egyéb nyelven is, amelyet a képviselőtestület tagjainak legalább egyötöde kíván. A törvényhatóságok belső ügyviteli nyelve a magyar, de amennyiben ez gyakorlati nehézséggel járna, „az illető tisztviselők kivételesen törvényhatóságaik jegyzőkönyvi nyelveinek bármelyikét is használhatják.”

„A törvényhatósági tisztviselők a községekkel, gyülekezetekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezéseikben a lehetőségig ezek nyelvét használják.” A törvényhatóságok az államkormányhoz intézett irataikban a magyar mellett hasábosan használhatják saját jegyzőkönyvi nyelveik bármelyikét. Ugyanez érvényes a felsőbb egyházi hatóságokra, amelyek tanácskozási, jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvüket maguk határozhatják meg, de jegyzőkönyveiket hiteles magyar fordításban is fel kell terjeszteniük az állami felügyelet végett.

Az országgyűlés és a kormány hivatalos nyelve a magyar, de a törvényeket az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is ki kell adni. A kormány a hozzá intézett nem magyar nyelvű beadványokra a beadvány nyelvén is köteles a végzést kiadni. Az egyházak és községek az általuk fenntartott iskolák oktatási nyelvét maguk határozzák meg. De a törvény az állam számára előírta, hogy az állami iskolákban „köteles a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együttélő polgárai az általuk lakott vidék közelében anyanyelvükön képezhessék magokat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik.” Az egyetemen pedig nyelvi és irodalmi tanszékeket kellett létesíteni a nemzetiségek számára.

Kodifikálta a törvény a különböző nemzetiségű állampolgárok *iskolaalapítási és egyesülési jogát*. „A nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására szolgáló intézetek felállítása végett az egyes honpolgárok, az állam törvényszabta felügyelete alatt, társulatokba vagy egyletekbe összeállhatnak, és összeállván szabályokat alkothatnak, az államkormány által helybenhagyott szabályok értelmében eljárhatnak, pénzalapot gyűjthetnek és azt nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik.” Ezen intézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg.

Végül leszögezte a törvény, hogy „a hivatalok betöltésénél jövőre is egyedül a képesség szolgálván irányadóul, valakinek nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak.”

A nemzetiségi törvény rendelkezéseit egyes szakterületeken kiegészítette néhány egykorú törvény, amely a nyelvhasználatot lényegében a nemzetiségi törvénynek

megfelelően szabályozta. Ilyen volt mindenekelőtt a *népiskolai törvény* (1868: XXXVIII. törvénycikk), amely biztosította a felekezetek, társulatok, községek és magánszemélyek iskolaalapítási és fenntartási jogát. A nemzeti kisebbségek számára különösen fontos volt a felekezetek iskolaállítási joga, mert a szerbek, a románok, a ruszinok és az erdélyi szászok saját, nemzeti jellegű egyházi szervezettel rendelkeztek. A felekezetek iskoláik számára maguk választhatták a tanítókat, maguk határozhatták meg a tankönyveket és a tantervet. Az 1868: XXXVIII. törvénycikk 58.§-a kimondotta, hogy a népiskolákban „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községekben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népeesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.” Ezt a rendelkezést a nemzetiségi törvény - mint láttuk - kiegészítette azzal, hogy az állam is köteles olyan alsó- és középfokú iskolákat felállítani, amelyben a nemzeti kisebbségek nyelvén folyik az oktatás. A magyar államnyelvet az elemi iskolákban tantárgyként sem kellett oktatni (ezt pedig Eötvös 1848. évi népoktatási törvényjavaslata még előírta). A népiskolákban csak egy évtizeddel később, 1879-ben rendelték el a magyar nyelv tantárgyként való oktatását (1879: XVIII. tc.), s ez - a tanítóknak a magyar nyelv elsajátítására adott négyéves határidő lejártával - 1883-tól vált minden iskolában kötelezővé.

Fontos kiegészítője volt a nemzetiségi törvényben biztosított jogoknak a *görögkeleti vallásúak ügyében hozott 1868: IX. töménycikk*, amely széles körű belső önkormányzatot engedélyezett a szerb és a román ortodox egyházak számára: „jogosítva vannak egyházi, iskolai és ezekre vonatkozó alapítványi ügyeiket... időszakonként egybehívandó egyházi gyülekezeteikben (congressusaikban) önállóan intézni, rendezni, ezen congressusokon alkotandó és ő felsége által jóváhagyandó szabályok értelmében saját közegeik útján önállóan kezelni és igazgatni.”

A nemzetiségi törvény lehetővé tette, hogy az elsőfolyamodású bíróságok előtt minden állampolgár a saját anyanyelvén vagy az általa választott nyelven pereskedhessen, a per minden fázisát a saját nyelvén követhesse, s a perrel kapcsolatos minden hivatalos iratot a saját nyelvén is megkapjon. Az alsófokú bíraskodás a kiegyezés idején az önkormányzatok (községek, járások, törvényhatóságok) hatáskörébe tartozott. A következő években azonban sor került a bírósági szervezet gyökeres átalakítására, korszerűsítésére. Az 1869: IV. tc. az igazságszolgáltatást elválasztotta a közigazgatástól, s az egész bírósági szervezetet államosította. Leszögezte azonban, hogy ezentúl is csak a felsőbb, a feljebbviteli bíróságok hivatalos nyelve a magyar, az alsóbbfokú bíróságok esetében továbbra is az 1868: XLIV. törvénycikk 7-11. §-ainak rendelkezései érvényesek. Ugyanez a törvény kimondotta, hogy „a bírói állások betöltésénél különös figyelem fordítandó arra, hogy a kinevezések az elsőfolyamodású törvényszékeknél... az 1868: XLIV. törvénycikk 27. §-a határozmányához képest az illető törvényszéki kerületben lakó különböző nemzetiségi egyénekre való méltányos tekintettel történjenek.” Bírói hivatalt csak olyan személy viselhet, aki „az 1868: XLIV. törvénycikk rendelkezéseinek megfelelni képes, melynek 13. §-a (amely szerint az államkormány által kinevezett minden bíróságok hivatalos nyelve kizárólag a magyar) ezentúl is csak a felsőbb bíróságokra értetik.” Ugyanezt mondotta ki az 1871: XXXIII. törvénycikk az ügyészségi tisztviselőkre, az 1874: XXXV. törvénycikk a királyi közjegyzőkre vonatkozóan. A törvényhatósági tisztviselők esetében az 1870: XLII. törvénycikk, majd az 1886: XXI. törvénycikk, a községi tisztviselők esetében pedig az 1886: XXII. törvénycikk mondotta ki, hogy kijelölésüknél tekintettel kell lenni a nemzetiségi törvény előírásaira. A közegészségügy rendezéséről szóló 1908: XXXVIII. törvénycikk a városi és községi orvosokat és körorvosokat kötelezte arra, hogy záros határidőn belül sajátítsák el azt a nyelvet, amelyen működési körükben a lakosság többsége beszél.

Ez a kissé unalmasan ható felsorolás azért sem volt haszontalan, mert cáfolja azt a korabeli publicisztikában és a történeti irodalomban gyakran olvasható állítást, miszerint a nemzetiségi törvény nem volt egyéb pusztá papirosnál, s a magyar kormányok sohasem gondoltak végrehajtására. A törvény rendelkezéseinek végrehajtása túlnyomórészt az önkormányzati szervek, a törvényhatóságok, a községek és az egyházközségek hatáskörébe tartozott, ezért e téren szinte megyéről megyére, községről községre eltérő állapotokkal találkozunk. A fejlődés - főleg 1875 után - egyre inkább érvényesülő tendenciája kétségtelenül az volt, hogy a magyar államnyelv hivatalos használata túlterjedt a nemzetiségi törvényben megszabott határokon. A kormány álláspontjára e kérdésben jellemző Tisza Kálmán miniszterelnök kijelentése 1883-ban, amely szerint a kormány nem hozott olyan rendelkezéseket, amelyek az alsó bíróságoknál vagy a községekben megtiltották volna az anyanyelv használatát. Elismerte, hogy „a magyar faj iránti túlbuzgalomból egyes községekben ilyen eljárás követtetett, de valahány ilyen eset a tudomásomra jutott, lett légyen egyes tisztviselőnek vagy törvényhatóságnak határozata, azt megsemmisítettem.”⁴⁷ Még a 20. század elején, a szabadelvű kormányoknál türelmetlenebb nemzetiségi politikát folytató koalíciós kormány idején is találkozunk olyan belügyminiszteri rendelettel, amely különös súlyt helyezett arra, „hogy azok a vármegyei tisztviselők, akik a néppel hivataluknál fogva folytonos és sűrű érintkezésben vannak, tehát elsősorban a járási főszolgabírók és szolgabírák, az illető járás lakosságának nyelvét bírják.”⁴⁸ Az 1913. évi választójogi törvényjavaslat indoklásában a belügyminiszter leszögezte, hogy a választójog gyakorlásának nem lehet előfeltétele a magyar államnyelv ismerete. „Az ezeréves magyar állam tradíciója egyáltalán nem ismeri az állami nyelv tudásán alapuló előjogokat. A magyar törvényhozás soha senkit sem zárt ki a politikai nemzet köréből azért, mert magyarul nem tudott.”⁴⁹

Sem a nemzetiségi törvény, sem a többi fent idézett törvény nem vonatkozott „a külön területtel bíró s politikai tekintetben is külön nemzetet képező” s széles körű belügyi és kulturális önkormányzattal rendelkező Horvátországra, amelynek Magyarországhoz való államjogi viszonyát az az egyezmény szabályozta, amelyet a magyar országgyűlés és a horvát sabor küldöttsége kötött ugyancsak 125 évvel ezelőtt, 1868-ban (1868: XXX. tc. Magyarországon, 1868: I. tc. Horvátországban).

A nemzetiségi törvény történeti jelentősége

A magyar politikai elit körében a nemzetiségi kérdés szemléletében és kezelésében az 1850-es és 1860-as években végbement változást az érintett kortársak is látták, s adott esetben értékelték is. A Danatáj egyik kimagasló politikai személyisége, Eugen Kvaternik, a horvát Jogpárt egyik alapítója, maga is jelentős politikai gondolkodó és író, 1866-ban így írt Kossuthról az olasz külügyminiszternek: „midőn Kossuth úr őszintén elismeri a horvátok állami és nemzeti létét és nemzeti önrendelkezését, akkor ezzel hatalmas lépést tett, (...) egy gigantikus szellemi küzdelemben a valóság végre győzedelmeskedett a költészet felett!”⁵⁰ Ezt a „hatalmas lépést” a magyar liberális elit kiemelkedő személyiségei mind megtették a maguk módján. Ők hittek abban, hogy van megoldás, s van értelme a megtalálása érdekében vállalt erőfeszítésnek. Ennek az erőfeszítésnek számos értékes alkotása, európai mércével is kiemelkedőnek minősíthető dokumentuma született a liberális politikai elit tollából. Ennek egyik eredménye az 1868. évi nemzetiségi törvény is. Nem csúcspontja, inkább végpontja, lezárása a magyar politikai gondolkodás e fényes korszakának, „a gigantikus szellemi küzdelem” két évtizedének. A csúcspont, illetve csúcspontok: Kossuth alkotmányterve és írásai a Dunai Konföderációról, Eötvös és Mocsáry könyvei; Deák, Kemény, Teleki, Szemere, Klapka, Lukács Móric, Szilágyi Virgil, Böszörményi László és mások cikkei, beszédei, levelei, kéziratjai vagy a törvényhozói munka síkján az 1861. évi nemzetiségi bizottság és az 1867. évi albizottság törvényjavaslata.

Az 1868-as nemzetiségi törvényben mind ez a munka, szellemi erőfeszítés benne van, de mint minden tételes törvény, ez is a szembenálló, egymással polemizáló politikai erők kompromisszumának eredménye. A Kvaternik által emlegetett hatalmas lépést természetesen a korabeli magyar politikai vezető rétegnek csak egy kis része tette meg, a „gigantikus szellemi küzdelmet” csak kevesen harcolták végig. Kevesen jutottak el azokra a felismerésekre, amelyeknek a gyakorlatba való átültetése talán más, kedvezőbb kimenetelű útra terelte volna a Kárpát-medence népeinek együttélését.

Voltak, s nem is kevesen, akik az 1848 előtti irányvonalat akarták folytatni a nemzetiségi kérdésben. A konzervatív Török János Lukács Móriccal vitatkozva kijelentette, hogy „a magyar nemzet nem nélkülözheti a nyelvtörvények támaszát”, Eötvös „korszerűtlen nemzetiségi indítványát” (az 1861. évi törvényjavaslatot) pedig aggodalommal fogadta. „Mi nem értünk azokkal egyet, kik azt hiszik, hogy a magyar nemzetiség politikai hegemoniája nélkül, az úgynevezett nemzeti egyenjogúság alapján, mind a közszabadság, mind a magyar nemzetiség megőrizhető.”⁵¹ Ezzel a nézettel sokan egyetértettek szerte az országban, különösen a vidéki közép- és kisnemesség körében, amely minden áron meg akarta őrizni vezető szerepét a megyékben. Ezért „ejtette őket aggodalomba” 1867-ben a nemzetiségi albizottság törvényjavaslata, s ezért húzták meg a vészharangot: „Nemzetiségi ürügyek alatt hazánk feldarabolása céloztatik!”⁵² Sikerült is kierőszakolniuk, hogy minden megye első hivatalos nyelve a magyar legyen, s egyéb nyelveket a jegyzőkönyvekben csak második nyelvként, az ügyvitelben pedig csak „kivételesen” lehessen használni.

A nemzetiségi törvény azonban még ebben a kompromisszumos formájában is kiemelkedő alkotása a magyar és a kelet-közép-európai liberalizmusnak. Bár sem területi önkormányzatot, sem kollektív nemzeti politikai jogokat nem ad, az egyes állampolgárok minden közéleti fórum előtti szabad nyelvhasználatának, a nemzetiségek iskolaalapítási és egyesülési jogainak kodifikálásával még a 20. század végén is sok tekintetben a követendő minták egyike lehet a térség megoldatlan nemzetiségi problémáinak rendezésekor.

Jegyzetek

- 1 A nyelvtörvényekre Id. Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848.* Budapest 1926., Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika.* Kolozsvár 1944. 20-37. Az 1847-48. évi országgyűlés egyébként úgy nyilatkozott, hogy az elemi iskolákra nem vonatkozik az 1844: II. tc. magyar tannyelvet elrendelő 9. paragrafus.
- 2 Szalay László: *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz.* Pest 1861. 102. A románok kérvényéről ld. 1. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697-1792.* Budapest 1946. 375-395.
- 3 Szalay: i. m. 97., Kossuth Lajos *Összes Munkái. XV.* Budapest 1955. 662.
- 4 Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból. II.* Budapest 1881. 143.
- 5 Bernartzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze.* 2. Aufl. Wien 1911. 142.
- 6 Stourzh, Gerald: Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848-1918. In: Wandruszka, Adam (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918.* Bd: III/2. *Die Völker des Reiches.* Wien 1980. 987-988.
- 7 Márki Sándor: Az erdélyi unióbizottság. *Budapesti szemle,* XCV. köt. 1898. 354-357. Mikó: i. m. 55-59.
- 8 Thim József: *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története.* Budapest 1940. 246-247.
- 9 *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés.* Szerk. Beér János. Budapest 1954. 681-684.
- 10 Teleki László: *Válogatott Munkái II.* Budapest 1961. 27-28.
- 11 *1848-1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről.* Budapest 1948. 165-168.
- 12 *Uo.* 180.
- 13 *Uo.* 206-209.
- 14 Bernartzik: i. m. 1511., Stourzh: i. m. 990-991.
- 15 Kecskeméthy Aurél: *Vázlatok egy év történetéből.* Pest 1862. 183.
- 16 Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból. III.* Budapest 1882. 629
- 17 Kovács Endre: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak,* Budapest 1967. 302.

- 18 Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból. I.* Budapest 1880. 400.
- 19 Kossuth alkotmánytervének legújabb, valamennyi ismert szövegváltozatot tekintetbe vevő és alapos bevezető tanulmánnyal ellátott kiadása: Spira György: *Kossuth és alkotmányterve.* Debrecen 1989.
- 20 Mocsáry Lajos: *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában.* Pesth 1860. 109.
- 21 *Pesti Napló*, 1860, december 6. , 1861. január I.
- 22 *Uo.* 1860. november 22.
- 23 *Uo.* 1861. április 10.
- 24 Deák álláspontjára nézve fontosak Nikola Krstićnek, a szerb kormány megbízottjának feljegyzései a vele folytatott tárgyalásokról 1861 nyarán: Dnevnik Nikola Krstića. Archiv Srpske akademije nauka i umetnosti Beograd, br. 7198. 8. Juni. (Kiadva: Vuković, Vojislav J. *Politicko akcija Srbije u juznoslovenskim pokranijama Habsburške Monarhije 1859-1874.* Beograd 1965. 46.). Garasanin szerb miniszterelnök és Jovan Ristić külügyminiszter 1861 márciusában Pesten: tárgyalt magyar vezetőkkel, s a megyéknek nemzetiségek szerinti kikerekítését ajánló javaslatukkal Deák is egyetértett (lásd Risztics János: *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben. II.* köt. 1860-1868. Nagybecskerek 1892. 37-88. Scovasso belgrádi olasz konzul is azt jelentette 1863. február 12-án, hogy „néhány előkelő magyar” biztosította őt afelől, hogy Deák hajlandó, lenne „adminisztratív autonómiát” adni a szerbeknek. (*Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri*, Roma. Consolato in Belgrado, 225. 863.) Eötvös véleményére ld. Eötvös József: *Naplójegyzetek-gondolatok*, 1864-1868. Budapest 1941. 176.
- 25 Eötvösre vonatkozóan lásd Weber, Johann: *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage.* München 1966. (=Südosteuropäische Arbeiten 64.), Bödy, Paul: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary*, 1840-1870. Philadelphia 1972., Magyarország története 1848-1890. Szerk. Kovács Endre és Katus László, 2. kiad. Budapest 1987. 1352-1355.
- 26 *Az 1861. év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának irományai.* 16. sz. 53.
- 27 *Uo.* 20. sz. 63.
- 28 *Uo.* 44. sz. 107.
- 29 Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, I.* 1867-1892. Budapest 1952. 28-39., Mikó i. m. 126-137.
- 30 Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmánynak. *Az 1861. év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának irományai.* 48. sz. 345-348., Mikó i. m. 105-110
- 31 Kemény: i. m. I. 45-48., Mikó: i. m. 146-149.
- 32 Joannovics György: A nemzetiség s annak államjogi megállapítása, *Magyarország 1861.* december 10.
- 33 Mester Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzeti követelések az 1863-1864. évi nagyszabeni országgyűlésen.* Budapest 1936. 161-162., Mikó: i. m. 82.
- 34 Mester: i. m. 225-228., Mikó: i. m. 83-84.
- 35 1868: XLIII. tc. 1. paragrafus.
- 36 *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I.* 27 (Továbbiakban: *Irományok.*)
- 37 Kemény: i. m. I. 21.
- 38 *Jelentése az 1865-dik évi magyar országgyűlés képviselőháza által a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottság alválasztmányának.* Irományok. II. 251., Kemény: i. m. I. 27-28., Mikó, i. m. 126.
- 39 *Irományok. II.* 272-276., Kemény: i. m. I. 49-52., Mikó i. m. 150-154.
- 40 *Irományok. II.* 261-264. Kemény: i. m. I. 59., Mikó i. m. 137-140.
- 41 *Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökség Levéltára.* 1867 - Ib - 156. csomó.
- 42 Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottságnak. *Irományok. VI.* 129. , Mikó: i. m. 154-156.
- 43 *Irományok. VI.* 130-134., Mikó: i. m. 156-164.
- 44 *Irományok. VI.* 249-253., Kemény: i. m. 107-111. Mikó: i. m. 156-164.
- 45 *Irományok. VII.* t I 15., Kemény: i. m. I. 125-129.
- 46 A nemzetiségi törvény országgyűlési vitáját az 1865 68. évi országgyűlés képviselőházának naplója XI. kötete és a főrendiház naplójának I. kötete tartalmazza. A vitáról lásd Mikó: i. m. 184-243. Kemény: i. m. I. 129-162.
- 47 Kemény: i. m. 679.
- 48 152.635/1907 dec. 25. B. M. *Rendeletek Tára*, 1907. 2108-2109.
- 49 *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* XXIII. 53.
- 50 “C est un pas immense qu il vient de faire ... dans un gigantesque combat d esprit, la réalité a enfin vaincu la poésie!” Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma. Gabinetto e segretariato generale. Carteggio confidenziale e riservato. Busta 212. fax. 2, 62.
- 51 *Pesti Hírnök*, 1861. január 8., június 1 i. és június 23.
- 52 *Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség Levéltára.* 1867 - Ib- 156/1761, 1830.

Irodalom

- Bordhin, Franz: *Das positive Recht der nationalen Minderheiten*. Berlin 1921.
- Eöttevényi Olivér: *Nemzetiségi törvényünk és a kisebbségi szerződések*. Pécs 1925. 1848-1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. Budapest 1948.
- Fischhof, Adolf: *Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalitäten*. Wien 1895.
- Gogolák, Ludwig: Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National und Zentralstaates. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band III. Die Völker des Reiches*. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Wien 1980. 1207-1303.
- Gumplovitz, Ludwig: *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich Ungarn*. Innsbruck 1879.
- Hantsch, Hugo: *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich*. Wien 1953. (=Wiener Historische Studien I.)
- Herrnritt, Rudolf Hermann: *Nationalität und Recht. Dargestellt nach den österreichischen und ausländischen Gesetzgebungen*. Wien 1899.
- Hugelmann, Karl Gottfried: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien - Leipzig 1934.
- Jakabffy Elemér: Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt. 1791-1918. *Magyar Kisebbség*, 1940. 38. sz. és kny. Lugoj 1940.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest 1912.
- Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*. Graz - Köln 1964.
- Katus László: A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdéstről 1849 és 1867 között. In: *Szerbek és magyarok a Duna mentén. II. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből* (1848 -1867). Budapest 1987. 147-184.
- Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I 1867-1892*. Budapest 1952.
- A magyarországi nemzeti kisebbségekre vonatkozó programok, törvényjavaslatok, törvények és: rendeletek. 1827-1920*. Budapest 1922. Magyar Külügyi Társaság.
- Macartney, C. A.: *Das ungarische Nationalitätengesetz vom Jahre 1868*. In: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*. Red. Peter Berger Wien-München 1967. 219-230.
- Magyar történeti bibliográfia 1825-1867*. IV. kötet. *Nem magyar népek (nemzetiségek)*. Szerk. Kemény G. Gábor és Katus László. Budapest 1959. (Az 1868: XLIV. törvényekre vonatkozó irodalom a I I 1-115. lapon, az előzmények irodalma az 52-111. lapon.)
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár 1944. Reprint, 1989.
- Nagy Iván: *A nemzetiségi törvény -1868: XLIV. törvény cikk - létrejötte*. 2 köt. Pécs 1943.
- Nagy Iván: *A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt, 1861-1868. Háborús Felelősség*, 1928. 12. sz. és kny. Budapest 1930.
- Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*. Budapest 1980.
- Stourzh, Gerald: Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848-1918. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band III. Die Völker des Reiches*. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Wien 1980. 975-1206.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján* (1860-61). Budapest 1967.
- Szekfű Gyula: *Iratok a magyar- államnelyv kérdésének történetéhez 1790-1848*. Budapest 1926.
- Török Árpád: A magyar nemzetiségi törvény és a modern kisebbségi jog. *Külügyi Szemle*, 1934. 35-42.

LÁSZLÓ KATUS:

BIRTH OF A MINORITY LAW. ON THE ANNIVERSARY OF THE NATIONALITY LAW OF 1868

The Hungarian Parliament made the Nationality Law of 1868:44 125 years ago. This study presents the way which led - in the course of more than eight decades - to the legislation on language and nationality rights of Hungary's non-Hungarian citizens. A first trace of this way was characterized by the language acts made between 1790 and 1848, which assured a total dominance of Hungarian language in every field of public life. The tragical events of civil war in 1848-49 made clear for Hungarian political leaders that civil revolution in itself and the warranty of legal equality and liberty to every citizen cannot resolve nationality problem. The first proposals and government acts for the regulation of the use of minority languages were born this time, and even the National Assembly made important deliberations on nationality rights in the last days of the revolution. This study give a thorough analysis about the work of the committees constituted in 1861 and 1865-68 for the preparation of the nationality law, as well as about the various proposals which led - although with compromises - to the nationality law made in liberal spirit and approved in November 1868. This law made possible for every citizen to use his/her mother tongue in every forum of public life, tribunals included, and it assured them the

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz.

right to found schools and associations; however, it did not assure them any territorial autonomy and it did not acknowledge the nationalities as legal entities.

MARCUS GALDIA - KARIN HÖPP

A Mari és a Komi Köztársaságok függetlenségi törekvéseinek dokumentumai

Az új mari nyelvtörvény

A Szovjetunió fokozatos széthullása és ezzel összefüggésben az örökölt társadalompolitikai struktúrák meggyengülése akarva-akaratlanul olyan szabad légkört teremtett, amelyben az addig elnyomott vagy mellőzött kis finnugor népek szabadon kikiálthatták függetlenségüket. Az intenzív vita, amely e kis népek szülőföldjén jövőjük lehetséges perspektíváiról kibontakozott, megmutatta a külföld számára, hogy a kis népek kipusztulásának a Nyugat által közeli valóságként kezelt víziója félreértésen alapszik. Lebecsülték Oroszország nem orosz lakosságának félelmét, és hallgatásukat asszimilációjuk folyamatával azonosították.

Ezt az elképzelést alátámasztotta az a szovjet apparátus által hangoztatott tézis, miszerint az új szovjet kultúra és az orosz nyelv, mely alapjában véve fölényben van a kis népek kultúrájával és nyelvével szemben, megteremti számukra egy fejlettebb civilizációhoz való kapcsolódás lehetőségét. Az érintett népek életkörülményeit tekintve úgy tűnt, ez gyorsan végbe is ment. Az efféle utalásokat mindig a Szovjetunió kultúrái és nyelvei közti elvi egyenjogúság szólamával szépítették. Ez az érvelés azonban olyan megtévesztésnek bizonyult, amelynek a legmesszebbmenőkig gyakorlati háttere volt: nevezetesen a tájékoztatás és az olyan külföldi interpretációs kísérletek hiánya, amelyek a Szovjetunió belső folyamataiba való bepillantásra törekedtek volna. Mihelyt azonban megteremtődött a szabad légkör a szovjet államszövetségben belül, azt meglepő módon igen gyorsan felhasználták. Az ebből eredeztethető viták a kis finnugor népek nem várt erejét és kultúrájuk megőrzése, illetve fejlesztése iránti meglepő akaratát mindenképpen bebizonyították, és rácáfoltak a fokozatos kihalásukat vagy asszimilációjuk elkerülhetetlenségét hangoztató véleményekre.

A politikai és kulturális célokra vonatkozó elképzelések nemcsak a Szovjetunió finnugor népeinek jövőjéről kialakult vita során merültek vagy merülnek fel, néhány célkitűzés máris normajelleget öltött.

Ezt tükrözi a *Mari Csang* című lap tudósítása 1991 júliusában a Mari SzSzk területén érvényes nyelvhasználatot szabályzó törvénytervezetről. (A Mari Köztársaság parlamentjében 1992 májusában vitatták meg a tervezetet.)

A Mari Köztársaság nyelvtörvényéről

A tervezet hét részből áll, ezek a következők: Bevezető rész, Általános meghatározások, Az állampolgárok nyelv választási joga, Oktatás, Tudomány és kultúra, Helységnevek és közintézmények nyilvános névhasználat, A Mari SzSzk területén kívül élő marik nemzeti-kulturális fejlődésének támogatása, Nyelvvédelem.

A bevezető részben a Mari SzSzk-ban használatos összes nyelvet egyenjogúnak ismerik el és minden nemzetiség számára garantálják a jogot anyanyelvének ápolására. (A mari és az orosz mellett itt elsősorban a tatár és az udmurtra gondolnak.) Felkérlik a köztársaság lakosságát, hogy tartsa tiszteletben a köztársaságban használatos nyelveket és a múlt szellemi-kulturális örökségét.

A Mari SzSzk feladata a mari nép nemzeti jellegű és gazdasági képzése, különös tekintettel a mari nyelvre, mint a köztársaság lakói nemzeti tudatának legfontosabb hordozójára. Az állam ezirányú gondoskodását a mari nyelv törvényekkel történő védelme,

reális feltételek megteremtése a társadalmi élet különböző területein a nyelvhasználat számára, továbbá maga a nyelvfejlesztés (különösképpen a nyelvhelyesség szabályozása) és a propaganda testesítik meg. A törvény ezzel szemben nem szabályozza a nem hivatalos nyelvhasználatot, valamint az egykori Szovjetunió mari területén lévő fegyveres erőinek, illetve az energia- és szállítóiparnak a nyelvhasználatát.

A törvény általános rendelkezései a Mari SzSzk 1990. október 22-én kelt függetlenségi nyilatkozatán alapszanak, amelyben a marit államnyelvvé nyilvánították. Mari nyelven a törvény 1. cikkelye alapján a két irodalmi nyelvet, a rétimarit és a hegyimarit értik. Mindkét variánst egyenjogúvá nyilvánítják a köztársaság egész területén, de a jövőben egységes nyelvtani szabályzat kialakítására törekednek. A mari nyelv státusza nem korlátozza az idegenajkúak jogát nyelvük fejlesztésére.

A 3. cikkely alapján a állampolgárnak joga van arra, hogy az állami, illetve intézményekkel történő kapcsolattartás során a mari és az orosz nyelv között válasszon. Ezen jog érvényesíthetősége érdekében az érintett intézményekben dolgozók kötelesek a mari nyelvet ismerni, mégpedig olyan mértékben, amennyire az mindenkori feladataik elvégzéséhez szükséges (5. cikkely). Ez a szabályozás azonban csak egy bizonyos átmeneti idő letelte után lép érvénybe. Az érintett szervek a beadványokat olyan nyelven kötelesek megválaszolni, amilyeneken azokat megírták.

A Mari SzSzk állami szervei kétnyelvűek, az egykori Szovjetunió - a Mari SzSzk-a kívüli - szerveivel történő kapcsolattartás során pedig az új államközösség közvetítő nyelvét, az oroszot használják.

A továbbiakban különféle dokumentumok kétnyelvűségével foglalkozik a törvény, illetve szállításügyi, jogügyi, közoktatási és felsőoktatási kérdéseket, valamint a médiát szabályozza; még a reklámok kétnyelvűségére is kitér.

A tradicionális helységneveket megőrzik, új helységneveket pedig a helységben élő lakosság nyelve alapján lehet képezni. A hivatalok és intézmények nevének feltüntetése kétnyelvűen, mégpedig felül vagy baloldalt mari nyelven, alul vagy jobboldalt oroszul történik.

A hegyimari területeken hivatalosan (hivatalnevek feltüntetése, táblák, pecsétek) a hegyimari nyelvjárást használják. A köztársaság területén kívül élő marikat támogatják. Büntethető cselekedetnek minősül a mari nyelven beszélők gyalázása.

A törvény kritikája

A törvénytervezetet az elmúlt korszakban megszokott nyelvi fordulatokkal fogalmazták meg. Számtalan tartalmatlan formulát, értelmetlen kifejezést, továbbá a szovjet éra ideológiájában negatívvá vált fogalmat, mint például „propaganda”, „a népek barátságának erősítése” tartalmaz.

A bevezető részben az összes nyelv egyenjogúságáról beszélnek, de gyakorlatilag a mari az, amely ezentúl egyenjogúvá válik az oroszsal. Elismerik a nemzetiségek jogát anyanyelvük fejlesztésére, de nem fogalmazzák meg pontosan, mit is kell ez alatt érteni. Ezzel kapcsolatban említésre méltó tény, hogy a Mari Köztársaságban jelenleg a lakosság 43%-a mari, 54%-a orosz, 3%-a pedig egyéb, többnyire tatár és udmurt nemzetiségű.¹

Az állami gondoskodás részét képezi a propaganda is, az állampolgároktól pedig a népek közötti barátság erősítését szolgáló viselkedést várnak el. Emellett nem különböztetik meg elég egyértelműen a hivatalos és a magánnyelvhasználatot, a 23. cikkely például a reklámok kétnyelvűségét szabályozza. Az ügyvédek mari vagy orosz nyelven nyújtanának jogsegélyt (13. cikkely), más foglalkozásúak számára azonban a törvény nem tartalmaz ilyen jellegű előírásokat. Kívánatos volna azonban egyértelműen kijelenteni, hogy a magánnyelvhasználatot a Mari SzSzk-ban nem akarják törvénnyel szabályozni.

A tervezetben a hivatalos élet kétnyelvűvé tételének tendenciája körvonalazódik, az állampolgár választási lehetőségének biztosításával. Ez a kettősség a fásztó kazuisztika mögött azonban elmosódik. Megkönnyítené az értelmezést egy olyan alapszáradék bevétele, amely kimondaná az államapparátus és az oktatás kétnyelvűségét, és egyben lehetővé tenné az állampolgárok számára a nyelvválasztást.

Hiányoznak a törvény végrehajtását ellenőrző mechanizmusok és az előírások megszegését kísérő szankciók. Ide kívánkozik a finn nyelvtörvénnyel való összehasonlítás: a Finn Köztársaság nyelvtörvénye kitűnik azzal, hogy nem tartalmaz szankciókat, illetve ellenőrző mechanizmusokat a törvényben lefektetett szabályok megszegése esetére. Finnországban ez a helyzet nem vezetett jelentősebb problémákhoz. Felvetődik a kérdés, vajon a Mari SzSzK-ban uralkodó állapotok tényleg annyira hasonlítanak-e a finnországiakra, hogy a törvényhozó lemondhat az esetleges törvényszegések szankcionálásáról és a törvény betartásának ellenőrzéséről.

A Komi Köztársaság függetlenségi nyilatkozata

A Komi Köztársaság az egykori Komi ASzSzK Legfelsőbb Tanácsa a tizenkettedik ülészak második rendkívüli ülésén, 1990. augusztus 29-én elfogadta a köztársaság függetlenségéről szóló nyilatkozatot. (Ld. a Mellékletet!) A nyilatkozat egy jövőbeli alkotmány alapköveként értelmezendő.

A nyilatkozat 17 pontja sok olyan rendelkezést tartalmaz, amelyek mind kisebbségjogi, mind nemzetközi jogi szempontból számot tarthatnak a nemzetközi közvélemény érdeklődésére.

A nyilatkozatban kifejezésre jut a „sok nép alkotta nemzet” melletti hitvallás. A 2. pontban kihangsúlyozzák, hogy a Komi SzSzK nemzetét (az államalkotó népet) a Komi SzSzK területén élő összes nemzetiség polgárai alkotják. Ez az államalkotó nép az állami szuverenitás hordozója és az államhatalom forrása is.

A Komi SzSzK-t az Orosz Föderációval szövetséges szuverén nemzetállamnak nevezik; nyomatékosan felszólítják a Komi SzSzK Legfelső Tanácsát a föderációból, illetve a jelenlegi politikai körülmények között, a Független Államok Közösségéből a nyilatkozatban természetesen még a Szovjetunióról beszélnek való kilépésre. Ez a lépés a referendum kiírásával járna együtt.

A nyilatkozatban aláhúzzák az évszázados komi kultúra, nyelv, hagyományok és életfeltételek megővésének és fejlesztésének szükségességét. A köztársaságban két egyenjogú államnyelvet a komit és az orosz lehet hivatalosan használni.

Az állam fejlődésének gazdasági alapjait is védelem alá helyezik. Az állam egész területe, azaz a földfelszín, a föld mélye, a vizek, továbbá a légtér, a flóra, a fauna és a természeti kincsek, valamint a kulturális emlékművek, minden a Komi SzSzK tulajdonát alkotják. Emellett az állam népe munkájának köszönhető vagyon egy részére is igényt tart a köztársaság. Az államháztartás ügyeit, valamint az adó-, pénz és vámügyeket a Komi SzSzK önállóan intézi. A tulajdon különböző formáit, amennyiben azok nem ütköznek törvénybe, tiszteletben tartják, azonban nem részletezik, hogy mely formákról van szó. Az Orosz Föderáció állampolgársága mellett a Komi Köztársaság állampolgárságát is megkapják a terület lakói. A többi szovjetköztársasággal illetve a többi FÁK-tagállammal a nemzetközi jognak megfelelően ápolják kapcsolataikat. Amennyiben a Komi SzSzK népének alapvető érdekei úgy kívánják, a köztársaság alkotmánya és törvényei előnyben vannak az Orosz Föderáció törvényeivel és egyéb okmányokkal szemben. A nyilatkozat tartalmazza egy alkotmány legfontosabb elemeit: szerepel benne a köztársaság szuverenitása, az Orosz Föderációhoz és a Szovjetunióhoz (ill. a Független Államok Közösségéhez) való viszonya, beleértve az állam területe és népe kiválásának lehetőségét is.

A nyilatkozat a „sok nép alkotta nemzet” kissé nehezen emészthető fogalmára épül. Úgy tűnik, a törvényhozó testület képtelen lemondani a nemzet fogalmáról és azt például a köztársaság lakóinak egységes állampolgárságával felcserélni. Előfordulhat, hogy a köztársaság két legnagyobb népcsoportja az oroszok és a komik nem kívánnak egy formális nemzetet alkotni egy másik nemzeten belül, nem utolsósorban éppen azért, mert korábban is külön nemzetiséghez tartoztak. A közös állampolgárság, amely ugyanúgy szerepel a dokumentumban, jobban megfelelne a köztársaság területén érvényes jogok és köteleességek formális hordozójának, mivel alapvetően technikai jellegű és kizárja a nézeteltéréseket.

Az is feltűnő, hogy milyen utat jelöl ki a referendum mind az Orosz Föderációból és a FÁK-ból való kilépésre, mind a köztársaság államhatárainak megváltoztatására.

A természeti kincsek itt mindenekelőtt a kőszén-, kőolaj-, és földgázvagyonra kell gondolni egyedül a Komi Köztársaság tulajdonát képezik, megteremtve ezáltal az önálló állam fejlődésének gazdasági alapját. A kisebbségek védelmét a nyilatkozatban nem említik, bár a komik, mint etnikai csoport, a köztársaság lakosságának csak 23,3%-át alkotják, szemben az oroszok 57,7%-os arányával.²

A köztársaság hivatalos életében az orosz nyelv dominál, legfelsőbb tanácsának ülésein kizárólag az orosz nyelvet használják, és a legtöbb közhivatalnok is csak az orosz nyelvet ismeri. A komik többsége kétnyelvű, ennek ellenére szükség van bizonyos intézkedésekre annak érdekében, hogy ez a kétnyelvűség ne váljon orosz egynyelvűséggé.³

Az új alkotmány első lépcsőfokának tartott nyilatkozatból mindazonáltal hiányzik a nemzeti kisebbségek a komik mellett elsősorban az ukránok és a fehéroroszk státusával,⁴ továbbá a köztársaság jelenlegi nyelvi helyzetével a tényleges kapcsolatos határozott állásfoglalás.

Az igazságszolgáltatás működésének független ellenőrzése a nyilatkozatban nem szerepel követelményként. A köztársaság törvényeinek betartását a Komi Köztársaság államügyészsége ellenőrzi, ahol pedig szintén alárendelt hivatalnokok dolgoznak. Egy független alkotmánybíróság jobban megfelelne ennek a feladatnak az ellátására.

Megjegyzések

- 1 N. N. Gavrolov, a Finnugor Népek Kultúrájának Fejlesztéséért Alapítvány Végrehajtó Bizottságának elnökének levele Karin Höpphöz, 1992. január 2X.
- 2 Seppo Lallukka: The East Finnic Minorities in the Soviet Union. An Appraisal of the Erosive Trends. Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Sarja-ser. B., tom. 252. Helsinki, 1990. 129.
- 3 Néhány év óta intenzív törekvések figyelhetők meg ezen a téren. Megállapítható, hogy a diákok helyzete a Komi Köztársaságban, legalábbis az egyes tantárgyak komi nyelven történő oktatását tekintve, az utóbbi években határozottan javult. (Példa erre egy „nemzeti gimnázium” alapítása Syktyvkarban.)
- 4 8,3% ukrán, 2,1% fehérorosz (1989). Lallukka, i. m. 129.

MELLÉKLET

Nyilatkozat a Komi Szovjet Köztársaság önálló államiségéről

A Komi Szocialista Köztársaság a területén élő soknemzetiségű nép érdekeit kifejezve, politikai, gazdasági, jogi sérthetlenségét biztosítandó, a komi nép több évszázados kultúrája, nyelve, hagyományai, életmódja megőrzése és fejlesztése érdekében a következőket nyilvánítja ki:

- 1 A Komi SzSZK szuverén nemzeti állam, mely saját elhatározásából, a megkötött alapján csatlakozik az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársasághoz és a

- Szovjetunióhoz, és garantálja minden állampolgára számára nemzetiségi hovatartozásától függetlenül a jogi és gazdasági egyenjogúságot.
- 2 A Komi SzSzk-bar a szuverenitás birtokosa és az államhatalom forrása az ország népe. A Komi SzSzk népéhez tartozik minden állampolgár, tekintet nélkül nemzetiségére.
 - 3 A Komi SzSzk Legfelsőbb Tanácsa fenntartja jogát az Oroszországi Föderációval és a Szovjetunióval kötött egyezmények és megállapodások fölbontására. Az Oroszországi Föderáció és a Szovjetunió kötelékéből való kilépésről szóló határozat elfogadása referendum útján történik.
 - 4 A Komi SzSzk földje, a föld mélyével együtt, vizei, légtere, növény és állatvilága, valamint más természeti kincsei éppúgy, mint kulturális emlékei a köztársaság tulajdonát képezik.
 - 5 A Komi SzSzk területe csak a nép akarata alapján változtatható meg, ennek kifejezése referendum útján történik.
 - 6 A Komi SzSzk területén a köztársaság alkotmányának és törvényeinek elsőbbsége érvényesül az Oroszországi Föderáció és a Szovjetunió jogi dokumentumaival szemben, amennyiben azok sértenék a Komi SzSzk népének jogait és érdekeit. A Komi SzSzk Legfelsőbb Tanácsa a törvényhozás legfelsőbb szerve és a fennhatóságuk alá tartozó területen a hatalom teljes jogú birtokosai és e teljhatalom gyakorlói a Komi SzSzk törvényei által megszabott kereteken belül. A Komi SzSzk állampolgárai, valamint az állampolgárság nélküli személyek és a külföldi állampolgárok, a Komi SzSzk területén működő állami szervek, intézmények, hivatalok és szervezetek kötelesek betartani a Komi SzSzk törvényeit.
 - 7 A Komi SzSzk jogot igényel az ország nemzeti kincseinek hozzá tartozó részére, mely a köztársaság népének erőfeszítései nyomán jött létre.
 - 8 A Komi SzSzk területén a törvényhozás által jóváhagyott különféle tulajdonformák léteznek. A köztársaság garantálja minden tulajdonforma jogai védelmét éppúgy, mint a tulajdonosok természetes és jogi személyek egyenjogúságát.
 - 9 A Komi SzSzk önállóan dolgozza ki az állami költségvetést, alakítja ki adó és hitelpolitikáját, az árképzés rendszerét és szervezi meg a vámőrséget.
 - 10 A Komi SzSzk önálló külgazdasági tevékenységet folytat és joga van kereskedelmi, valamint kulturális együttműködési szerződéseket kötni más államokkal.
 - 11 A törvényhozói, végrehajtói és igazságszolgáltatói hatalom különválasztása a Komi SzSzk mint jogállam legfontosabb princípiuma. Az igazságszolgáltatói hatalom csak a törvénynek van alárendelve. Az állampolgárok egyenlők a törvény és a bíróság előtt. Az igazságszolgáltatásba való beavatkozás meg nem engedhető. A Komi SzSzk törvényei pontos és egységes betartásának legfőbb felügyeletét a köztársaság legfelső ügyésze látja el.
 - 12 A Komi SzSzk elfogadja és tiszteletben tartja a Szovjetunió más államainak szuverén jogait, és követni kívánja a nemzetközi jog általánosan elfogadott normáit.
 - 13 A Komi SzSzk saját állampolgársággal rendelkezik, és garantálja minden állampolgár számára az orosz és a szovjet állampolgárság megőrzésének jogát. A Komi SzSzk saját állampolgárainak, valamint az állampolgárság nélküli személyeknek és a külföldi állampolgároknak, akik a köztársaság területén élnek, garantálja a nemzetközi jog általánosan elfogadott normái által megkövetelt jogokat és szabadságjogokat.
 - 14 A Komi SzSzk állampolgárainak, a politikai pártoknak, a társadalmi és vallási szervezeteknek, melyek a Komi SzSzk alkotmánya megszabta kereteken belül működnek, egyenlő jogokat biztosít az állami és társadalmi ügyek irányításában való részvételhez.

15 A Komi SzSzK-ban két egyenrangú hivatalos nyelv van használatban: a komi és az orosz.

16 A Komi SzSzK-nak saját címere, zászlaja és himnusza van.

17 Ez a deklaráció alapul szolgál a Komi SzSzK alkotmányának kidolgozásához, az állami törvényhozás tökéletesítéséhez és egyezmények megkötéséhez.

1990. augusztus 29-én

A Komi SzSzK Legfelsőbb Tanácsa 12. kongresszusának 2., soron kívüli ülése

MARCUS GALDIA - KARIN HOPP:

DOCUMENTS OF INDEPENDENCE OF THE MARI AND KOMI REPUBLICS

The authors attest the striving after independence and emancipation of Finno-Ugrian Maris and Komis in two member republics of the ex-Soviet Union, by analyzing Mari language act and the Declaration of Independence of the Komi Republic. They assert that, contrary to the assimilation which had been considered earlier as irreversible, both nations are able to defend their own languages.

KOVÁCS ANTÓNIA

Bevándorlási politika - bevándorolt kisebbségek Braziliában

*„Bevándorlónak lenni annyi, mint kétszeresen embernek lenni; Jó
érzéssel és bátorsággal megáldva élni Isten birodalmában.”*

Prof. Olavo Baptista Filho

Időszak	Bevándorlók	Kivándorlók	Vándor
1872-1890	712832	142566	
1891-1900	1129317	225863	
1901-1920	1446081	506128	
1921-1940	1146456	286614	
1941-1950	119532	12298	

**A bevándorlás
kezdeteitől a második
világháborúig (1808-1945)**

Brazília a 19. századtól
kezdve célja az európai és

ázsiai kivándorlásnak, minek eredményeként egy multinacionális társadalom született, mely mind a mai napig őrzi jellegzetes vonásait.

A brazíliai bevándorlás 1808-ban veszi kezdetét, mikor VI. János portugál király megnyitja a brazil kikötőket a nemzetközi hajózás előtt, mely rendelkezés által az országba érkező, letelepedni kívánó külföldiek Braziliába lépését is hivatalosan tudomásul veszi, noha a külföldiek - ezeken belül is a spanyolok beáramlásának már jóval régebben meg kellett kezdődnie. Mivel az ország déli részén (Colónia de Sacramento), illetve São Paulo államban már a 19. század elején komoly spanyol jelenléttel kell számolnunk.

A kezdeti években az elsődleges cél lakottá varázsolni a még lakatlan részeket. A stratégiailag fontos területek gyors és hatékony benépesítési programja ez, melynek taktikai jelentősége óriási egy esetleges háborúban. A 19. század közepéig Brazília népességének három fő forrása volt: a bennszülöttek, az Afrikából behurcolt feketék és a portugálok. A bevándorlók mint független telepések érkeznek, önálló, autonóm központokba csoportosulva. Fontos ez a gyéren lakott és leginkább a tengerpartra koncentrálnak városok közti foghíjak pótlása, illetve a tengerpartra koncentrált sáv ellensúlyozása érdekében az ún. „interior” (szárazföld belseje) felé irányuló népesítési törekvések szempontjából. Ezek a kisbirtokra alapuló kolóniák nem tudták felvenni a versenyt a szinte teljesen önellátó nagybirtokkal, a világtól teljesen elvágva vegetáltak utak, kommunikációs eszközök, de legfőképpen piac hiányában - mely felszívhatta volna termékeiket. A még VI. János által létrehozott Telepítési Bizottság (Comissão de Colonização) minden erőfeszítése ellenére ezeket a kolóniákat, mint beteg sejteket, hamar kivetette magából a brazil organizmus: „egy eltemetett próbálkozás... elhagyatott házak, a telepések minden segítség vagy eszközök nélkül, egymástól óriási távolságokra dolgoznak, lassanként teljesen úrrá lesz rajtuk a reménytelenség, a kiúttalanság, egy leírhatatlanul mély kiábrándultság.”¹ A telepések a puszta létfenntartás szintjére süllyedtek, kiszolgáltatott helyzetbe kerültek és a rabszolgákhoz hasonlóan kénytelenek lettek a nagybirtokokon robotolni; vagy végső tartalékaikat összeszedve elhagyni Braziliát.

Brazíliai bevándorlók és kivándorlók száma, 1872-1950

Forrás: O Brasil em Números; Apêndice do Anuário Estatístico do Brasil; IBGE, Rio de Janeiro, 1960. 11.

A rabszolgák munkáján és a nagybirtokon alapuló gazdaságot semmi nem tudja pótolni. A 19. század közepén a brazil társadalom több mint 50%-át rabszolgák teszik ki. Az 1840-es évektől kell komolyan szembenézni az abolíció tényével, míg 1850-ben megszületik a rabszolga-kereskedelem eltörléséről szóló rendelet. Annak ellenére, hogy a törvénynek voltak

előzményei, törést jelentett a brazil gazdasági életben. A rabszolga-kereskedelemben fektetett tőke - mely közel egyenlő volumenű volt az egyéb árucikkekbe investálttal - elvész. A hanyatlófélben álló északkeleti tengerparti sáv egy 18. századi rövid virágzás után, mely újra a brazil gazdaság csúcsára helyezte a térség hagyományosan fő terményeit - dohány, cukornád, gyapot a földek kimerülése, a termelés kezdetleges szintjének, a rablógazdálkodás következtében, a külföldi konkurencia versenyképessége, végül az olcsó munkaerő elvesztése miatt a létfenntartás szintjére süllyed. Ellentétben a gazdasági fellendülésben álló déli kávétermelő államok (São Paulo, Minas Gerais, Rio de Janeiro) hamarregenerálódnak a rabszolga-kereskedelem eltörlése után. Egyrészt mert megélhetés reményében a munkaerő északról délre áramlik - ami átmeneti megoldást kínál a problémára; másrészt mert felmerül az európai telepesek munkaerejének hasznosítása a kávéültetvényeken - ami ugyan új gazdasági berendezkedést igényel, de hosszú távon garantálni tudja a kávétermelés folyamatosságát. Az adaptáció nem ment zökkenők nélkül, a munkaviszonyok egy különös módját eredményezték: az eltörölt rendszer alapvető elemeinek újjászületését anélkül, hogy a fennálló munkakapcsolatot a lealacsonyító „szolgai” jelzővel illetnék. A szabad munkaerőre, illetve a rabszolgákra épülő nagybirtokok között hatalmasak az ellentétek: A szabad munkaerő szülte konkurencia a „felesbérlet” (parceria) rendszerben jelentkezik először, majd a bérezett munka formájában kristályosodik ki. 1846-ban Nicolau de Campos Vergueiro szenátor Európába utazik, hogy embereket szerződtessen birtokaira. 1847-ben 80 német család Brazíliába költözését mozdítja elő, kik Ibicaba nevű birtokán felesbérletű rendszerben dolgoznak majd. Az első sikeres kísérlet után családjával társaságot alapítva vállalkozásba kezd: az európai bevándorlókkal nemcsak saját ültetvényeit, hanem São Paulo provincia egész területét ellátja.

A „parceria” működési alapelve egyszerű: A nagybirtokosok ügynököket küldenek Európába, hogy ezek minél több embert toborozzanak. A leendő bevándorló eladja jövőbeli munkáját; a nagybirtokos állja az utazás költségeit Brazíliáig, majd a kikötőből a birtokig, ehhez adódik még a bevándorlónak és családjának teljes ellátása. Az így kapott összeg ellenértékét az újonnan érkezett bevándorló köteles az adott birtokon ledolgozni bizonyos - képességeinek megfelelő - számú kávécserje művelésével. A kávé értékesítése után a tiszta haszon fele a bevándorlóé, de törlesztésül évi jövedelmének felét át kell adnia a nagybirtok tulajdonosának, aki a legtöbb esetben ezzel nem elégszik meg, és az előlegként adott összeg után még 6% kamatot szed. A bevándorlók az előregedett vagy túl fiatal cserjéket kapják, melyeket kevés termést hoznak; kimerült földeket, melyek terméketlenek- míg a jó földek és a bőven termő cserjék a rabszolgák által művelt területrészekhez tartoznak. Az európai ügynökök nem, vagy csak kevéssé törődtek azzal, hogy a Brazíliába toborzott emberek egészségi állapota megfelelő legyen a kemény munkához, a forróégyövi éghajlathoz, vagy hogy egyáltalán értsenek a mezőgazdasági munkához. A még Európában megkötött szerződés a megérkezést követően többszöri módosításon esik át, illetve a tartozás állandó kamatokkal való terhelése révén a bevándorló, szabad ember létére, a rabszolgák szintjére süllyed, és hozzájuk hasonlóan személyi függésbe kerül az ültetvény tulajdonosától.

A bevándorlók bizonytalan, nyomorúságos helyzete miatt Brazíliának több ízben politikai ellentéte támadt a bevándorlókat kibocsátó országokkal. 1859-ben Németországban megtiltják a Brazíliába történő kivándorlást, ami azt eredményezi, hogy 1862-től egyetlen német bevándorló sem érkezik brazil földre: Az 1860-as években Olaszországgal szakadnak meg a diplomáciai kapcsolatok. A volt anyaország, Portugália 50%-kal csökkenti a Brazíliába áttelepülők számát.

A Vergueiro szenátor által bevezetett tiszavirágélet parceria-rendszer ideális megoldás lehetett volna, mint ahogy az is volt elméletben, de kudarcba fulladt a gyakorlatban.

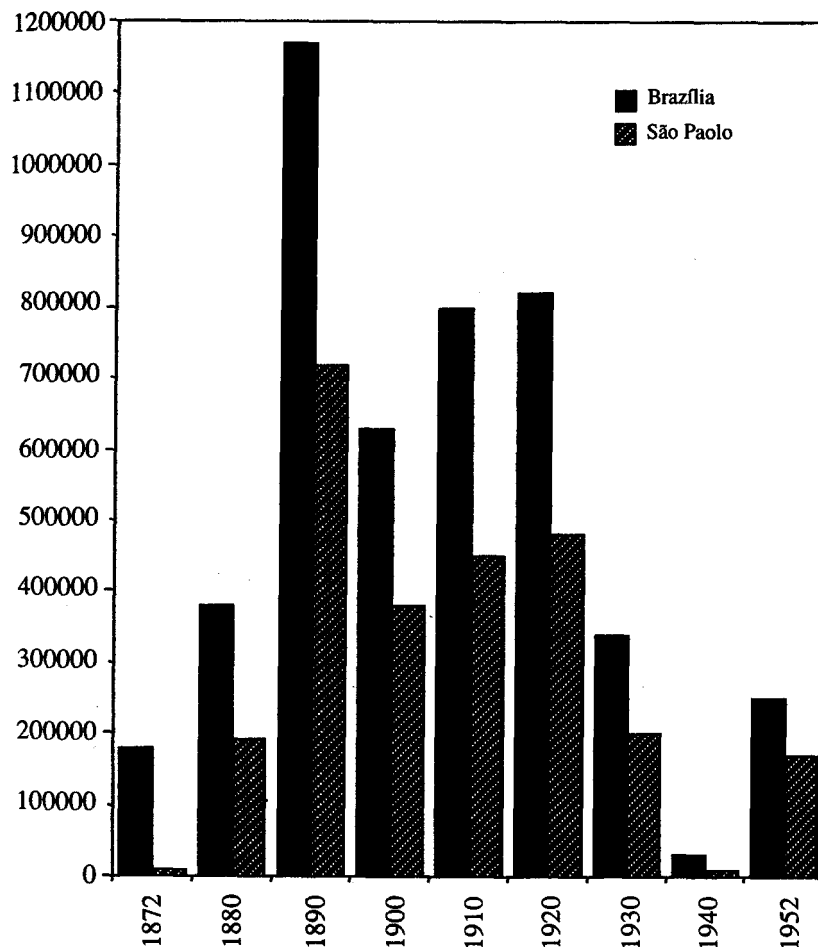
1876-tól São Paulo provincia gördülékennyé teszi az oda irányuló bevándorlást, hogy az minél hatékonyabban ellensúlyozza a kávéültetvényeken jelentkező munkaerő-deficitet.

Az ügynöki tevékenység ellenőrzötté válik, São Paulóban megnyílik a Bevándorlók Szállása. Ez az ún. „szubvencionált” bevándorlás a spontánnal szemben. 1889-ig a São Paulo provinciába érkező és itt letelepedni kívánó külföldiek közül 5007 fő érkezett spontánul, 22886 fő támogatottan.² A bevándorlók az elvégzett munka - adott mennyiségű kávécserje megművelése - után évenként kapnak fizetést, melynek összegét kávészedés idején a terméstől függően pénzbeli juttatással egészítik ki. Ezenkívül a birtokos köteles a bevándorló rendelkezésére bocsájtani egy darab földet, illetve munkaeszközöket saját maga és családja ellátására. A bevándorlás irányítását és az útfinanszírozását maga a brazil állam veszi kézbe. Amíg a bevándorlás nem tudja kielégíteni a jelentkező igényt, az állam még földeket is felajánl, hogy a bevándorlók az ültetvényeken eltöltött idő után önálló kisbirtokosok lehessenek. (A déli szövetségi államok - Rio Grande do Sul, Santa Catarina, Paraná - területét leszámítva, ahol a kávészektor ellátására - ennek teljes mértékben alárendelve - az állattenyésztés fejlődött ki, a kisbirtokrendszer életképtelen.)

A kedvező irányú módosítások azonban nem vonatkoztak az országon belül történő munkaerő-átcsoportosítás körülményeire: az északról délre vándoroltak továbbra is kiszolgáltatott helyzetben álltak. Esetükben az adott birtokra való szállítás költségeit továbbra is a nagybirtokos állta, azaz kölcsönözte jókora kamattal rá a pénzt, melyet vissza kellett téríteni, s melynek visszafizetése tulajdonképpen lehetetlen volt. Az európai bevándorló költségeit állta az állam, garantáltan és rövid időn belül el tudott helyezkedni, az első szedésig biztosított volt az ellátása.

Ezek eredményeképpen 1870 és 1880 között a São Paulo provinciában élő külföldről érkezett munkások száma 13000-ról 184000-re nő.

Javulnak Brazília nemzetközi kapcsolatai is, és az 1870-es évek végére a Brazíliába irányuló bevándorlás mértéke fokozatosan nő. Míg az olaszok aránya 1875-ig igen alacsony volt, lélekszámuk 1876-ban 7000-re, 1877-ben 13000-re ugrott. (1870 és 1890 között a São Paulo provinciában élő emigránsok száma 803000 fő, közülük 577000 Olaszországból érkezett.)³

Bevándorlók Braziliába és São Paulo államba, 1872–1952

Forrás: O Brasil em Números; Apêndice do Anuário Estatístico do Brasil;1960; IBGE, Rio de Janeiro, 12.

A mellékelt grafikonról leolvasható, miként szökött fel az 1880-as évekre a São Paulóba érkező bevándorlók száma. 1888-ban, a rabszolgaság eltörlésének évében szintén megugrik ez a szám: 54932-ről 132070-re. São Paulo a bevándorlók egyre nagyobb százalékát alkalmazza a kávéültetvényeken, s ezzel az egész brazil gazdaság meghatározó tényezőjévé emelkedik. 1889-ben kikiáltják a köztársaságot, és ezzel a kávé politikai téren is elfoglalta méltó helyét az ország irányításában. Az 1891-es Alkotmány szentesítette a föderációs széttagoltságot, a kisebbség uralmát a brazil gazdaság egésze felett, Az unió teljes autonómiát nyújtott a tagállamoknak a bevándorlást illető törvénykezési, illetve adminisztrációs kérdésekben.

A köztársaság kikiáltásáig a bevándorlási és kolonizációs ügyek a központi hatalom alá voltak rendelve. A köztársaság első éveiben fenntartották ezt a szisztémát, így minden tagállamban a még a császárság alatt alapított Birtok és Kolonizációs Kirendeltség (Delegacia de Terras e Colonização) működött, melyet 1892-ben töröl el a Mezőgazdasági Minisztérium egy rendelete. Ezzel az ügyet áthelyezték az államok saját hatókörébe: az intézmények újjászervezeten, különböző nevekkal és váltakozó feladatkörrel lépnek működésbe. Minden állam munkaerő-szükségletéhez mérve, illetve gazdasági lehetőségeihez igazodva kezdi az új életet. São Paulóban mint a fiatal köztársasági berendezkedésből legtöbbet kamatoztató államban a munkaerő-probléma növekedésével a bevándorlási ügyek hamarosan az első

helyre kerülnek. Kisebb módosítások után 1905-től végre igazi reformok születnek a paulista államban. Ezekre sürgetően szükség volt, mivel 1903-ban, 1904-ben; illetve 1907-ben a bevándorlók száma még igen kevés volt. 1905-ben megalakult a Birtokügyi, Kolonizációs és Bevándorlásügyi Igazgatóság (Diretoria de Terras, Colonização e Imigração), mely együttesen foglalkozott e szerteágazó kérdéskör irányításával São Paulo államban. Később a birtok-, illetve a kolonizációs problémák egyre sokasodtak, a bevándorlással jelentkező gondok is nőttek, s ezek adminisztratív gondozása csakhamar szétvált. A bevándorlók adminisztrációs ügyeit a Bevándorlók Szállása inéfezi, míg munkába helyezésükről egy új intézmény, a szintén 1905-ben felállított Kolonizációs és Munkaügynökség (Agência Oficial de Colonização e Trabalho) foglalkozott. (Lei No 984; 1905. december 29., és Decreto No 1355; 1906. április 10.), mely teljesen autonóm szervként működött 1909-ig. Az volt a feladata, hogy a bevándorlókat az iparban vagy az ültetvényeken helyezze el, gyári munkásokként vagy mezőgazdasági dolgozókként: telepesekként (közföldekből kihasított területekre), továbbá bérlőkként, illetve felesbérlőkként (magánbirtokokra). Felülvizsgálta a megkötendő szerződéseket, mindkét felet felvilágosítva kötelességeikről és jogaikról; ellenőrizte a bevándorlók leendő munka- és életkörülményeit, sőt a Bevándorlók Szállása által nyújtott körülményekbe is volt beleszólása. A Kolonizációs és Munkaügynökség munkája során tevékenységét különböző, a bevándorlók helyzetét a paulista államban könnyíteni igyekvő intézkedéseket is hozott, például felállította a Bevándorlók Szállásán a Telegráf- és Postaközpontot (Decreto No 1482; 1907. június 16.), segítve a bevándorlók mihamarabbi elhelyezését. 1911-ben a Bevándorlók Szállását, illetve a Kolonizációs- és Munkaügynökséget közös vezetés alá vonták: megszületett egy, a bevándorlóknak és munkásoknak gördülékenyen szolgáltatásokat nyújtani bíró komplexum, az Állami Munkaügyi Osztály (Departamento Estadual do Trabalho). Még ugyanez évben az egész komplexum a Mezőgazdasági Minisztérium gyámködása alá került. 1911, december 27-én São Paulo állam Kongresszusa meghozta a Mezőgazdasági Patronátusról (Patronato Agrícola) szóló törvényt (Lei No 1899; 1911. december 27.). Az Állami Munkaügyi Osztály a Mezőgazdasági Patronátussal több évtizedig hatékonyan működött. Ellenőrizte a mezőgazdasági dolgozók fizetését, a törvények és rendeletek betartását, a bevándorlókat utaztató vállalatok működését, illetve a bevándorlók pénzét váltó helyeket; a földtulajdonos és a bevándorlók között felmerült problémákra igyekezett mindkét fél számára kielégítő megoldást találni; orvosi ellátást és alapfokú oktatást biztosított a bevándorlóknak. Ezek az intézkedések természetesen meghozták gyümölcsüket. Míg 1902 és 1910 között az évi bevándorlók száma néhány tízezer fő körül stagnálni látszik, addig 1911 után folyamatosan emelkedik, míg 1913-ban eléri a mind ez ideig legnagyobb számot, amelyet csak a „bevándorlás aranykorában”, 1895-ben szárnyalt túl. A bevándorlók számának növeléséhez a jól szervezett adminisztráción kívül jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy a paulista kormányok vállalták a bevándorlók utazási költségeit. A bevándorlást serkentette, hogy a munkások toborzását Brazíliára, azaz São Paulóra vonatkozó szervezett propaganda támogatta. Brazília fokozott munkaerő-szükséglete folytán a bevándorlást nem korlátozták, ám ennek ellenére a bevándorlók nagy hullámai nem Dél-Amerika felé vették az irányt, hanem Észak-Amerika felé, ahol az USA vagy Kanada kedvezőbb lehetőségekkel kecsegtetett. A bevándorlók hullámaival szemben az Egyesült Államok hamar védekezésre kényszerült. A munkaerő tömeges felvételére még alkalmas Kanada Pedig igyekezett az USA-beli munkaerő-feleslegből pótolni saját szükségletét. Ezért az európai bevándorlás elé Kanadában is korlátokat emeltek. Így, már az első világháború után a kivándorló tömegek egyéb lehetőségek elfogadására kényszerültek. Egyre jelentősebb szerepet nyert Argentína és Brazília, főleg 1924 után, amikor az USA korlátozó rendeletei következtében az Európából származó bevándorlóknak csak töredéke nyert bebocsátást. Az USA elzárkózása után a kivándorlók szinte kényszeredetten fordultak a latin-amerikai országok felé. Nem véletlen

tehát, hogy az első világháború után a braziliai bevándorlók száma ugrásszerűen megemelkedett; ehhez természetesen a világháborús és az azt követő körülmények is hozzájárultak: 1918-tól kezdve folyamatosan emelkedik a Brazíliába vándorlók száma 1919-ben 36027 fő, 1920-ban 69041 fő, míg 1924-ben 96052, 1926-ban pedig eléri a 118686 főt.

Az 1921-es, illetve 1924-es rendeletek (Decreto No 4247; 1921. január 6. és módosítása: Decreto No 16. 761; 1924. december 31.), melyek első ízben határozták meg az országba érkező külföldiek státusát. A 19. századi tradicionális felfogást veszik alapul, s eszerint bevándorlónak minősítik a Brazíliába hajóval érkező, harmadosztályon utazó külföldieket.⁴ Az 1934-es dekrétum (Decreto No 24. 215; 1934. május 9. és módosítása: Decreto No 24. 258; 1934. május 16.) szakít ezzel a felfogással. A Brazíliában partraszálló külföldieket két csoportra osztják: a bevándorlók és a nem-bevándorló csoportjára. A dekrétumban megfogalmazottak alapján bevándorló az összes olyan külföldi, aki Brazíliában több mint 30 napot szándékozik tölteni és itt bármiféle, neki, illetve a vele együtt érkező hozzátartozóknak megélhetést biztosító, hasznot hozó tevékenységet óhajt folytatni. A bevándorló fogalmának új értelmezésével az 1934-es törvények egyben kizárják ezek sorából az analfabétákat, mely erős tiltakozást szül: „... a 2-es cikkely (Decreto No 24. 258; 1934. május 16., IX. bekezdés, 2. cikkely) az analfabétákra vonatkozó rendelet) is módosításra kell hogy kerüljön, ahol a 14 éven felüli analfabéták Brazíliában való megtelepedésének tilalma áll. Nem rendjén való, hogy a mi követelményeink szigorúbbak legyenek, mint az egyesült államokbeli törvénykezésben elfogadottak, különösen szem előtt tartva a brazil oktatási viszonyokat és Brazília munkaerő-szükségletét az agrárszektorkban. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy milyen a mezőgazdasági dolgozók írni-olvasni tudásának szintje Portugáliában, Spanyolországban, Litvániában és Romániában, vagy például az Argentínában megtelepedett portugáloké, spanyoloké, olaszoké. Az említett országokból jöhetnek természetesen az új törvénykezéseknek megfelelően írni-olvasni tudók, de ezek mindegyike kivétel nélkül értelmiségi lesz, holott a brazil törvények célja az agrárszektorkban alkalmazható munkaerő Brazíliába való áramlásának serkentése... Ami az Egyesült Államokban az analfabéták letelepedésének korlátozását illeti, az amerikai törvények ezzel a latin, illetve szláv elemek számát kívánják csökkenteni, míg az angolszászok számát emelni szeretnék... A Brazíliába jövő bevándorlók többsége azonban pontosan a latin nemzetekből való - kiknek műveltségi szintje nagyon alacsony.”⁵

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés hosszú vita után 1934-ben elfogadta a Brazíliába érkező bevándorlók számának korlátozását, melyet most először kvótahoz kötnék: az országba lépő bevándorló külföldiek éves száma nem haladhatja meg a brazil földön az előző 50 év alatt nyilvántartott külföldiek számának 2%-át. 1936-tól São Paulo állam kormánya készen áll az 1934-es törvények módosítására egy új törvényjavaslattal, melynek főbb pontjai a következők:

- a) 4000 főre emelni az évi kvótát;
- b) a kvótából kizárni azokat a mezőgazdasági munkásokat, akik Brazíliába érkezését az Unió vagy São Paulo állam szubvencionálta;
- c) eltörölni az analfabéták bevándorlását gátló rendelkezést.

Ezt a törvényjavaslatot 1937-ben szövetségi szinten is megvitatták, de a Második Köztársaság (1930-1937) kormányának bukása miatt az új törvényt csak az Új Állam égisze alatt fogadták el. Ez az új törvény azonban nem foglalkozik az 1937-es törvényjavaslattal leírtakkal, legalábbis ami a kvóta módosítását, valamint a kvótából a szubvenciók révén bevándoroltak kizárását illeti. Ezzel szemben a törvény az országba lépő külföldiek számára új kategóriákat állít fel: az ideiglenesen Brazíliába érkezők, illetve állandó itt tartózkodással bírók. Az első csoportba azok a külföldiek tartoznak, akik időlegesen szándékoznak az ország területén maradni - a törvény által előírt maximum 6 hónapig, illetve ennél kevesebb ideig. A másik kategóriába tartoznak azok, akiknek szilárd elhatározásuk Brazíliában maradni. Ez

utóbbiak azok, akiket a brazil törvények alapján a statisztikák mint *bevándorló*kat tartanak számon. Többé nem említik az országba való lépés mikéntjét: harmadosztályon érkezik az illető vagy sem, hajóval, vasúttal vagy autóval. Attól kezdve, hogy „állandó” típusú útlevele van, bevándorlónak számít.

Míg 1934-ben föderalista szinten szakítottak a tradicionális bevándorló-felfogással, addig São Paulo törvényei egészen 1940-ig változatlanok maradnak, és az állam életében az 1913-ban született rendeletet veszik alapul (Decreto No 2400; 1913. július 9.), mely szerint bevándorlónak minősülnek azok a „60 évesnél fiatalabb családos vagy család nélküli, erkölcsileg feddhetetlen és munkaképes külföldiek, akik mint mezőgazdasági dolgozók, munkások vagy művészek, etc... São Paulo állam területén telepednek le. Az államba, mint harmadosztályú utasok lépnek be, saját költségen utazva, vagy az állam, illetve magánvállalatok által részben vagy egészben finanszírozott útiköltséggel érkezvén. A külföldi bevándorlókkal egyenjogúnak minősül a többi szövetségi államból São Paulo államba érkező és itt megtelepedni kívánó nemzeti munkás.”⁶

A São Paulo-i törvénykezés minden harmadosztályon utazó utast, ki tengeri úton - São Paulo kikötőjében - Santosban ér partot, vagy Rio de Janeiro városában kikötve, innen vasúttal lép São Paulo állam területére, majd megérkezvén a Bevándorlók Szállását keresi, bevándorlónak tekint. Kiemelve az 1940-es évet, érzékelhető a kétféle felfogásból adódó eltérés.⁷

Santos kikötőjében az 1940-es évben a paulista statisztikák által mutatott bevándorlási mozgalom így alakult: Külföldről, harmadosztályon érkező külföldi bevándorlók (mezőgazdasági dolgozók és egyéb foglalkozásúak) száma 7609 fő; egyéb brazil kikötőből (Rio de Janeiro) harmadosztályon érkező külföldi bevándorlók (mezőgazdasági munkások és egyéb foglalkozásúak): 8359 fő; a szövetségi államok területéről harmadosztályon érkező brazilok 536 főt tettek ki; összesen 16504 fő.

A szövetségi kormány által készített statisztikák, illetve a paulista törvények módosítása után korrigált adatok szerint, melyek többé nem az érkezés módját, hanem a hatóságok által megadott (állandó vagy ideiglenes) tartózkodási engedélyt veszik alapul, a Santos kikötőjébe 1940-ben érkező bevándorlók száma a következőképpen alakul: „Állandó” tartózkodási engedéllyel harmadosztályon érkezők száma 7143 fő; „Állandó” tartózkodási engedéllyel első, illetve másodosztályon érkezők 1331 fő; összesen 8474 fő.

A bevándorlók számából kimarad a brazíliai belföldi munkások száma is. 1940 után a belső migráció, illetve a külföldiek bevándorlása két, egymástól elkülönített jelenségként szerepel.

A bevándorlás az 1930-as években hirtelen visszaesik. Ennek külső és belső okai vannak: 1927-ben São Paulo felfüggeszti a bevándorlás állami segélyezését, így az elkövetkezendő években csupán a külföldi bevándorlók spontán hullámaival számolhatunk, ám a továbbiakban ezt is szabályozzák. Az intézkedés hátterében a kávé nagy összegekkel való támogatása húzódik - a felesleg állami felvásárlása, több tonna kávé megsemmisítése -, mely egyre nagyobb anyagi áldozatot kíván az amúgy is pénzsűkében álló kormánytól. Az országban politikai zűrzavar tükrözi a kávé megrendült gazdasági pozícióját. 1930-ban forradalom tör ki, mely megfosztja São Paulót a hegemoniától.

A migrációs ügyek intézésére, az Unió és São Paulo állam közti hosszú vita Lezárásaként 1933-ban újjáalakul az Állami Munkaügyi Osztály. Az éveken át tartó alkudozás eredményeként az Unió kénytelen volt engedelményeket tenni São Paulo államnak a bevándorlásügyi kérdéseket illetően, belátva ezek óriási jelentőségét a paulista gazdaságban. Az újjáalakult Állami Munkaügyi Osztály viszonylagos autonómiával bírt: fogadta, elszállásolta és irányította a Brazília többi részéről érkezetteket, de semmit nem tett a külföldiek érdekében. A külföldi bevándorlás állami támogatását csupán 1935-ben indítják újra, de immár korlátozásokat vezetnek be. Belépési engedélyt nem kapnak ázsiaiak, afrikai

négerrek, 60 éven felüliek, egyedülálló nők, gyógyíthatatlan betegek és rokkantak, közönséges bűnökért elítéltek. A kivándorló a brazil hatóságoktól vízumot csak névreszóló meghívólevél felmutatása ellenében kaphatott, de ennek kiadása attól függött, hogy a kérvényező erkölcsi és anyagi helyzete lehetővé tette-e egy bizonyos összeg garanciakénti vállalását. A hívott fél a levélen kívül köteles volt felmutatni egy 8 napnál nem régebbi erkölcsi bizonyítványt, és alávetni magát egy, a konzulátus által kijelölt orvos vizsgálatainak.

Az 1930-as években a latin-amerikai országokban a monokultúrákra épülő gazdasági rendszerek átalakultak. A gazdasági egyensúly helyreállításában megkülönböztetett szerepet tulajdonítottak a nemzeti munkaerőnek, és nem utolsó sorban a nemzeti ipar fellendítésének. A stabilizáció első jele volt, hogy újból megnövekedett az európai bevándorlók iránti igény. Az érdekelt országok azonban már nem feltétlenül az olcsó, paraszti munkaerőt részesítették előnyben.

Az 1920-as évekig a bevándorlók közel 90%-a kétségtelenül a mezőgazdaságban talált munkát, ezen belül is a kávétermelő nagybirtokokon. 1937-ben törvényerejű rendelet lát napvilágot, melyben előírják a mezőgazdaságban munkát találó bevándorlók földhöz jutásának kritériumait. Földhöz alapjában véve két úton lehetett jutni: a már meglévő földbirtokok egy részének felparcellázása az ott megtelepedők között eladás vagy adományozás révén; vagy a még megműveletlen, gyéren lakott földek benépesítése által. A legfontosabb szabály, melynek a földbirtokosoknak eleget kellett tenniük, birtokuk hivatalos bejegyeztetése a hatóságoknál; akárcsak az újonnan létrejövő telepek esetében. Ezeket az intézkedéseket 1945-ben egészítik ki, s ezzel valóban központilag szabályozzák a mezőgazdaságban munkát találó bevándorlók letelepítését. (Decreto-Lei No 58; 1937. december 10.). Az új rendelet pontosan meghatározza a bevándorlók között a földbirtokosok által felparcellázott telekrész nemzetiségi összetételét. Az itt alkalmazott munkaerő legalább 30%-ának brazílnak le kell lennie, a többi helyre külföldiek vehetők fel, ám egyik nemzetiség számaránya sem lépheti túl a 25%-ot. Brazília munkaerő híján a külföldiek száma a megfelelő szervek engedélyével emelhető; a portugálokat előnyben részesítik. A könnyebb munkába állás érdekében a Szövetségi Kormány a Brazília Földrajzi és Statisztikai Hivatal (Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística = IBGE) közreműködésével minden nagyobb városban hivatalokat állít fel, melyek feladata felmérni az adott városhoz tartozó vidék munkaerő szükségletét. Az itt élő birtokosok a megszabott követelményeknek eleget téve írásban jelentik be igényüket. Az ily módon beérkező igénylésnek tartalmaznia kell a birtok hivatalos nevét és elhelyezkedését, a birtok nagyságát, kommunikációs lehetőségeit, a munkáltató által szabott feltételeket (bér, a szerződés mikéntje - felesbérleti vagy bérleti viszony - a szerződés időtartama stb.).

A brazil ipart elsősorban maga a mezőgazdaságra specializált nagybirtok kelti, életre. Serkenti, hogy a kávéválságok idején a mezőgazdasági dolgozók a városokba áramlanak, továbbá, hogy a fokozódó infláció miatt a külföldi importból származó termékek visszaszorulnak. Az első világháború hatása is segíti a nemzeti ipar fejlődését. Az ipar és kereskedelem fokozódó jelentőségét mutatja, hogy 1938-ban törvényerejű rendelettel (Decreto-Lei No 341; 1938. március 17.) szabályozzák a külföldiek e két gazdasági ágazatban való elhelyezkedését. Ennek értelmében annak a Brazíliában élő külföldinek, aki az iparba vagy a kereskedelemben kíván elszegődni, feltétlenül be kell mutatnia a következő dokumentumokat: érvényes útlevelet, személyi igazolványt és a Szövetségi Rendőrség által kiállított erkölcsi bizonyítványt, csatolva hozzá az országban való tartózkodás pontos idejét tartalmazó okmányt. E feltételek közül az első alól felmentettek azon külföldiek, kiknek házastársa brazil állampolgár, illetve akinek brazil állampolgárságú gyermeke van, vagy már több mint 5 éve, megszakítás nélkül, bizonyítottan Brazíliában élnek. (1957-ben hatályon kívül helyezik e rendelkezéseket [Lei No 3359; 1957. december 22.])

A század első harmadára Brazília északkeleti része rohamosan elszegényedik. A gumi világpiaci ára zuhan, szárazságok sújtják e területet. A kávé kedvező ára, illetve a São Paulói, riói fejlődésben álló ipar által felkínált munkalehetőségek a megélhetés reményében egyre több embert vonzanak az északi államokból délre. Ez a belső migráció a '20-as évek végén, a '30-as évek elején Minas Gerais, São Paulo és Rio de Janeiro államok életében fontos szerepet tölt be: a külföldi munkások számának csökkenése következtében elsőszámú munkaerő-forrásként jelentkezik. Még az 1940-es statisztikák is jól mutatják e belső migráció jelentőségét, noha már 1940-ben a nemzeti munkaerőáramlás korántsem volt olyan kiterjedt, mint azelőtt. 1939-ben a São Paulo államba érkező nemzeti munkások száma 100139 fő, addig 1940-ben csupán 45886 fő.⁷ A migráció csökkenése nem egyértelműen az öt tápláló északi államok gazdasági fellendülésével áll kapcsolatban. Nagy szerepet játszik, hogy 1940-ben São Paulo beszüntette azt az eljárást, hogy az államba érkezők útiköltségét megtérítették, vagy előre kifizették.

Az Új Állam (1937-1945) centralizációs politikája új normákat írt elő. Az addig a tagállamok saját belátására bízott ügyek felett most az Unió egésze rendelkezik, ideértve a bevándorlás kérdését is. 1939-ben így születik meg a Bevándorlási és Kolonizációs Szolgálat (Serviço de Imigração e Colonização = SIC), mely mindennemű feladatot elvégez: ellenőrzi a Bevándorlók Szállását, orvosi ellátást biztosít, felméri a jelentkező munkaerő-szükségletet, ellenőrzi a külföldiek és a többi szövetségi államból érkező brazilok megtelepedését, illetve ezek munkába állásának körülményeit, stb. A SIC szervezi az állandó propagandát és tájékoztatást, az államok közötti folyamatos információáramlást - ennek érdekében indítja el a „Boletim do Departamento da Imigração e Colonização” cím folyóiratot. Ez a nagy „mammutintézmény” a bevándorláshoz tartozó összes területet felkarolta és ellenőrizte, ám ennek ellenére a brazíliai bevándorlás nem erősödött, ellenkezőleg: az Új Állam ideje alatt minimálisra csökkent.

A második világháború küszöbén az európai zsidók tömegei kényszerültek elhagyni hazájukat. 1938-ban összehívták az eviani konferenciát, ahol a fasizmus elől menekülők sorsára igyekeztek megoldást találni, mivel a zsidókkal hagyományosan foglalkozó intézmények nagy tömegek kivándoroltatására képtelennek bizonyultak. Brazília elzárkózik az eviani konferencia határozataitól, sőt inkább nehezíti a zsidók bevándorlásának feltételeit. Brazíliában a zsidók befogadását jelentős pénzösszeghez kötik (10000 cruzeiro), amit csak az Új Állam bukása után szüntetnek meg. Vargast sokan vádolták antiszemitizmussal.

Az 1930-as évekig nincs hivatalos adat a Brazíliában élő izraelita népesség számáról. Ilyen jelleg felmérés csak ezt követően készült, mikor a zsidók a korlátozó akadályok ellenére nagyobb számban érkeztek Brazíliába:

Brazília vallási megoszlása, 1872-1950

VALLÁS	1872	1890	1900/1920	1940	1950
római katolikusok	9902712 fő 99,72%	14179615 fő 98,93%	-	39177880 fő 95,1%	48558854 fő 93,49%
protestánsok	-	143743 fő 1,00%	-	1074857 fő 2,61%	1741430 fő 3,35%
izraeliták	-	-	-	55666 fő 0,13%	69957 fő 0,13%

Forrás: O Brasil em Números; Apêndice do Anuário Estatístico do Brasil - 1960; IBGE, Rio de Janeiro 1960. 8.

A második világháború után az IRO segítségével Brazíliába érkezett menekültek közül (összesen 22609 fő), 4523 zsidó, 3391 protestáns és 14695 katolikus vallású. Az IRO által Brazíliában letelepített hontalanoknak a zsidók tehát körülbelül egyötöd részét teszik ki. Zsidók nagy számban élnek São Paulo városában.⁸

1941 és 1945 között a Brazíliába érkező, letelepedni kívánó külföldiek szám még az évi 10000 főt sem éri el, sőt 1943-ban és 1944-ben az évi 2000-t sem. Ennek hátterében nem kizárólag a brazil állam diktatórikus berendezkedése, illetve a brazil nemzeti ideológia megjelenése (a nemzeti munkaerő védelme stb. áll, hanem az európai államokban a nacionalizmus felerősödése és ezt követően a második világháború kitörése is.

Bevándorlószállások

Mikor Vergueiro szenátor 1847-ben Brazíliába hozat 80 német családot, ezek Santosba érkezéskor a kikötő rakpartján éjszakáznak, másnap gyalog, illetve számárháton folytatják útjukat a szenátor birtokaira. Mivel Vergueiro szenátor kísérlete elszigetelt marad - részben a még működő rabszolgakereskedelemnek köszönhetően - hosszú ideig nem karolják fel a külföldiek bevándorlását, s szervezett módon nem törődnek az országba érkező külföldiekkel. Ennek ellenére São Paulo egyik külvárosi negyedében (Bom Retiro) a 19. század közepétől működött egy átmeneti szállás, ezt azonban pár év után kénytelenek bezáratni ott elhatalmasodó diftéria, illetve himlő miatt.

A 19. század végén, a rabszolgaság eltörlésének fenyegető közelségekor egy szükségserbbé válik a külföldi bevándorlás tényével komolyan foglalkozni, a bevándorlók átmeneti elszállásolását mielőbb megoldani. São Paulo provincia nemzetgyűlése 1885-ben szavazza meg egy új létesítmény felépítését. A munkálatok m 1886-ban megkezdődnek São Paulo város Bras nevű negyedében. 1897-ben átadják az épületet, mely több mint ezer munkásnak tudott egy időben átmeneti szállás nyújtani. A bevándorlók kb. 7-8 napig tartózkodtak itt, a reggeli kávé kivül nap kétszeri étkezésre és orvosi ellátásra voltak jogosultak. Az épület csatornázott volt, a városrészben levő vasútállomással egy külön szárny kötötte össze. A brasi Bevándorlók Szállásán a bevándorlók elhelyezését segítő ügynökök és tolmácsok is dolgoztak. A bevándorlók megérkezésükkor itt intézték adminisztrációs ügyeiket (igazolványok, egészségügyi vizsgálatok stb.). Amikor a szállást elhagyták, egy űrlapot kellett kitölteniük, melyet a hivatal megőrzött.

A brasi bevándorlószállás adminisztrációja a Bevándorlást Előmozdító Társaság (Sociedade Promotora de Imigração) kezében volt. Tíz évvel később, 1895-ben a Mezőgazdasági Minisztérium kezébe került, és ide is tartozott 1978-ig (1924-ben São Paulo állam Közbiztonsági Titkársága a bevándorlószállás épületének két szárnyát börtönként használta. Az 1940-es években pedig a Tengerészcadett iskola működött.) 1967-ben az intézmény neve hivatalosan Migrációs Hivatalra változott (Departamento de Migração), mely nevében is utal az épület új funkciójára: a brazil nemzetiség munkaerő São Paulo államban való juttatása, illetve kezdeti elszállásolása 1982-ben az épületet műemléknek nyilvánítják, és a bevándorlással kapcsolatos történelmi archívumot rendeznek be falai között.

A 19. század végén újabb bevándorlószállásokat is létesítettek São Paulo államon belül: az állam kikötőjében, Santosban, illetve 1890-ben a São Paulo várostól kb. 100 km-re a szárazföld belseje felé eső Campinas városában. Innét lehetett az állam belsejében lévő fazendákat megközelíteni. São Paulo államban még két hasonló jelleg létesítményről van hír; mindkettő csupán pár évig állt fenn. Az egyiket Cachoeira városban, a tengerparton létesítették, és 4-5 évi működés után 1897-ben bezárták. A másik átmeneti jelleggel Sao Bernardo városban (ma São Paulo külvárosa) működött 1893-96 között, a brasi szálláson kitört kolerajárvány miatt.

A santosi bevándorlók szállásának építését 1892-ben kezdték, ám egy 1941-ben megjelent, a kérdéssel bővebben foglalkozó cikk arról tudósít, hogy mind az ideig nem fejezték be,⁹ holott nagy szükség lett volna rá, mivel a Santos kikötőjébe érkezett bevándorlók sokszor kénytelenek a városban tölteni az éjszakát; ilyenkor, megfelelő szállás híján, a kikötő dokkjaiba húzódlak. 1947-re végre megszületik egy több szárnyból álló

épületkomplexum, mely a kikötőben működő összes adminisztrációs hivatalnak, a haditengerészetnek és egyéb irodáknak otthont adott. Egyik részlegében még kávéraktárat is létesítettek. Soha nem lett belőle azonban az, aminek eredetileg szánták: a São Paulo-ihoz hasonlóan, a bevándorlók érdekében hatékonyan működni képes bevándorlószállás.

São Paulo államon kívül jelentősebb, a bevándorlókat befogadó szállás csak Rio de Janeiro államban volt. A „Virágok Szigetén” (Ilha das Flores), a 19. századtól működött. A bevándorlók többsége innen hajóval vagy vasúttal São Paulóba ment tovább.

A második világháború után a Brazíliába érkező tömegek számára kicsinek bizonyultak a már eddig fennálló szállások. Campo Limpón (São Paulo külvárosa) egy régi kávéraktár épületében új tábort állítottak fel. A szövetségi kormány 1947-ben kötött szerződést São Paulo állam kormányával, mely kötelezte magát az új, a háború utáni menekülteket befogadni képes szállás kialakításának anyagi támogatására az államon belül. Erre nagy szükség volt, mivel az 1930-as évektől, a külföldi bevándorlás hanyatlásával a brasi bevándorlószállás immár teljesen a többi szövetségi államból São Paulóba érkező brazil munkások átmeneti befogadásának szentelte magát.

A második világháborútól napjainkig

1945-ben, a második világháború végén a köztársasági elnök új irányvonalat szab Brazília bevándorlási politikájának, ezt kettős célnak alárendelve: egyrészt nemzeti munkaerő érdekeinek védelme; másrészt elősegíteni és fejleszteni az országba történő bevándorlást, mint a nemzeti fejlődés egyik fő tényezőjét.

A Brazíliába lépő külföldieket ettől kezdve számos kategóriába osztják. 1945-ben a brazil hatóságok hétféle vízumot adhatnak (Decreto-Lei No 7967; 1945. szeptember 18.): 1. tranzit vízum, 2. ideiglenes vízum, 3. speciálisan ideiglenes vízum,¹⁰ 4. állandó vízum, 5. speciálisan állandó vízum, 6. hivatalos vízum, 7. diplomatavízum. Az állandó vízum azon külföldieknek adható, akik véglegesen szándékoznak Brazíliába menni és itt letelepedni. E vízum feltétele: érvényes útlevelel, egészségügyi vizsgálat és a kiszabott illeték befizetése. A speciálisan állandó vízumért nem kell fizetni, csak az állam által támogatott Brazíliába érkező külföldieknek adható.

Az 1945-ös törvénykezés alapján államilag irányított, illetve szubvencionált a bevándorlás akkor, ha szervezett módon gondoskodnak a külföldiekről. Ezt vállalhatja egy hivatalosan bejegyzett ún. „bevándorlási vállalat” (az adott országban szelektálják, majd Brazíliába szállítják, itt szállásolják és munkához juttatják a bevándorlókat), „letelepítő vállalat” (fogadják és saját birtokaikon elhelyezik a szubvencionált módon érkező bevándorlókat), „vegyes vállalat” (mind a „bevándorlási”, mind a „letelepedtetési” funkcióit ellátják). Azok a külföldiek, akik ilyen módon lépnek be Brazíliába, szerződést írnak alá, mely megszabja, milyen munkakörben, hány évig kell dolgozniuk.

Ezzel szemben áll a spontán bevándorlás, melyet ismét kvótához kötnek. Egy-egy ország kvótája évente nem haladhatja meg az 1884. január 1-jétől 1933. december 31-ig az adott országból Brazíliába érkezett bevándoroltak számának 2 %-át. A megfelelő szervek felemelhetik e kvótát, esetenként 3000-3000 fővel. (A kvótába nem tartoznak bele az ideiglenesen Brazíliában tartózkodó külföldiek, a brazil házastárssal bíró külföldi vagy ennek özvegye és az államilag támogatott bevándorlók.) A Brazíliába „állandó” vízummal belépők az érkezés után azonnal hivatalos papírokat kapnak, melyekkel igazolni tudják kilétüket.

1937-ben és 1957-ben közzéteszik a megfelelő nemzetközi szerződéseket aláíró államok jogait és kötelezéseit a politikai menedékjog megadásával kapcsolatban. Az 1951-es genfi menekültügyi egyezmény Brazíliában 1955-ben lép hatályba (Decreto No 38. 018; 1955. július 10.; Decreto No 50. 215; 1961. január 28.). Az egyezmény ratifikálása előtt a menekültekre az IRO szabályzata vonatkozott, melyet Brazília is elfogadott. Figyelembe

véve, hogy az 1951-es genfi egyezmény után újabb menekültügyi problémák vetődtek fel, szükségessé vált ennek kiegészítése: a menekültekre vonatkozó 1967-es jegyzőkönyvet Brazíliában 1971-ben iktatták törvénybe (Decreto No 93.; 1971. november 30.; Decreto No 70. 946; 1972. augusztus 7.).

A második világháború után Brazília, akárcsak a többi, kivándorlókat befogadni képes ország, követeket küldött Európába (a brazil küldöttség vezetője: Arthur H. Neiva, tagjai: Dr. Ezequiel Ubatuba, Dr. Rafael Azambuja, Dr. Gavião Gonzaga és Edgar de Almeida), előkészíteni egy új emigrációs politika alapjait, mivel az Új Állam idején „Brazília konzulátusai negatívan bírálják el a hozzájuk érkező kérelmeket, noha Brazília könnyszerrel befogadhatna sok ezer embert... Csaknem tíz év telt el bevándorlás nélkül; Brazíliának mint vitaminra, úgy van szüksége az idegenekre, hogy ezek pezsdítsék a nemzet vérkeringését.”¹¹ Számos tanulmány jelenik meg, melyek nemzetközi példákat említenek, legtöbbször az Egyesült Államokra, Kanadára, Ausztráliára és Argentínára hivatkozva. Az IRO megalakulásában Brazília számára vissza nem térő alkalmat látnak: „Az ország jelenlegi pénzügyi állása nem engedné Brazíliának, hogy bevándorlók ezreit fogadja, hacsak nem használjuk ki a most felkínálkozó, kedvező lehetőséget... Az IRO elvállalta a bevándorlók szállítási és egyéb kezdeti költségeinek fedezését. Ez Brazíliára nézve annyit jelent, hogy míg normál körülmények között egy bevándorlónak az országba való érkezése 3-4 ezer cruzeiróba kerülne, most 70 cruzeiróra csökken fejenként.”¹² A brazil félre eső költségeket az Unió állja, míg az államok gondoskodnak az adminisztrációról és az újonnan érkezettek mielőbbi munkába állításáról.

A jelentkezők közötti előzetes szelektálás során nem támasztottak szigorú követelményeket. Kizáró okként szerepel a büntetett előélet, a náci múlt. „Állandó” típusú vízumot rendszerint akkor adtak, ha az illető munkaszerződést vagy brazil állampolgár garancialevelét bírta. Ha ezzel nem rendelkezett, de fel tudta mutatni mesterlevelét vagy diplomáját, elnézték a munkaszerződés vagy garancialevél hiányát. Az életkort csak egyedülálló férfiak és nők esetében szabták meg 14 év felett, illetve 60 év alatt. Előnyben részesítették a produktív munkaerőt, ahogy az a következő adatokból is kitűnik: az IRO segítségével, 1947 májusától 1948 szeptemberéig Brazíliába érkező külföldiek életkor szerinti megoszlásában a produktív munkaerő, azaz a 18-44 év közötti férfiak és nők 66%-ot tesznek ki, a 18 év alattiak 21%-ot, a 44 év felettiak 13%-ot. Kötelezővé tették az orvosi vizsgálatot, mely annak ellenére, hogy több oldalú, alapos kivizsgálást irányoz elő, legtöbbször egy röntgenfelvétellel pár óra alatt bonyolódott le (Decreto-Lei No 7967; 1945. szeptember 18. és Decreto No 23.350; 1947. július 15.).

Az IRO-val 1947 májusában érkezik Brazíliába az első menekülteket szállító hajó, és egészen 1949 szeptemberéig folyamatosan jönnek az újabbak. 1947 májusa és 1947 szeptembere között az IRO segítségével 22.609 fő érkezett Brazíliába. Ezek többsége São Paulo, illetve a többi déli állam területére ment.

Európai menekültek Brazíliában, államonként, 1947-1949.

állam	1947	1948	1949	Total
Sao Paulo	2540	3726	4813	11079
Paraná	481	960	3165	4606
Rio Grande do Sul	206	566	1388	2160
Rio de Janeiro	131	123	299	553
Santa Catarina	-	3	757	760
Minas Gerais	58	73	332	463
egyéb államok	72	553	2363	2988
Összesen	3488	6004	13117	22609

Forrás: Boletim do Departamento de Imigração e Colonização No 5, 1950., 7-37.

A São Paulóba érkezettek nemzetiségi megoszlása a következő: lengyel 28,7 %; ukrán 10,9%; német 8,7%; magyar 7,9%; orosz 7,7%; jugoszláviai 7,2%; egyéb 28,9%.

Az IRO által letelepített menekültek foglalkozási megoszlása, 1947-1949

Mezőgazdasági dolgozók	24%
Technikusok	21%
Kereskedelemben dolgozók	11%
Szabad foglalkozásúak	6%
Tanulók	2%
Művészek	1%
Egyéb	35%

Forrás: Boletim do Departamento de Imigração e Colonização No 5, 1950., 7-37.

A foglalkozás szerinti megoszlásból kitűnik, hogy Brazília már nem feltétlenül a mezőgazdasági dolgozókat részesíti előnyben, habár számbelileg az első helyen állnak; a nemzeti ipar fejlődésével technikusokra és szakemberekre volt szüksége az országnak. E szempont jelentősen közrejátszott a külföldiek Brazíliába való befogadásában.

1950-ben a nép újra bizalmat kölcsönzött Gatúlio Vargasnak, aki másodszor is elnök lett. Új politikájának megfelelően a bevándorlók ügyét is központi ellenőrzés alá kívánta helyezni. Így 1954-ben, a Mezőgazdasági Minisztérium joghatósága alatt megalakult a Nemzeti Bevándorlási és Kolonizációs Intézet (Instituto Nacional de Imigração e Colonização) (Lei No 2163; 1954. január 5.). Feladatai közé tanozott, hogy dolgozzák ki a Brazíliába bevándorolni kívánók előzetes szelekciójának követelményeit. Az intézet feladatául szabták, hogy irányítsa mind a nemzeti, mind a külföldi vándormozgalmat, s jutassa munkához az érkezőket az iparban vagy a mezőgazdaságban, az utóbbiban a kisbirtok alakulását serkentve. Az új intézet kezébe került az Unió államaiban működő összes, külföldi munkaerővel, illetve a belső népességmozgással foglalkozó intézmény felügyelete. Az intézet anyagi alapjának egy részét a spontánul Brazíliába vándorlóktól szedett bevándorlási illetékből fedezik, illetve az intézet megalakulásával automatikusan megszüntetett egyéb bevándorlásügyi adminisztrációs intézmények vagyonából (Földbirtok és Kolonizációsügyi Ügyosztály [Divisao de Terras e Colonização], Nemzeti Bevándorlásügyi Osztály [Departamento Nacional de Imigração], Bevándorlási és Kolonizációs Tanács [Conselho de Imigração e Colonização]).

1964-ben összeomlik a demokratikus berendezkedés és kemény diktatúra veszi kezdetét a hadsereg vezetésével. A Brazíliába érkező külföldiek számára 1969-ben és 1970-ben új törvényeket hoztak, módosítva, illetve újraszabályozva a már érvényben levőket. Hatályba helyezésükkel a nemzeti biztonságot, Brazília etnikai összetételét, alkotmányos berendezkedését, gazdasági és kulturális érdekeit kívánják szolgálni. Az eddigi hét típus helyett a hatóságok ezentúl hatféle kategóriában adhatnak vízumot (1981-től visszaáll a hetes rend, mert bevezetik a tiszteletbeli vízumot is, Lei No 6964; 1981. december 9.): 1. tranzitvízum, 2. turistavízum, 3. ideiglenes vízum, 4. állandó vízum, 5. hivatalos vízum, 6. diplomatavízum. Állandó vízumot a Brazíliába letelepedési szándékkal utazók kaphatnak, amennyiben a megfelelő dokumentumokat (útlevél, egészségügyi vizsgálat negatív lelete, születési vagy házassági anyakönyvi kivonat, nemzetközi oltási igazolvány) felmutatják és az előzetes szelekción átesnek, megfelelve az itt felállított követelményeknek. Az „állandó” vízum típusa kétféle lehet: egyszer, ha egyénileg, támogatások nélkül igényelt; speciális, ha valaki ezt az állami szubvenció segítségével veszi igénybe. A törvények szigorúan szabályozzák a Brazíliában élő, de nem brazil állampolgárságú külföldiek jogait (DecretoLei No 941; 1969. október 13. és Decreto No 66.689; 1970. június II.):

- nem lehet tulajdonosa brazil hajóknak, nem lehet hajóügynök;

- nem lehet újságtulajdonos, rádió- vagy televízió-társaság tulajdonosa, ezen médiák részvényese vagy tanácsadója sem;
- halászatra, talajkutatásra, bányászati lelőhely kiaknázására, vízienergia hasznosítására nem kaphat engedélyt;
- nem lehet közpénzekkel foglalkozó ügynök, árverező, vámos;
- nem lehet határzónában földtulajdonos, gyártulajdonos, üzlettulajdonos és kereskedő;
- a szakszervezeti mozgalmak vezetésében nem vehet részt;
- nem lehet révkalauz;
- rádió adó-vevő készüléket, még amatőr szinten sem működtethet;
- nem teljesíthet tábori lelkesítő szolgáltatást;
- nem folytathat politikai tevékenységet, nem kapcsolódhat bele az ország közügyeibe, nem szervezkedhet, nem alakíthat egyesületeket, propagandát sem folytathat a már létezők javára;
- nem szervezkedhet sem vallási, sem jótékonyági céllal;
- ha egy klub tagjainak több mint fele külföldi, engedélyt kell kérnie a működéshez az Igazságügyi Minisztériumtól, az alapszabályzaton esett változásokat 30 napon belül jelentenie kell.

Az 1970-es dekrétum ezenkívül rendelkezik az 1938 óta a külföldieknek adott személyi igazolványról is - az ún. „19-es modellről”, melyet most újjal váltanak fel. (Modelo 19; Decreto No 3010; 1938. augusztus 20. A különféle hivatalos dokumentumok közül a 19-es sorszámú volt az, melyet a Brazíliába érkező bevándorlók kaptak mint személyi igazolványt.) Lényegesen csökkentik a különböző hivatalos papírok számát, összesen hétre, ebből a 6-os számút adják az országba érkező külföldieknek, akik „állandó” vízummal jönnek; a 7-es számút a politikai menedékjogot kérőknek („6-os”, illetve „7-es modell”).

1980-ban törvény mondja ki egy tulajdonképpen csak nevében új intézmény megalakulását, a Nemzeti Bevándorlási Tanácsét (Conselho Nacional de Imigração), mely jogállását 1981-ben módosítják (Lei No 6815; 1980. augusztus 19. és Lei No 6964; 1981. december 9.). Feladatköre a volt Nemzeti Bevándorlási és Kolonizációs Intézet feladataival lett azonos.

Állampolgárság

A brazil állampolgárság felvétele feltételekhez kötött. A törvények szerint a következők minősülnek braziloknak (a mostanáig hatályos 1949-es, 1957-es, 1970-es és 1980-as törvények alapján. Lei No 818; 1949. szeptember 18., Lei No 3192; 1957. április 7., Decreto No 66 689; 1970. június 11., Lei No 6815; 1980. augusztus 19.):

- a, brazil állampolgárok Brazíliában született gyermekei;
- b, nem brazil szülőktől Brazíliában született gyermek, abban az esetben, ha a szülők nem a másik ország érdekeinek szolgálatában, vagyis nem hivatalosan tartózkodnak Brazíliában;
- c, brazil szülőktől nem Brazíliában született gyermek, ha a szülők Brazília szolgálatában, vagyis hivatalosan tartózkodnak külföldön;
- d, az, akinek brazil házastársa vagy brazil gyermeke van;
- e, a brazil állampolgárság felvételét kérelmezők közül azok, akik a brazil törvények szerint ezt elnyerik.

E pontok közül az utolsó az, amely egyértelműen a Brazíliába érkező és itt letelepedő bevándorlókra vonatkozik. Ahhoz, hogy valaki az e, pont szerint megkaphassa a brazil állampolgárságot, több, a törvény által előírt követelménynek kell megfelelnie (Decreto No 66 689; 1970. június 11.):

- minimum 4 éves, megszakítás nélküli brazil területen való tartózkodás az állampolgársági kérelmet közvetlenül megelőző időben;
- portugál nyelv ismerete (írni és olvasni tudás);
- olyan foglalkozás, illetve akkora vagyon, amelynek segítségével a kérvényező magát és családját eltarthatja;
- erkölcsi feddhetetlenség, illetve a brazil törvények ítélkezését alapul véve egy évesnél hosszabb idejű börtönbüntetéssel sújtható vétség vagy bűn hiánya;
- jó egészségi állapot.

Bármely nemzetiség személy azonnal megkaphatja a brazil állampolgárságot, ha brazil házastársa van; ha brazil gyermeke van; ha akkora földtulajdont vagy egyéb természet ingatlant tud felmutatni, mely a Brazíliában az adott időszakban érvényben lévő minimálbér legalább ötvenszeresének felel meg. (Az 1980-ban hozott, 6815. számú törvény [1980. augusztus 19.] megszünteti annak lehetőségét, hogy meghatározott vagyon birtoklása esetén könnyebben meg lehessen kapni a brazil állampolgárságot.)

A portugál bevándorlók kivételt képeznek. Nekik csupán a Brazíliában való megszakítás nélküli tartózkodásnak kell eleget tenniük, melynek ideje esetükben 1 évre csökken. A Brazíliában élő portugálok kitért szerepét megerősíti egy, a brazil fővárosban Portugália és Brazília között 1971. szeptember 7-én kötött egyezmény, melynek értelmében nemcsak a Brazíliában élő portugálok, hanem a Portugáliában élő brazilok is ugyanolyan politikai jogokkal bírnak, mint az adott ország polgárai. Az egyedüli kritérium, mind a Brazíliában tartózkodó portugálok, mind a Portugáliában tartózkodó brazilok esetében az adott országban való 5 évi, megszakítás nélküli tartózkodás. Ez az egyezmény automatikusan kizárja az analfabétákat, kik közül egy 1957-es törvény (Lei No 3192; 1957. július 4.) szerint a brazil állampolgárság felvételekor a portugál nemzetiség analfabéták még kivételt képeznek - ők a portugálul való írni és olvasni tudás feltétele alól mentesültek. Az 1970-es évekig a brazil állampolgárságot felvett külföldiek és a született brazilok között a törvénykezés különbséget tett. 1974-ben ezt eltörlik és hatályon kívül helyezik mindazokat a törvényeket, illetve rendeleteket, melyek e két esetet megkülönböztetik. Ettől kezdve csak a „brazil” elnevezést használják.

Brazília mint multikulturális társadalom

Már a múlt századi leírások hangsúlyozzák a Brazíliába letelepedési szándékkal érkező külföldiek beilleszkedésének zökkenőmentességét, s azt, hogy viszonylag probléma nélkül integrálódnak. A brazil állam sohasem korlátozta a különféle etnikumok együttélését, nem gördített akadályokat ezek csoportokba tömörülése elé. Soha nem hozott olyan korlátozó törvényeket, melyek szokásaik, nyelvük továbbélését, közösségeik tevékenységét vagy vallásuk szabad gyakorlását akadályozták volna. Ez alól csupán egy, a második világháború alatt hozott rendelet a kivétel, mely a tengelyhatalmak országaiból származó bevándorlók szervezkedési jogait korlátozta. Ennek értelmében feloszlatták közösségeiket, illetve élükre brazil megfigyelőket helyeztek, kiknek felügyelete alatt a társaságok tovább működtek. Ez gyakorlatilag csupán az adott klubok, közösségek nevének megváltozását hozta magával, semmi többet, mivel a brazil intendáns legtöbbször nem beszélte az adott közösséghez tartozók nyelvét, s a bevándorlók közül sokan pedig csak gyengén tudtak portugálul. A volt tengelyhatalmaktól származó bevándorlók szervezkedésének korlátozását csak 1974-ben vonták vissza.

A brazil állam magatartásának köszönhetően a bevándorlók hamar beilleszkedtek a brazil hétköznapiakba, de ugyanakkor egymástól el is különülnek mind a mai napig a bevándorlók és leszármazottaik bizonyos nemzetiség csoportjai. Könnyen különbséget lehet tenni az ország úgynevezett „nemzetiségi régiói” között: Az ország északi felében nem

beszélhetünk számottevő külföldi jelenlétről, Pernambuco államot kivéve, ahol még ma is nagyobb számban élnek a 17. századi holland támadások, illetve területfoglalások eredményeképpen holland leszármazottak.

A külföldi bevándorlók és leszármazottaik zöme a déli államokban él. Egyrészt a gazdaságilag fejlett Dél munkaerő-szükséglete vonzotta ide őket, másrészt az, európai ember számára elviselhetőbb klíma. A 19. század hatalmas bevándorlókommunáival érkezett német telepesek az ország legdélebbre fekvő államaiban (Rio Grande do Sul, Santa Catarina) telepedtek le, ott, ahol alkalmuk volt kisbirtok létesítésére, önálló gazdálkodásra. E két állam közül Santa Catarina emelkedik ki, ahol a mai napig a legtöbb német leszármazott él. Ezeken a területeken az építkezésben is a német hagyományokat követik, az utcákon többször üti meg az arra járó fülét német szó, mint portugál. A déli államok közül Paranában a második világháború után a lengyel jelenlét vált meghatározóvá. Ez nem véletlen, hiszen az IRO-val Brazíliába érkezett külföldiek közül a lengyelek állnak az első helyen. Megközelítőleg 80-90 százalékuk Paranába telepedett le. Brazíliában az első helyen számbelileg a portugálok és leszármazottaik állnak. Ezek többsége Rio de Janeiróban él. Itt élnek az ún. „400 éves portugálok”. Ők alkotják a brazil elitet; egészen Brazília felfedezésének koráig vissza tudják vezetni a családfájukat. A portugálok után számbelileg az olasz és spanyol leszármazottak következnek. Ezek központja São Paulo állam. São Paulóban él a legtöbb távol-keleti és arab bevándorló is. Az ázsiaiak közül a japánok, az arabok közül a szírek és libanoniak állnak számbelileg az első helyen.

A latin (portugál, olasz, spanyol) bevándorlók, noha megőrizték származásuk emlékét, hasonló mentalitásuknak és nyelvüknek köszönhetően hamar beolvadtak a befogadó ország népességébe. Rájuk nem jellemző, hogy nemzetiségi, azaz leszármazási alapon csoportokat alkotnának, és a brazil nemzet értékeit egy „spanyol életstílust”, „olasz életstílust” vagy „portugál életstílust” híven őrző kis etnikai közösséggel gazdagítanak. Nem jellemző rájuk, ahogy közös származásukra való tekintettel fokozott mértékben összetartsanak. A latin leszármazottak és bevándorlók nem tömörülnek kolóniákba, nem alkotnak zárt közösségeket. Ezzel ellentétben állnak a déli államok német települései (Sao Pedro de Alcantara, Blumenau, Joinville); a São Paulo városához közel eső Holambra nevű holland; a São Paulo és Rio de Janeiro állam határán az Itatiaia nemzeti parkban található finn kolónia; a São Paulo államban, Cotia néven alakult japán kolónia. Jellemző rájuk, hogy etnikai alapon különülnek el, de egy-egy termék gyártására is specializálódtak, például a déli német területeken fejlett a textilgyártás, Holambrában a virágnemesítés és kertészet, Cotiában a zöldségtermesztés, míg Itatiaiaiban a kézművesség.

Hasonló folyamat figyelhető meg az egyes mikroközösségeken belül is. A latin családok esetében nem jellemző a hozott nyelv használata, brazilul beszélnek. A nem latin leszármazottak családjai között gyakoribb az egymás közötti összeházasodás, és nyelvüket is igyekeznek hosszabb távra is fenntartani. Ennek gyakran az az „ára”, hogy nem ismerik az adott nyelv, adott országbeli, „élő” változatát. A nem latin közösségek fiataljai nemegyszer etnikai alapon keresik egymás társaságát. São Paulo város különböző negyedeiben élnek a távol-keletiek, szírek, olaszok, zsidók. Mellettük természetesen minden más nemzetiség képviselteti magát. Nagy számban élnek itt örmények, lengyelek, baltikumiaiak, magyarok, németek. A különböző nemzetiségek, illetve ezek leszármazottai klubokat, kulturális- vagy sportközpontokat alapítanak. A brazil állam nem áll ennek útjába, inkább támogatja az ilyen jellegű kezdeményezéseket. Az utóbbi években rendszeresen megtartják a *São Paulói Nemzetek Vásárát*, ahol a különböző közös etnikai hátterű közösségek bemutatják a braziltól eltérő szokásaikat, ételeiket, népművészetüket, egyszóval kultúrájukat.

A brazíliai bevándorlók származását tekintve a bevándorlás folyamata több periódusra osztható. A 19. század végétől az első világháborúig és az ezt követő néhány évben az európai, főleg olasz, spanyol portugál, német és a volt Osztrák-Magyar Monarchia területéről

származó bevándorlók érkeznek Brazíliába. São Paulo az 1920-as évek után szűnik meg olasz város lenni: a két világháború között sok zsidó érkezik, a második világháború után pedig a német és ausztriai területek menekülttáboraiból érkező baltikumiak, lengyelek, ukránok, oroszok, magyarok, románok „csehszlovákiaiak” színesítik a képet. Egy 1955-ös kimutatás szerint São Paulo városában a második világháború utáni bevándorlás eredményeképpen megjelennek a statisztika által „egyéb etnikum”-ba sorolt csoportok. Az „egyéb etnikum” kategóriába esik a portugál, olasz, spanyol és japán bevándorlókon kívül az összes többi kelet-európai is.

Közép- és Kelet-Európából érkezett bevándorlók São Paulo városban, 1955.

Lengyel	17309 fő
Román	10491 fő
Jugoszláviai	5214 fő
Magyar	5119 fő
Orosz	4384 fő
Lett	3102 fő
Csehszlovákiai	2941 fő
Ukrán	631 fő

Forrás: A Cidade de São Paulo. São Paulo, Companhia Editora Nacional, 1960. II. kötet, 195.

A negyvenes évek végére lezárul a háború utáni menekültek ügye, és ezzel minimálisra csökken az európai bevándorlók száma. Ezzel párhuzamosan az ötvenes években nő a távol-keleti, ezen belül is a japán bevándorlók száma; míg száz éve, az 1850-es években a brazil állam még tiltotta a távol-keleti elemek bevándorlását. A helyzet a 20. század közepére gyökeresen megváltozik, mivel éppen ezek a csoportok és az arabok szolgálnak a brazil bevándorlás fő forrásául. 1963-ban Brazília és Japán között egyezmény születik, melynek értelmében Brazília vállalja, hogy évente adott számú japán bevándorlót befogad, minek fejében Japán teret enged a brazil exportnak. Az 1970-es évek elején, az ún. „brazil csoda” (1967-1973) idején maga a dél-amerikai kontinens az, mely a Brazíliába érkező külföldiek legfőbb forrásául szolgál. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint Paraguay 18632 fővel, Argentína 14536 fővel járult hozzá a Brazíliában élő „egyéb etnikumok” számához; ekkor az „egyéb etnikumok” összlétszáma 149701 fő. A portugálok, olaszok, spanyolok és japánok adják az 1970-ben összeírt Brazíliában letelepedett külföldiek 75%-át, azaz 817520 főt.¹³ A helyzet azonban hamar megváltozik, mert a nyolcvanas évektől kezdve Brazília többé nem az új hazát kereső dél-amerikai, európai vagy távol-keleti tömegek álma. Ugyan 1982-ben immár több millió brazil választ kormányzót, polgármester és képviselőket - az első demokratikus választás éve az 1964-es katonai puccs óta -, de a politikai fejlődés mellett 1983-tól jelentkezik a pénzügyi válság, mely komoly csapásokkal sújtja a brazil gazdaságot, egészen napjainkig.

Jegyzetek

- 1 Arquivo de Estado de São Paulo, T.I., Imigração, Cx. 1. Z 1856-1886 - a Telepítési Bizottság megbízásából Nabuco de Araújo jelentése Canoas kolóniáról, 1886. július 13.
- 2 Egyéb források egészen az első világháborúig követik a szubvencionált bevándorlók számát, melyek szerint ez São Paulo állam 1820 és 1913 között az összes bevándorlók számának 62%-át teszik ki, azaz 893.569 főt. Doria de Vasconcellos, H: Alguns Aspectos de Imigração no Brasil. *Boletim do Serviço da Imigração e Colonização*, No 3; 21-22.
- 3 Celso Furtado: *Formacao Economica do Brasil* (22. kiad.) São Paulo, Companhia Editora Nacional, 1987. 128.; Caio Prado Junior: *História Economica do Brasil* (17. kiad.) São Paulo, Editora brasiliense, 1974. 188.
- 4 Eduardo Prado: *Imigração* São Paulo, 1889. Az első rendszerező-összefoglaló mű a brazil bevándorlókról.

- 5 Doria de Vasconcellos, H.: O Problema de Imigração paca São Paulo e o Brasil em Face dos Dispositivos Constitucionais e da Lei de Imigração que Deve Ser Aprovada pela Camara dos Deputados. *Observador Economic*, No 5, 1937. április 69.
- 6 Decreto No 2400; 1913. július 9., 1. cikkely.
- 7 *Boletim do Departamento de Imigração e Colonização*, No 4, 1941., 9.
- 8 *Boletim do Departamento de Imigração e Colonização*, No 5, 1950., 7-37. Ezeknek a számoknak ellentmondanak a Vernant adatai, aki az IRO kimutatására hivatkozva azt állítja, hogy az 1947. július 1-jétől 1951. július 30-ig a Latin-Amerikába érkező zsidók száma 3000 fő. Vernant, Jasquest: *The Refugee in the Post-War World*. Genova 1951. 48.
- 9 Plinio Silveira Mendes (a SIC vezetője az adott időben): São Paulo e seus Servicos Administrativos de Imigração. *Boletim do Departamento de Imigração e Colonização*, No 4, 1941., 85-99.
- 10 A speciálisan ideiglenes vízum olyan, 180 napnál hosszabb ideig Braziliában tartózkodni kívánó embereknek adható, kik nem akarnak az országban megtelepedni.
- 11 Hélio Lobo: O Drama dos Deslocados. *Boletim do Departamento de Imigração e Colonização*, No 5, 1950., 89-97.
- 12 Hélio Lobo: O Drama dos Deslocados. *Boletim do Departamento de Imigração e Colonização*, No 5, 1950., 90.
- 13 Olavo Baptista Filho: Contribuicao do Imigrante na Economia Brasileira. *Jornal do Imigrante*, No 47. IV. 1982. február, 2-3.

ANTÓNIA KOVÁCS:

IMMIGRATION POLICY AND IMMIGRATED MINORITIES IN BRAZIL

This study gives a detailed history of Brazilian immigration policy by analyzing the country's immigration laws. She presents how much the process of immigration was subject to the economical situation of Brasil. Her sources are mainly the publications of the Brazilian Institute of Statistics, the country's codes of law and the issues of institutions written about Brazilian immigration. However, in spite of this rich material, the various statistics often do not tally with each other, and they are not easily accessible, due to the enormous dimensions of the country. The study presents how the immigration increasingly focused on Sao Paulo, and how various institutions tried to give a solution for problems concerning immigration. Finally it tries to give to present Brasil's multicultural character on the basis of fieldwork reports and personal experiences.

A Teleki László Alapítvány Dokumentációs Szolgálata

A Regio 1991. évi 2. számában ismertettem a Magyarságkutató Intézet Archívumát, a gyűjtemény akkori eredményeit és terveit. Azóta átalakult a Magyarságkutató Intézet, megváltozott az Archívum helyzete, stábja és tevékenységi köre. Ebben a cikkben az új helyzettel szeretném megismertetni a folyóirat olvasóit, abban bízva, hogy az információk közül néhány felkelti az érdeklődést tevékenységünk iránt.

A Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálata (KDSZ) 1992-ben alakult. Fő feladata az Alapítvány tudományos intézeteinek (Magyar Külügyi Intézet és Közép-Európa Intézet) információ- és dokumentum-ellátása, de különálló szervezeti egységként önálló kutatásokat is szervez. Kutatási tevékenysége a különböző (bibliográfiai és faktografikus) adatok összegyűjtésére és közreadására korlátozódik. Gyűjteménye a volt Magyarságkutató Intézet és a Magyar Külügyi Intézet könyv- és kéziratárát foglalja magában. A KDSZ munkájában integrálni kívánja a hagyományos gyűjteményi tevékenységet az új típusú adatszolgáltatással. Könyvtári-dokumentációs koncepciójának kialakítását az igények ismerete, a szakmai tapasztalatok és a technikai feltételek megléte segítette.

Számtalan példa mutat arra, hogy a könyvtári gyűjtemények egyre kevésbé képesek megbirkózni az információk hatalmas tömegének feldolgozásával és szétsugárzásával, a hagyományos könyvtári modell a dokumentumok archiválásán, kölcsönzésén kívül alig képes többre. Egyre-másra alakulnak a dokumentumok speciális csoportjának (sajtcikkek, kutatási jelentések, tv- és rádióhírek stb.) feldolgozására a könyvtáraktól elkülönült dokumentációs részlegek. Jóllehet ezek a munkacsoportok sok esetben a könyvtári gyűjtemények szervezetébe tagolódnak, tevékenységi körük egyre inkább elkülöníthető a hagyományos könyvtári munkától. Előfordul olyan eset is, amikor a dokumentációs szervezet nem rendelkezik könyvtári háttérrel (például a különböző kormányhivatalokban, sajtóhírügynökségekben), funkciójuk nem az archiválás, hanem az információk gyors eljuttatása a felhasználókhöz. A két szolgáltatási típus közötti döntő különbség - a munkamódszereken kívül - éppen a gyorsaság. Ugyanakkor közös cél jellemzi mindkét formációt: közvetítő szerepet töltenek be az (információ) források és a felhasználók között, anélkül hogy önálló információk létrehozásában részt vennének. Ezért nevezhetők szolgáltatásnak. (A közvetítést végző szakmai csoportoktól a legtöbb esetben nem is várható el kutatási tevékenység végzése: nem ez a feladatuk.)

Ezzel szemben a KDSZ megalakulásakor erős külső igényként jelentkezett, hogy a dokumentáció saját adatgyűjtési tevékenységet is szervezzen, amely túlmutat a szokványos könyvtári-dokumentációs adatfeldolgozáson, és kutatási szinten realizálódik.

A TLA KDSZ megalakulásakor három felhasználói igény-típust kellett figyelembe venni:

1. Hagományos könyvtári gyűjteményének szolgáltatásaival elégítse ki az - elsősorban kutatói - igényeket;
2. Gyorsinformációkkal szolgáljon a kutatási témakörökben;
3. Önálló kutatási tevékenysége alapján eddig fel nem tárt adatokat építsen be szolgáltatásai közé.

Gyűjteményi-szolgáltatási tevékenység

A munka kezdetekor adott volt tehát a keret, amelyet tartalommal kellett megtölteni. A tartalom pedig újra csak a valós igények alapján határozható meg. A fenti kívánalmakkal ellentétben - amelyek főképpen a szolgáltatások típusaira vonatkoznak -, ezeket az igényeket a Teleki László Alapítvány szervezeti keretein belül működő tudományos intézetek fogalmazták meg. Az intézetek kutatási terveinek ismeretében alakult ki a KDSZ gyűjtőköre, amely két fő témakört ölel fel: a közép-kelet-európai régióra, valamint a külpolitikára vonatkozó szakirodalmat. Továbbra is kiemelt fontosságú a kisebbségi kérdés irodalma.

A kommunikáció-elmélet három alapvető kérdése közül (Mit?, Hogyan?, Kinek?) tehát körvonalazódni látszik az első válasz. A körvonalaknál azonban lényegesen többre van szükség, amikor egy gyűjtemény valós tartalmát határozzuk meg. A nagyon egyszerűnek látszó kérdésnek ugyanis megközelítéstől függően több rétege van. A két fő témakörön belül tér- és időbeli, műfaji és szolgáltatás-típusra vonatkozó megszorításokra van szükség ahhoz, hogy a gyűjtőkör pontosan megfogalmazható legyen.

A képlet még a legnyilvánvalóbbnak látszó térbeli korlátok esetében sem egészen egyértelmű, hiszen míg az egyik témakör egészen konkrét területi egységhez kötődik (Közép-Európa), a külpolitikai témának nincsenek ennyire meghatározható területi vetületei.

Kissé egyszerűbb a helyzet az időbeli megközelítés esetében: mindkét intézet döntően a közelmúlt és a jelen folyamataival foglalkozik, a dokumentumbázis ennek megfelelően főleg az 1945 utáni korszakra vonatkozó irodalmat tartalmazza.

A „műfaj” döntő tényező minden gyűjtemény felépítésében. (Ebben az összefüggésben a műfaj megfelel a könyvtáros szakmában használt „dokumentum-típus” kifejezésnek.) A KDSZ gyűjteményének fontos részét alkotja a könyvtári anyag (könyvek, folyóiratok), ugyanakkor kéziratárában nem publikált dokumentumok is találhatóak, és a tájékoztatásban egyre nagyobb teret hódít magának a számítógépes adatbázisok „műfaja”, amelyek bibliográfiai és faktografikus adatok szolgáltatásával állnak a felhasználók rendelkezésére.

A gyűjtemény tartalmilag léhát a következőkre terjed ki:

a) A KDSZ kézikönyvtári szinten gyűjti és feldolgozza a közép-kelet-európai térségre valamint a külpolitikára vonatkozó (döntően 1945 utáni) szakirodalmat (jelenlegi állománya körülbelül 10 ezer kötet).

b) Mintegy 300 magyar és külföldi folyóirat megrendelésével segíti a tájékozódást a fenti témakörökben.

c) A korábban a Magyarországgal kapcsolatos Intézet keretei között működő Archivuma megtartásával továbbra is gyűjtőkörébe tartozik a nem publikus dokumentumok (gépíratok, statisztikák, adattárak, interjúk, konferencia-jelentések stb.) feldolgozása - jelenleg a korábbi gyakorlat folytatásaként főleg a nemzetiségi témakörben.

d) Saját adatbázisok építésével, valamint külső szolgáltatások megvásárlásával és felhasználásával bibliográfiai és faktografikus tájékoztatást nyújt a kutatóknak.

A szolgáltatások formáiról szólva a második lényeges kérdés a „Hogyan?”.

A technikai lehetőségek fejlődése szükségtelemé, sőt egyenesen feleslegessé teszi, hogy a teljességre törekedjünk - legalábbis gyűjteményi szinten. Az országban jelentős eredmények születtek olyan adatbázisok és szolgáltatások létesítésével, amelyekre a társadalomtudományi és politikai jellegű kutatások támaszkodhatnak. Ennek ellenére számtalan helyen végzik emberek ezrei ugyanazt a munkát: sajtóelemzéseket készítenek,

sajtócikkeket, információkat dolgoznak fel. Természetes dolog, hogy minden intézménynek speciális érdeklődési területe is van; de a bázis-információkat nyilvánvalóan többszörös párhuzamossággal dolgozzák fel különböző helyeken.

Ezen irracionális felismerése alapján a KDSZ munkájának megtervezésekor tudatosan elhárítottuk magunktól, hogy gyűjteményi szinten teljességre törekedjünk, és körülnéztünk a hazai (és később a nemzetközi) információs piacon. A választékból meg kellett találni azt a partnert, aki a fentebb vázolt gyűjteményi kör keretein belül rendelkezik a bázis-információkkal, és jó esetben kooperációs megállapodást is hajlandó kötni. Az alapos piackutatás eredményeképpen a KDSZ az Országgyűlési Könyvtárral vette fel a kapcsolatot. A kapcsolatnak két oldala van: a KDSZ megvásárolja az Országgyűlési Könyvtár szolgáltatásait (PRESSDOK, Világpolitikai Információ), és saját lehetőségeit mozgósítva részt vesz egy másik szolgáltatás kibővítésében (HUNDOK). Így mentesül a magyar sajtó óriási munkát jelentő folyamatos dokumentálásától (hiszen azt a PRESSDOK már elvégezte), és a külföldi szakfolyóiratok politikai és jogi vonatkozású cikkeinek feldolgozásától (a Világpolitikai Információ nevű szolgáltatásban hatalmas folyóiratbázis alapján számítógépes rendszerben már visszakereshetők a bibliográfiai adatok). A KDSZ fennmaradó kapacitásának egy részét viszont arra fordíthatja, hogy partnerként kibővítse a HUNDOK sajtódokumentációs szolgáltatás forrásbázisát.

A HUNDOK eredetileg azzal a céllal jött létre 1991-ben, hogy a világsajtóban megjelenő sajtócikkek alapján dokumentálja a Magyarország-kép alakulását. Az Országgyűlési Könyvtár a saját gyűjteményében meglévő periodikumok feldolgozásával ennek a feladatnak egészen 1992-ig eleget tudott tenni. A kelet-európai változások nyomán azonban a régió országainak könyv- és sajtópiaca egyik pillanatról a másikra felborult, és a nagykönyvtár laprendeléseiben képtelen volt követni az áttekinthetetlen változásokat. A kelet-európai országok sajtótermékeit csak hiányosan tudták feldolgozni. Ezt az űrt igyekeznek kitölteni a sokkal kisebb és ezért talán mozgékonyabb KDSZ azzal a vállalásával, hogy a HUNDOK adatbázis rendszere szerint összegyűjti és számítógépen visszakereshetővé teszi a kelet-európai országok Magyarországról és a magyar kisebbségekről szóló legfontosabb sajtócikkeit. (Az Országgyűlési Könyvtár főleg nyugati lapokat dolgoz fel.) A munka eredményét mint a KDSZ-el közös terméket az Országgyűlési Könyvtár forgalmazza.

A HUNDOK-ban való részvétel a racionális munkamegosztás szükségességének felismerésén alapszik: sok esetben érdemes felhasználni a már meglévő eredményeket, hogy a felszabaduló erőket egyéb tevékenységre lehessen fordítani. A KDSZ-ben tudatosan törekszünk arra, hogy az információkat több forrás alapján gyűjtsük össze. Kis intézményként nem az a célunk, hogy mindent helyben kapjanak meg a felhasználók, hanem elsősorban azon igyekezünk munkálkodni, hogy a KDSZ munkatársai ismerjék, hol lehet a keresett dokumentumokat, információ-típusokat megtalálni.

Az információk és a dokumentumok kezelése ebben a felfogásban élesen kettévál, mert - kihasználva a technikai fejlesztés kínálta lehetőségeket - remélhetően mód nyílik az információk minél teljesebb körének összegyűjtésére, legalábbis az Intézetek kutatási témáiban. Ennek alapvető feltétele volt az Alapítvány épületében kiépített számítógépes rendszer. A rendszerbe telepített „kapun” keresztül a jövőben mód nyílik külső forrásokból nyert információk fogadására is Magyarország és a világ különböző adatbázisaiból.

A kívülről beszerzett adatok kezeléséhez és visszakereshetővé tételéhez elengedhetetlenül szükséges egy saját számítógépes program megléte, amelyben az „importált” adatok egységes rendszerben bocsáthatók a felhasználók rendelkezésére. Ezt a célt szolgálta, hogy megvásároltuk a TINLIB nevű integrált könyvtári programrendszert, amely természetesen nemcsak az import-funkciót tölti be, hanem a KDSZ gyűjteményének gépi nyilvántartását is lehetővé teszi.

A TINLIB a könyvtári munkafolyamatok teljes számítógépes szervezését képes menedzselni. A könyvtár gyarapítása, a periodikum-megrendelés, vagy éppen a kölcsönzés automatizálása éppen úgy hozzátartozik a rendszer szolgáltatásaihoz, mint a rendkívül fejlett visszakeresési lehetőségek biztosítása online katalógus-modulján keresztül.

A könyvtár állományának számítógépes feldolgozása folyamatban van, a könyvtári és kéziratári gyűjtemény egy része már számítógéppel is visszakeresheti.

A második kérdésre (hogyan?) tehát a következő válasz adható:

- a) saját gyűjteményének számítógépes feldolgozásával;
- b) külső szolgáltatások megvásárlásával;
- c) kooperációs megállapodások segítségével;

d) és külső adatbázisokból származó anyagok integrálásával olyan *központi információs bázis* kialakítása, amely a jól körülhatárolt gyűjtőkör keretein belül áll a felhasználók rendelkezésére.

Hogy kik ezek a felhasználók, azt a harmadik sarkalatos kérdésre (kinek?) adott válaszból tudhatjuk meg.

A gyűjtemény és a szolgáltatások rendszere jelenlegi koncepciónk szerint elsősorban a kutatói tevékenységet kívánja szolgálni. Ezt azért fontos rögzíteni, mert a felhasználói kör és az igények határozzák meg elsörendűen az intézmény gyűjteményi tartalmát (mit?) és a szolgáltatások formáit is (hogyan?). A KDSZ alapvető feladata az Alapítvány keretében dolgozó tudományos munkatársak információval való ellátása.

A KDSZ jelenkor-központúsága felvette, hogy a gyűjtemény és szolgáltatásai alapján egy másik, nem kevésbé fontos felhasználói kört is megcélozzunk: az érdeklődő politikai intézmények képviselőit, illetve szakértőit.

A gyűjtőkör kapcsán felsorolt dokumentum- és szolgáltatás-típusok azonban nem jelentenek különleges kínálatot más könyvtárakkal szemben a politikai szférában dolgozó szakemberek számára. Ezért a KDSZ arra törekszik, hogy speciális dokumentumok beszerzésével vonzza magához a felhasználók ezen körét, és egyéni profillal bővítse gyűjteményét. Így szeretnénk a gyűjteménybe felvenni a politikai pártok kisebbségi kérdéssel és külpolitikával foglalkozó nyilvános dokumentumait. Reményeink szerint egyedi gyűjteménybe szervezve, könyvtári körülmények között feldolgozva válik visszakereshetővé ez a ma még áttekinthetetlen dokumentum-halmaz. A tervezett különgyűjtemény politikusokat és tudományos kutatókat egyaránt kiszolgálja.

A felhasználók következő csoportját az egyetemi hallgatók alkotják. A tudományos intézetek több munkatársa oktat felsőoktatási intézményekben, a tanítványok számára hozzáférhető a KDSZ gyűjteménye.

A felhasználói kör összefoglalva tehát a következő:

- a) Az Alapítvány tudományos munkatársai;
- b) Kül- és belföldi tudományos kutatók;
- c) Politikai szférában dolgozó szakértők és tisztviselők;

d) Egyetemi hallgatók.

Kutatási programok

A Teleki László Alapítvány Tudományos Tanácsának határozata szerint a KDSZ tudományos jellegű tevékenysége elsősorban tematikailag határolható el a kutatóintézetek projektjeitől. Fő jellemzője, hogy adatszerűsége törekszik olyan alapkutatások elvégzésével, amelyek további tudományos tevékenység kiindulópontját képezhetik.

A határozatnak megfelelően a KDSZ tehát különféle adattárak, bibliográfiák összeállításával, valamint statisztikai jellegű feldolgozásokkal veszi ki a részét az Alapítvány kutatási feladataiból. A gyűjtemények mindenkor számítógéppel visszakereshető formában készülnek, s így a programok befejezésekor a KDSZ szolgáltatásainak körét gazdagítják. A kutatási programok eredményeit igyekszünk megjelentetni.

Eddig három kutatási programot indítottunk el:

Az EtnoGraf térképi - statisztikai adatbázis.

Az EtnoGraf-rendszer a Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálatánál két éve folyó kutatás keretében jött létre, a számítógépes program kifejlesztése az Állami Számítógépes Szolgálat Informatikai Rt. nevéhez fűződik. A program témavezetője Sebők László kartográfus-demográfus (TLA KDSZ), a programfejlesztő matematikus Sárosi Zoltán (ÁSzSz).

Az EtnoGraf olyan komplex rendszer, amely számítógépen rögzített (digitalizált) térképi állományok és különböző adatbázisok információit képes több szinten összekapcsolni és megjeleníteni. Esetünkben a térképi állomány Magyarország és a szomszédos magyarok lakta területek község-szintig feltárt térképeit jelenti, míg az adatbázis ezen területek nemzetiségi megoszlásának statisztikai adatait. A statisztikai adatbázisban 1910-től kezdődően napjainkig szerepelnek a nemzetiségi adatok, mindig a hivatalos népszámlálások számsorainak felhasználásával. Az adatbázis „mellékterméke” egy többnyelvű helységnévtár is a szomszédos országokban lévő magyarok lakta településekről (ennek egy része megjelent Sebők László: Magyar neve? című könyvében).

Az EtnoGraf tehát összekapcsolhatóvá teszi ezen állományokat, és alkalmas arra, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatokkal különböző számításokat végezzünk.

Végző formájában az EtnoGraf teljes áttekintést fog adni a Kárpát-medence etnikai megoszlásáról. Segítségével egyrészt a nemzetiségi viszonyok számszerű változásait lehet végigkövetni az elmúlt nyolcvan év folyamán, másrészt pedig lehetővé válik, hogy a településneveket és a közigazgatási változásokat település-szinten rekonstruálhassuk.

Tetszőleges területi egység kijelölésével (ez lehet település, járás, megyei) a program segítségével visszakereshetővé válik a kiválasztott terület térképe, lakosság száma az adott időpontban, valamint nemzetiségeinek számszerű és százalékos megoszlása. A statisztikai adatok diagram formájában is megjeleníthetők (kör- vagy oszlopdiagram). A program lehetőséget nyújt a felhasználónak arra, hogy a vizsgált részterületet - az úgynevezett szűrők alkalmazásával - a térképről maga jelölje ki. A rendszerbe épített animáció segítségével filmszerűen lejátszhatók az azonos területre vonatkozóan bekövetkezett nemzetiségi változások.

A programot eddig említett lehetőségei messzemenően alkalmassá teszik demonstratív felhasználásra. A rendszerből nyert térképek a hozzájuk kapcsolódó diagramokkal színes lézerprinteren kinyomtatva igényes kiadványok mellékleteként is megállják a helyüket, de a sajtónak is állandó illusztrációs anyagként szolgálhatnak.

Az EtnoGraf fejlesztés alatt álló program. Felhasználását rendkívüli módon kiszélesíti az a lehetőség, hogy a már meglévő digitalizált térképi állományhoz bármilyen dBase adatbázis kapcsolható. Az adatbázis és a térképek közötti „átjárást” a területi kódok következetes használata biztosítja. A nemzetiségi adatok térképi ábrázolását csak első lépésnek tekintjük. A KDSZ szervezésében folyó másik kutatás, a „Közép-Európa magyar kisebbségi intézményrendszere” című projekt már az EtnoGraf-hoz kapcsolható formában készül. Befejezésekor az egyes területek nemzetiségi adatain kívül megjeleníthetők lesznek a településeken működő kisebbségi intézmények leírásai is. A későbbiekben egyéb adatbázisok építését is tervezzük (például oktatási, egyházi adatok, igény esetén gazdasági statisztikák vagy bibliográfiai adatbázis is csatlakoztatható a rendszerhez).

A közel két éve folyó programfejlesztés, adatbázis-építés és térképi digitalizálás eredményeképpen 1993 novemberére elkészült a Vajdaság statisztikai-térképi feldolgozása. Az adatbázisban az 1910-1991 közötti népszámlálások adatai szerepelnek (10 népszámlálás). 1994 közepére tervezzük a Felvidék és Erdély nemzetiségi adatainak közzétételét az EtnoGraf rendszerében, majd 1994 végére Kárpátalja és Burgenland térképei és nemzetiségi statisztikái is számítógépre kerülnek. 1995-re várható a munka befejezése a magyarországi, horvátországi és szlovéniai területek feldolgozásával.

Terveink szerint a rendszer teljes egészében és részleteiben is (például csak Erdély vagy Erdély és a Felvidék stb.) megvásárolható, de teljes feltöltése után esetleg CD-ROM-on is közreadható lesz. A program mutatványként egy minta-adatbázist (DEMO-floppyt) hoztunk forgalomba, amely a vajdasági adatbázisból tartalmaz adatokat. A DEMO célja kettős: egyrészt a potenciális vásárlók fegyelmét szeretnénk felhívni a rendszerre, másrészt pedig a program esetleges hibáit igyekszünk kiszűrni. A DEMO-hoz részletes felhasználói kézikönyvet is mellékelünk.

Közép-Európa magyar kisebbségi intézményrendszere. Adattár.

A kutatás 1992-ben indult, a munka vezetője Bárdi Nándor.

Az adattár gondolatát a mindennapi munka során tapasztalt hiány keltette életre: elemi adatokkal sem rendelkezünk a magyar kisebbségek intézményeiről, jóllehet ezekre tudományos, de gyakorlati célokból is szükség lett volna.

A program célja az ausztriai, szlovákiai, ukrainai, romániai, szerbiai, horvátországi és szlovéniai magyar intézmények 1993-as állapotokra vonatkozó címjegyzékének összeállítása. Az adattár a következő intézménytípusokat tartalmazza:

- politikai pártok, mozgalmak, érdekvédelmi szervezetek,
- oktatási intézmények (Óvodák, elemi iskolák, középiskolák és felsőoktatási intézmények),
- művelődési intézmények (művelődési házak, könyvtárak, múzeumok, színházak, zenekarok, énekkarok, könyv- és lapkiadók, sajtó),
- tudományos intézmények,
- egyházak (az egyházközösségek szintjéig),
- egyesületek, alapítványok, egyéb civil szerveződések.

A gyűjtési kör tehát felöleli a kisebbségek kulturális, oktatási és egyházi életének intézményesült formáit. Kivételt csak a gazdasági jellegű szervezetekkel tettünk, egyszerűen azért, mert a privatizáció elindulásával követhetetlené vált a gazdasági társaságok áttekintése, és ezek a formációk általában nem nemzetiségi alapon szerveződtek. Ezért az adattárba nem vettünk fel gazdasági jellegű intézményeket.

Az adatokat helyi adatfeldolgozók gyűjtik össze, így a munka egy része a terepen folyik. (Általában megyei szintű területegység tartozik egy-egy munkatárshoz.) Ezzel a munkaszervezéssel lehetett biztosítani, hogy az adatokat a teljesség igényével és a lehető legnagyobb pontossággal rögzítsük.

A gyűjtés adatlapokon történik, amely a következő azonosító pontokat, illetve információkat tartalmazza: az intézmény hivatalos és magyar neve a település hivatalos és magyar neve, pontos címe, a vezető neve, és az intézmény tevékenységi körének leírása. Minden adatlap kódszámot kap, ami a számítógépes visszakeresést biztosítja intézménytípus és területi hovatartozás szerint. (A területi kódszámok teszik majd lehetővé, hogy az intézményi leírások összekapcsolhatók legyenek a számítógépen rögzített EtnoGraf tér- képekkel.)

Eddig, Ausztria kivételével, adatlapokon teljes számban összeállt a magyar oktatási és egyházi intézmények címtára. (Az ausztriai munkát az országban érvényes szigorú adat- védelmi törvények késleltetik.) Az adatok számítógépes rögzítése megkezdődött, 1994 januárjában az oktatási és egyházi kataszter már számítógépen visszakereshető formában használható lesz. A teljes gyűjtési és adatbeviteli munka 1994 közepére készül el.

Mivel a címtár feltehetően szélesebb érdeklődésre is számot tarthat, 1994 folyamán a KDSZ önálló kiadványsorozata keretében megjelenteti az adattárat.

A címtár gyorsan avuló műfaj. A változó közép-európai régióban gyakran előfordul, hogy intézmények, egyesületek, alapítványok egyik pillanatról a másikra megszűnnek, vagy éppen újak alakulnak. Ezért semmiképpen nem elégséges az adatokat egyszer összegyűjteni. Az elkezdett munkának akkor van értelme, ha időről időre felfrissítjük a címtárat. Ezért a KDSZ két-három éves időközönként tervezi a kiadvány megjelentetését a megváltozott adatokkal.

A határon túli magyar kisebbségek intézményrendszerének összeállítása hiányt pótló vállalkozás. Fontos lenne ha hasonló adatokkal rendelkeznenk a régió más kisebbségeiről is; nem is beszélve a kiterjesztett gyűjtőkör tudományos és gyakorlati hasznáról (kézikönyv a közép-európai kisebbségek intézményeinek adataiból). Ezért távlati terveink között szerepel, hogy a müncheni Súdost-Instituttal közösen egy bővített tartalmú adattárat hozunk létre, amely felölelné Közép-Európa (nem csak magyar) kisebbségi intézményrendszerének adatait.

Kelet-Európa kisebbségi bibliográfiája.

A kutatás kezdetei öt évre nyúlnak vissza, amikor a Magyarorsággal kapcsolatos kutatásokat indítottam el „A szomszédos országokban élő magyarság történetének annotált bibliográfiája 1918-1945” címmel. A munka során feldolgoztuk a két háború közötti időszakban megjelent magyar és szomszédos országokbeli könyv és folyóiratanyagot. A 7000 annotált címleírást tartalmazó bibliográfia jelenleg adatbázis formájában a Teleki László Alapítvány központi számítógépen található meg:

Időközben kapcsolatba kerültem a müncheni Südost-Institut könyvtárának igazgatójával, Gerhard Seewann-nal, aki Kelet-Európa valamennyi kisebbségre vonatkozó bibliográfiai gyűjtőmunkát szervezett. Egymás tevékenységét megismerve határoztuk el, hogy adatainkat összesítve, közösen jelentetjük meg.

A mintegy 10-12 ezer tételre tervezett nagybibliográfia tehát Kelet-Közép-Európa (Magyarország, Ukrajna, Románia, Bulgária, Albánia és az egykori Jugoszlávia) kisebbségeire vonatkozó helyi és nemzetközi szakirodalom tárháza lesz. A bibliográfia időhatárai az 1918 utáni időszakra korlátozódnak. A tervezett kiadvány a két háború között megjelent könyvek, valamint a háború után kiadott könyvek és folyóiratcikkek-tanulmányok bibliográfiai leírásait tartalmazza.

A magyar kisebbségekre vonatkozó anyag gondozása mellett a KDSZ vállalta a szlovákiai és kárpátaljai szakirodalom összeállítását is. A bibliográfiát egységesen a Micro-ISIS programrendszerben dolgozzuk fel. A kötet megjelenése a szükséges egyeztetés és egységesítés után 1995 folyamán várható.

Kiadványtervek

A KDSZ az európai kisebbségekre vonatkozó tényadatokat felölelő önálló kiadványsorozat (füzetsorozat) megjelentetését kezdeményezte „Kisebbségi adattár” címmel. A sorozatban a fentebb már ismertetett kutatási programok eredményein kívül külső szerzők munkái is helyet kapnak. Az adatok körét a következőkben határoztuk meg: az etnikai kisebbségekre vonatkozó statisztikák, térképek, bibliográfiák, repertóriumok és a kisebbségi kérdés jobb megértését vagy rendezését szolgáló modellértékű dokumentumok. Pillanatnyilag évi 4-5 füzetre van lehetőségünk, de további források (például pályázatok) révén remélhetőleg ennél több kiadvány is megjelentethető lesz. A füzetsorozat alapvetően magyar nyelvű, de a statisztikákhoz, térképekhez - amelyek értelmezése nem teljesen nyelvtől függő - többnyelvű módszertani és magyarázó szövegek is kapcsolódhatnak. A kiadványok színvonalát többirányú szakmai lektorálás biztosítja. Amennyiben a kiadvány jellege szükségessé teszi, a kéziratokról szakértők bevonásával szakmai vitákat rendezünk.

Jelenleg három kötet van sajtó alatt:

- Jakabffy Imre: *Közép-Európa etnikai térképe az 1930-as években*. 100. 1 db. nagyméretű térkép. A térkép és a magyarázó szöveg az 1940-es évek elején készült, 1942-ben jelent meg, de napjainkra csak néhány példány maradt nagyobb budapesti közgyűjteményekben. A térképhez tartozó magyarázó szöveg publikálatlan.

- Vincze Gábor: *Az erdélyi magyar kisebbség kronológiája 1944-1953*. 150. A munka részletes sajtó- és levéltári forrásfeltárás, valamint 80 életútinterjú felhasználásával készült; felhasználhatóságát tárgymutató segíti.

- *Az Åland szigetek státusa. Dokumentumgyűjtemény*. (Bev. tan.: Kovács Péter) 100. A füzet a Népszövetség Tanácsának a finn-svéd vita ügyében hozott 1921. jún. 21-i döntését és az 1992-1993-as módosítások szövegét tartalmazza.

E köteteket terveink szerint a következő füzetek követik:

- *Dél-Tirol státusa. Dokumentumgyűjtemény*. (Bev. tan.: Gál Gyula) 130.

- Jakabffy Elemér: *Tervezet a „kisebbségi törvény” javaslatához*. (Jakabffy Elemér pályakép és bev. tan.: Bárdi Nándor) 100.

- *Közép-Európa magyar kisebbségi intézményrendszere*.

- A Magyarságkutató Intézet kéziratának nyomtatott katalógusa.

A kétéves múltra tekintő KDSZ pályafutásának elején tart, az ismertetett könyvtári-dokumentációs, valamint kutatási és kiadványozási munkák egy része éppen csak elkezdődött. Ahhoz, hogy a megkezdett út végére érjünk, időre van szükség, és lehetőségre az elindított programok befejezéséhez. Remélhetőleg a Teleki László Alapítvány biztosította keretek között mindkét tényező rendelkezésünkre áll majd, és a Regio olvasói hamarosan közvetlenül - nem csak leírásból - megismerkedhetnek a KDSZ tevékenységének néhány eredményével. (Cím: Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c. T: 176-45-65 Fax: 176-44-47, Nyitvatartási H-P. 9-16.)

Dippold Péter

A paraszti társadalom regionális fejlődése

Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Néprajz egyetemi hallgatóknak 12. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen 1991. 569.

Az 1990-es évek elején politikai életünkben karriert csinált a polgárosodás kifejezés, a szociológiában és a történettudományban ezzel párhuzamosan megnőtt az érdeklődés a fogalom iránt. Cikkek, viták, folyóiratok különszámai foglalkoztak a polgárosodás hazai történetével és a jelenbeli esélyeivel. A gyakran erősen polemikus írásokra jellemző volt a fogalmi tisztázásra való törekvés, vitatták az ideológiák és társadalmi csoportok szerepét, igyekeztek a folyamat kronológiai elhelyezésére. Jóllehet a polgárosodás fogalmával jelzett társadalmi változások kiindulópontjában a falusi térségben - a parasztságban - lezajló történések (szocialista vállalkozók, parasztpolgárok stb.) értelmezése állt, a történeti vitában már nagyobb szerepet kapott a civil társadalom (a citoyen polgárosodás) kialakulása, társadalomtörténeti szempontból pedig a polgárság értékelése. A parasztság átalakulásának elemzése háttérbe szorult. Mindez magyarázhatja, hogy Kósa László összegző munkája, amely doktori disszertációként már a nyolcvanas évek második felétől elérhető volt, s 1990-ben meg is jelent, nem került be a történészek és szociológusok által éltetett vitába, ismeretlen maradt. A megjelenés helye (Debrecen - Néprajzi Tanszék) és tudományos életünk szegmentáltsága (a néprajz kimaradása a polgárosodás-vitákból) is hozzájárulhatott ehhez. Pedig Kósa László 1985-ig, a kézirat lezárásáig a történeti, néprajzi eredmények teljes áttekintésére törekedett, és a néprajz oldaláról átfogó értelmezésre tett kísérletet. Szempontjai, az általa feldolgozott néprajzi és történeti ismeretanyag gazdagíthatta volna az empiriát gyakran nélkülöző vitát. Tudományos életünk lassúságának köszönhető, hogy Kósa monográfiája nem évült el - sem a történeti kutatások, sem néprajzi vizsgálatok alapvetően nem léptek túl az általa bemutatott értelmezési kereteken.

Kósa László munkája összegzés, több évtizedes kutatói program többször elővett és abbahagyott munkájának eredménye. Természetes, hogy idővel az anyaggyűjtés és feldolgozás hangsúlyai is változtak. A szerző bevezetője elmondja, hogy a monográfia terve az 1960-as évek közepén, a Szabó István szerkesztette parasztságtörténet (*A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*) olvasásakor született meg. Első célja a korszak paraszti műveltsége átfogó képének megrajzolása volt. Ez a törekvés a megvalósult műben is alapvető. Kósa hatalmas irodalom ismeretében (112 oldalnyi bibliográfia) és terepismeret alapján a magyar etnikum teljességének (beleértve a moldvai magyarságot is) műveltségét mutatja be - céljának megfelelő elrendezésben. Az 1880-1920 közötti népi - alapvetően paraszti - kultúra a magyar néprajzi hagyomány szerint a „klasszikus népi műveltség”, s ennek egyik jellemzője a táji differenciáltság. Az Alföld, Dunántúl, Felföld és Erdély nagytájak keretében egymást követő leírások sokszor emlékeztetnek a szociográfiai leírásokra. A könyv az adott korszak műveltségét mindig a rendelkezésre álló kortársi leírások, néprajzi és történeti munkák alapján mutatja be - ezek egyenetlenségeire gyakran panaszkodik -, s egyben mintegy utazás közben összefoglalja az elemzéseket, magyarázatokat. Nagyon világosan hangsúlyozza, hogy milyen jelenségekre nézve hiányoznak ismereteink, de ezekről hipotézisszerűen is alig ír.

Tömören és célratorően ismerteti az irodalom eredményeit, alapvetően azonban kritikailag nem viszonyul az elemzésekhez. Ezek a leíró részek, ismétlem, egyfajta utazásként visznek egyik tájról a másikra, egyik településről a másikra, s mindenütt az eddigi feldolgozások, korabeli leírások alapján szembeötlő jelenségek kerülnek kiemelésre. A leírás jól követhető, nem is fárasztó, de mégsem helyettesíti az összegzést.

A monográfia másik alapeleme a paraszti műveltség táji megoszlásának bemutatása és vizsgálata. A bevezető összegzi Kósa László korábbi tudománytörténeti és fogalmi elemzéseit, majd pedig a nagytáji (Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély) rendben összefoglaló és rendszerességre törekvő elemzést ad e tájak és részben belső strukturálódásuk meghatározó történeti, kulturális tényezőiről. Itt megtaláljuk a rendszeres feldolgozást (amit a leírásnál hiányoltunk). A népesség nagysága, vallási és nemzetiségi összetétele, a városiasodás mindenkor alapeleme az elemzésnek, mellette a történeti előzmények is fontos helyet kapnak. Kósa azonban itt is elsősorban összegez a viszonylag gyorsan elérhető adatok alapján, nem pedig saját elemzést végez. Emiatt előtérbe kerülnek kritikailag nem kellően feldolgozott források (például Bárándy János osztályozása a mezővárosokról). Ugyanakkor ennek a megközelítésnek előnye, hogy tájanként változhatnak az összefoglalást meghatározó elemek. Az Alföldnél részletesen foglalkozik a hódoltság és az újratelepülés következményeivel, Szeged és Debrecen központi szerepével és hatásával. A Dunántúl esetében az uradalmak és városok alkotják a paraszti társadalom környezetét. A Felföldnél a hegyvidék és sík közötti átmeneti jelleg emelődik ki, mellette a palóc kérdés. Erdélynél az archaikusság, a földrajzi zártság, valamint a gyér városi sűrűség.

A monográfia harmadik eleme a paraszti polgárosodás vizsgálata. Ez kiemelt szempont az egyes tájegységek elemzésénél és a leírásnál. Elsősorban a gazdálkodás újításaiban, a termelési szakosodásban, illetve a Kósa által expresszívnek nevezett műveltségi elemekben (például viselet) követi nyomon a parasztosodás, polgárosodás jelenségeit. A gyorsabban változó régiók, falvak és csoportok mellett a reliktum-vidékek vizsgálata is hangsúlyos.

Kósa László összefoglalása - bár nem törekszik kézikönyvszerűsége - mégis jól használható alapkötet a korszak paraszti (népi) kultúrájának ismeretéhez. Viszonylag könnyű tájékozódni benne, s a néprajz által felhalmozott tudásanyag megismeréséhez jó kalauz.

A társadalomtörténet szempontjából azonban a munka legfontosabb része a vállalkozás kereteit, fogalmait meghatározó terjedelmes bevezető fejezet. Kósa László itt alapvető módszertani, szemléleti kérdésekkel foglalkozik. Először a magyar népi kultúra táji megosztottsága felfedezésének és értelmezésének kutatástörténetét foglalja össze. Részletesen ismerteti a néprajzi csoport, etnikai csoport, táj sajátosan hazai fogalma körüli vitákat. Saját korábbi munkáját követi az összefoglalás, de értelmezésében túllép rajta, s módosítja megelőző álláspontját. Véleményét a következőképpen összegzi: *„Ma már látom, hogy egy heterogén tudománytörténeti hagyomány által formált és megnyugtatóan sosem tisztázott „quasi fogalom” meghatározásával próbálkoztam. Ezért nem azonos felosztási alapúak kategóriáim, hanem különmemű kérdések egységes keretbe foglalásának sikertelen erőfeszítéseit tükrözik. Ma azt is látom, hogy amit a magyar néprajztudomány évtizedek óta néprajzi vagy etnikai csoportok kutatásának nevez, abban legalább négy, egymástól világosan elválasztható kérdéskör vegyül.”* (37.) Ez a négy kérdéskör a következő: I. történeti-népi táj- és vidéknevek és a hozzájuk kapcsolódó

tájbeosztás vizsgálata; 2. a népnévhez hasonló nevet viselő csoportok vizsgálata; 3. földrajzi régiókés zónák néprajzi vizsgálata; 4. a kulturális jelenségek térbeli terjedésének kutatása. Ezeknek az egyes problémáknak hazai megközelítését végigelve szakít a néprajzi vagy etnikai csoport tudománytörténeti hagyományával, s helyette a magyar népi műveltség területileg feltűnő és eltérő változatait kívánja áttekinteni. A mostani összegzésben használt fogalma a táj, amelynek pontos definíciójára törekszik: „*A néprajzi csoport kapcsán számba vett törekvéseket mérlegelve tájon olyan területegységet értek, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ezáltal elválik környezetétől.*” (39.) Meghatározásában a táj esetében a körülhatárolás többletanyag voltát hangsúlyozza, és a négy fő komponensnek elméletileg azonos súlyt tulajdonít. Felfogása sokban rokon a történészek részéről Faragó Tamás által kidolgozott történeti táj fogalmával. Táj fogalmát azonban a leírásoknál néha elfelejti, és mintha inkább a kutatástörténet során kialakult hagyományokat követné.

Kósa gyakorlati okokból (nyelvismeret) és a kutatás jelenlegi állása miatt a tájak vizsgálatát a magyar etnikum területére korlátozza, ezzel azonban gyengíti vizsgálódásának másik oldalát, a polgárosodás elemzését.

Ahogy a címből is világos, a könyv másik központi fogalma a polgárosodás. Kósa László rámutat, hogy a néprajz, jóllehet kezdetektől észlelte a kulturális jelenségek változását és ezzel a néphagyomány módosulását vagy visszaszorulását, nem rendelkezik tisztázott polgárosodás-fogalommal, bár az 1950-es évektől gyakran használja a polgárosult, polgárosulás szavakat. Kiemeli Erdei Ferenc szerepét a mai polgárosodás-fogalom megszületésében; és jó érzékkel emeli ki Balogh István munkáinak közvetítő szerepét abban, hogy a történeti néprajzi munkákban végül is meghonosodik a szó használata. A néprajz parasztság-fogalmánál Szabó István hatását emeli ki - azaz a jobbágyparaszt és a modern földművelő közé tehető a parasztállapot (ez az értelmezés található meg a népművészet történeti szakaszait elemző munkákban, amikor a „népművészet új paraszti virágzásáról” írnak). A jobbágyfelszabadulást követően a díszítőművészetben, zenében stb. megnyilvánuló változás értelmezését a következőképpen összegzi: „A volt jobbágy egy ideig parasztként próbál érvényesülni kora társadalmában. Ehhez azonban olyan lépéseket kell tennie, amelyek a polgárosulás irányába viszik. Vagyis miközben „parasztosodik”, azaz a feudális életkerettségű ember gazdaságilag, szellemileg, kultúrában és öntudatban paraszttá akar lenni, a piacgazdálkodásba való fokozottabb bekapcsolódással, racionálisabb gazdálkodással, városi eredetű civilizációs elemek, divatok, minták - bár még erősen a maga ízlése szerint átalakítva - befogadásával polgárosodik.” Majd pedig a számunkra központi kérdést teszi fel: „a művészeti szférával mennyire állíthatók korrelációba más további területek?” Majd pedig olyan fontos kérdések összefüggéseit villantja fel, mint a tulajdonosi tudat, a kisárutermelői tudat és mentalitás kialakulása, az értékrend módosulása, a divatkövetés vagy a politizálási és laicizálódási hajlam erősödése. Kár, hogy ezek a kérdések szinte teljesen hiányoznak a könyv további részeiben - a vizsgálatok hiánya lehet indok erre, de nem csökkenteni hiányérzetünket. Kósa László végül saját céljára az alábbi polgárosodás definíciót adja: „*A paraszti-polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz.*” (57.) A paraszti

polgárosodás a feudalizmus viszonyai között nem kezdődhet meg, s akkor érvéget, amikor a paraszt, jogi és szociológiai értelemben polgárrá, citoyenné válik”.

A polgárosodás illetén felfogása közel áll a számomra elfogadható történelmi meghatározásokhoz (lényegében az Erdei Ferenc-tradícióra épül), viszont nehezen értelmezhető a néprajz kultúra-felfogása oldaláról. Ez a tájak bemutatásánál egyértelmű, hiszen azok a jelenségek, amelyek fényében a táji változatokat bemutatja, semmiképpen sem következnek a polgárosulásból, annak csak igen közvetett mutatói. Kósa a részletes ismertetésnél az „azonosságot és eltérést kifejező jelenségek” között az alábbiakat követi nyomon: viselet, díszítőművészet, lakáskultúra, építkezés, táplálkozás, gazdálkodás, népzene, néptánc, szöveges népköltészet és csak legvégül egyetlen pontban összevonva a szokások, a viselkedés, a magatartás formái. Márpedig a vállalkozóképes farmer nem biztos, hogy közvetlenül összevethető a gazdálkodásban jelentkező specializálódással. A többi jelenség pedig részben tükrözi ugyan az életmód változását, de a polgárosodáshoz köthető individualizáció, az állampolgárrá válás (a nemzeti identitás és politikai kultúra) folyamatai teljességgel figyelmen kívül maradnak. A polgárosodás életformaváltozásához kapcsolódó városi hatások és civilizációs folyamatok ugyan megfogalmazódnak a bevezetőben (a városi lakosság mint közvetítő közeg), illetve a nagytájak ismertetésénél is visszatérő probléma a város és vidék kapcsolat, de a konkrét leírásoknál a néprajzi munkák szemlélete miatt háttérbe szorul.

További szemléleti probléma, hogy Kósa feltevése szerint három szakasz különíthető el a vizsgálat szempontjából: az archaikus állapot, ami a jobbágyparaszti kornak felel meg, a polgárosuló parasztság korszaka és végül a már nem parasztállapot (ezt 1920-ig sehol nem éri el a földművelő nép). Ezen belül reliktumterületekről beszél, polgárosultabb csoportokról, de nem világos, hogy az egész folyamat hogyan zajlik le, és fokozatai hogyan követik egymást.

Kérdés az is, hogy a címben megjelölt kérdés vizsgálható-e a magyar etnikumra leszűkítve. A polgárosodás kerete az ország, a nemzeti piac. Így a moldvai magyarság ebben az összefüggésben mindenképpen kívül esik a témán, viszont a parasztság felére becsülhető nemzetiségi falusiak társadalomtörténete annak részét képezi. Ezt Kósa László is érzi, s így a dunántúli németység, horvátok szervesen beépülnek elemzésébe, viszont a felvidéki szlovákság kimarad, illetve az összefoglalásban, a magyarok és szomszéd népek kapcsolatát vizsgálva tárgyalja.

Az értekezés korszakolását Kósa több oldalról megindokolja. Egyrészt a történelmi kutatásokban jelzett gazdasági változás (a mezőgazdaság 1890-ig dinamikusan növekedik, attól kezdve lelassul), a paraszti polgárosodás megtorpanása indokolja a kezdetet. (A történészek azonban hagyományosan 1890-et használják időhatárként.) Másrészt a néprajzban a népművészetben kirajzolt dinamikus korszak (a jobbágyszabadítást követő osztályöntudat, paraszti öntudat kivirágzása) zárul le az 1880-as évekre. Végül harmadik érv az 1880-as kezdet mellett az, hogy a néprajztudomány ebben a korszakban intézményesül, s ez forrásanyagbeli változást hoz. Mindez belejátszik abba, hogy a századfordulót szokás a paraszti kultúra klasszikus korának tekinteni, másrészt viszont a polgárosodás megtorpanása is ehhez az évtizedekhez köthető. Végül a háború, a történelmi Magyarország szétesése mint zárópont, nem kíván részletesebb indoklást. Kósa felfogásában tehát ez a negyven év meghatározott történelmi változás egy szakasza, a későbbiekben a leírások azonban gyakran statikusak vagy az egyenlőtlen fejlődés miatt más, eltérő időfolyamatokkal kénytelenek dolgozni.

Így aztán a kétszeresen is hangsúlyozott megtorpanás szinte alig jelentkezik a részleteknél.

A 19. századi változásokat elemző összefoglalásokban visszatérő elem a jobbágyfelszabadítást követő paraszti öntudatosulás. Ez a történeti irodalomban nem olyan elterjedt felfogás, mint a történeti néprajzban. A jobbágyfelszabadítást követően a földrendezések hosszú ideig elhúzódtak, a mezőgazdaság termelése több vélemény szerint stagnált, csak az 1870-es évektől lendült fel, amikor is a vízrendezések, a legelőfeltörések nyomán az extenzív szántónövelés lehetőségeit ki tudták használni. A paraszti bevételek helyenként növekedtek, de másutt (például sok helyen a tanyásodásban is) a piacra termelés helyett az önellátás erősödött meg. Kósánál - részben valóban a történeti tudományok ismerethiányából következően - hiányzik ennek a korszaknak mint előzménynek a fejlődésképe.

Egy ismertetésnek nem lehet feladata Kósa értekezése valamennyi fontos megállapításának számbavétele, de a táji azonosságot és eltéréseket kiváltó tényezők számbavételét és a mű zárófejezetében a polgárosodást jelző műveltségi változások terjedésének, a polgárosulásban élen járó területeknek felrajzolása mindenképpen kiemelendő.

Az imponálóan gazdag bibliográfiai anyag felhasználása, a sokoldalú tájékozottság nagy érdeme a munkának, ezért talán nem köztudomás az, ha néhány meglepő hiányra felfigyelünk. Nem indokolt, hogy Kósa László nem ismerteti (akár eltérő szemlélete miatt erős kritikával) Hoffmann Tamás több helyen kifejtett értelmezését a paraszti műveltség modernkori táji sokszínűségének okait, illetve a gazdálkodás csődjéből kinövő kultúra jellegét illetően (összefoglalóan I. *A parasztság csődje és kultúrája*). A szerző szemléletéből fakadóan érthetőbb, hogy néhány, témája szempontjából fontos történeti munka elkerülte figyelmét vagy nem emelődik ki kellő hangsúllyal. Katus László 1966-ban publikálta németül tanulmányát a nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi alapjairól (a *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900-1918* című akadémiai kötetben). Katus eredményei a nagytájak (nemzetiségi alapon elhatárolt régiók) összehasonlító, kvantitatív elemzése terén sok szempontot adhattak volna a polgárosodás kérdéséhez is, módszere pedig példamutató. Véleményünk szerint nagyobb figyelmet érdemelt volna az a néhány történeti munka, amelyik a falusi, parasztvárosi polgárosodás folyamatait elemzi. Molnár József nem túl vaskos, de értékes monográfiája Nagyrédéről (egy sikeresen polgárosodó faluról) még a bibliográfiából is hiányzik, Tóth Zoltánnak a társadalomtörténetben alapvetően fontos szekszárdi eredményei alig egy bekezdésnyi leírásban kapnak helyet.

Az elvégzett munka könnyen bírálható - de a teljesítmény megkerülhetetlen. Ha ezt sikerült bizonyítani, a recenzió elérte célját.

Benda Gyula

A romániai Fekete könyv magyarul

**Matatias Carp: Holocaust Romániában 1940-1944.
Budapest, Primor kiadó 1993. 290.**

Matatias Carp a fasiszta diktatúra éveiben (1940. szeptember - 1944. augusztus) főtitkára volt egy olyan zsidó országos csúcsszervezetnek, a Romániai Zsidó Hitközségek Szövetségének, amelytől a zsidók joggal várták azt, hogy érdekeiket a lehetőségek szerint képviselje, sőt érvényesítse, amelyre ugyanakkor a nyíltan antiszemita kormányzatnak is szüksége volt, hogy sokszor baljós intézkedéseit továbbítsa, azoknak a zsidó lakosság soraiban érvényt szerezzen. Ezen igencsak kényes poszton Carp legfőbb munkatársa volt annak a Dr. Wilhelm Fildermann-nak, aki korábban az Országos Zsidópárt listáján megválasztott országgyűlési képviselő volt, majd pedig mint a hitközségek országos szövetségének elnöke, időnként az államfővel, Ion Antonescu marsallal kellett, hogy tárgyaljon. (A szerep, amit e két férfiú a Szövetség élén felvállalt, hogy ugyanis ne csupán közösségük érdekeit képviseljék a hatalom előtt, hanem egyúttal a nyíltan ellenséges hatalom utasításait is közvetítsék a közösség felé, kétségtelenül nagyon kényes szerep volt. Ezért szükséges itt megjegyezni, hogy a jelek szerint e szerepet mind Fildermann, mind Carp tisztességgel töltötték be.)

Főtitkári funkciójának ellátása során, Carp oly közelről és annyira hitelesen ismerte meg a román fasiszta állam antiszemita programját, a zsidó lakosság kiirtására irányuló terveinek előkészítését és lebonyolítását, mint nagyon kevesen rajta kívül. Megkülönböztetett helyzetét felismerve, feladatul tűzte maga elé, hogy összegyűjtse és az utókor számára megőrizze mindazt, amit közössége sorsának alakulásáról megtudhatott. Ezért vezetett éveken át naplószerű feljegyzéseket a tényekről és eseményekről. Ezért nem csupán őrizte és rendezte a szövetség rábízott irattárát, de igen célszerűen fejlesztette és gazdagította is minden lehetséges rögzített információval, például az eseményeket és szereplőket megőrkítő gazdag fényképgyűjteménnyel. Más fontos dokumentumokat, amelyeket ismert, vagy csak tudott létezésükről, de nem szerezhette meg gyűjteményének, lelőhelyükön, a különböző hivatalok és intézmények (minisztériumok, törvényszékek, katonai és csendparancsnokságok stb.) irattáraiban tartott számon, onnan szerezte meg fotókópiájukat a fasiszta bukása után. Így történt, hogy a negyvenes évek derekán Matatias Carp felbecsülhetetlen értékű információval és dokumentummal rendelkezett a zsidók romániai üldözéséről és tömeges megsemmisítéséről a fasiszta diktatúra éveiben.

Az I. kötet előszavában Carp beszámol arról, hogy gyűjtésre érdemes dokumentumnak tekintette a témájába vágó nyilatkozatokat, rendeleteket, közleményeket, jegyzőkönyveket, a hivatalos és nem hivatalos leveleket, táviratokat, kivizsgálásokról vagy megbízások elvégzéséről szóló írott jelentéseket, tanúvallomásokat, bírósági határozatokat, ítéleteket, adás-vételi szerződéseket, öngyilkosságot bejelentő nyilatkozatokat stb. Az iratoknak ilyen körét eredetiben, fotókópiában vagy az eredetinek a lelőhelyét és szövegét (betű szerint) ellenőrzött másolat (kimásolás) formájában gyűjtötte. Hogy fényképeket (melyeknek jelentős részét német katonák felvételei alkották) csak a helyszín és a képen szereplő személyek azonosítása után sorolta be gyűjteményébe. Hogy 1940 júniusában kezdte el a

dokumentumok gyűjtését, az összegyűlt anyagot 1943 tavaszán kezdte el rendezni, és hogy e munkában egyetlen segítőtársa a felesége volt.

Ezt az anyagot aztán három kötetben, három egymást követő éven át (1946, 1947, 1948) sietve publikálta is. Elsietve - mondták akkoriban finnyásabb filológusok, átgondoltabb szerkesztést, jobb tudományos apparátust kérve számon a kiadványon. (E kritika inkább csak az első kötetre érvényes, mely valóban kissé ömlesztve kínálja anyagát.) Csakhogy a történelem e filológusi igényességgel szemben a sietős Carpot igazolta. Ezek a kötetek így fértek bele az időbe. Ha az igényesebb szerkesztés kedvéért később készültek volna el, már nem jelenhettek volna meg. Hiszen jól tudjuk, mily hamar jött el az ideje Romániában annak, hogy a Carp-dokumentumok a könyvtárak tiltott gyümölcsevővé váltak.

Egyebek mellett a Carp-köteteknek a közkönyvtárakból való kivonása (és bezúzása), a dokumentációs könyvtárakbeli zárolása fontos előfeltétele volt annak, hogy az akkor éppen vörösben restaurálódó román totalitarizmus, a Romániában mindig kényes zsidókérdés ügyében (is) megetesse a maszlagot a román társadalommal. A demagógia most is az emberi gyarlóságot célozta meg, olyasmit állítván, amit az emberek szívesen hisznek el. Így szólt: miközben a háború évei alatt, szerte Európában pusztították a zsidóságot - s amint ez köztudott, különösképpen a szomszédos Magyarországon (és az akkor odacsatolt Észak-Erdélyben) -, Romániában ilyesmi nem történt. Hála a román nép emberségének, veleszületett humanizmusának, Románia 350 000 zsidó lakosa életben maradt.

Carpnál ez a román mérleg - zsidó-ügyben - a maga statisztikáinak összegzése nyomán másképp mutat. Azt írja Carp egy helyt, hogy miközben a mai Románia területén valóban életben maradt 350 000 zsidó, másik majdnem annyit, vagy talán még 350 000-nél is több zsidót, moldvai, besszarábiai, bukovinai vagy éppen a Dnyeszteren túli illetőségűt, nőt és férfit, öreget és gyermeket vagy a lakóhelyén rendezett vérfürdők során ölték meg a román fasiszták, vagy a Dnyeszteren túlra irányított konvojok útvonalán, vagy a lágerekbe zsúfolva irtották rendszeresen, illetve hagyták ellátatlanul veszni őket. Ezzel kapcsolatban Carp még a következő fontos körülményt hangsúlyozza: a második világháború évei alatt, Romániát kivéve mindenütt Európában, csak német katonai megszállás körülményei között került sor zsidók tömeges kiirtására vagy deportálására. Ennek sajátos példaként említi Olaszország és Magyarország esetét. Romániában viszont sosem volt német katonai megszállás. A román fasizmus nem is német követelésre vagy kívánságra, hanem saját kezdeményezésből irtotta a zsidó lakosságot. Mondhatni szorgalmi feladatként. Zömét az 1941. és az 1942. években. (Az itt összefoglaltak kifejtettebb formában a Carp-dokumentumok III. (Transznisztria) kötetének 7-16. lapjain, magyarul: recenzált kötetünk 185-201. lapjain olvashatók *Történelmi áttekintés* cím alatt.)

A 350 ezret megközelítő, de lehet, hogy azt meg is haladó számú áldozat a dokumentumokból kiszűrhető egzakt vagy megközelíthetően egzakt adatok összegezéséből adódik. (A fennmaradt dokumentumokból megközelítő pontossággal állapítható meg az 1941. nyári-őszi vérfürdők és halálmenetek áldozatainak a száma. A Dnyeszteren túli lágerekbe deportáltakról, valamint a kiürítéskor visszatértekről listák készültek, a veszteség egyszerű összevetésükből megállapítható. Sokkal nehezebb volt Bukarestből felbecsülni a Dnyeszter és a Bug közötti terület, ama Transznisztria - Mogilev, Tiraszpol, Ogyessza méretű városok - őshonos zsidóságának a veszteségét.)

Hogy miként összegeződnek a mártíriumnak e statisztikai és hogy milyen hibalehetőséggel kell számolni, azt a iași-i pogromot taglaló II. kötet két dokumentumának összevetésével próbálom érzékeltetni.

Az adatok szerint a iași-i pogromnak (a városban június 28-29-én tombolt) legkevesebb nyolcezer halálos áldozata volt. De lehet, hogy tízezer vagy még több. Amikor a városban a tömegkivégzéseket leállították, a razziákon összeterelek közül még életben volt 4300 vagy 4 500 személy. A helyi hatóságok akkor, bukaresti főnökeikkel egyetértésben úgy határoztak, hogy ezeket deportálni kell, és június 30-án két vonatszerelvénybe zsúfolva, csendőr-keret kíséretében el is indították őket. Arról azonban csak később született döntés, hogy a szállítmányt Calaraș város katonai gyűjtőtáborában kell kirakni. A két halálvonat - a pogromról szóló beszámolók ezen a néven tartják számon - egyhetes bolyongás után érkezett meg a Iașitól talán 400 kilométerre (Bukaresttől délre) fekvő calarași-i célállomásra. A kötet két dokumentuma, a 64-es és az 57-es számú erről az útról szól, és a következő adatokat közli:

A 64-es dokumentum a iași-i csendőrparancsnokság 1941. július 6-i titkosított jelentése bukaresti felettes szervének. Jelenti, hogy június 30-án két vonatszerelvény indult Iașiból Calarași célállomásra. Az első szerelvény 2500 zsidót szállított, ebből útközben meghalt 1194. A másik szerelvény 1900 zsidóval indult útjára. E szerelvényről Tirgu Frumos állomáson 650 hullát távolítottak el, Mircești állomáson pedig további 327-et. (A jelentés szerint tehát összesen 977-et.)

A másik, a kötetben az 57-es számot viselő dokumentum az első szerelvényt kísérő csendőr-keret parancsnokának, Triandaf Aurel tartalékos csendőrhadnagynak 1941. július 9-én kelt részletes jelentése a június 30-án rábízott feladat elvégzéséről. A jelentésből kiderül, hogy a vonatot kísérő keret 30 csendőrből és még egy altisztból állt, az ő parancsnoksága alatt. Átvettek Calarașiba szállítás végett egy 35 vagonból álló szerelvényt 2530 zsidóval (a 64-es dokumentum szerint csak 2500!). Az út során a szállítmány létszáma a következőképpen módosult: Július 1-jén Tirgu Frumos állomáson eltávolítottak a szerelvényről „körülbelül” 645 hullát. Július 2-án Mircești állomáson „körülbelül” 327-et. Saboani (a csángó Szabófalva) állomásán „körülbelül” 300-at. Romaniban előbb 47-et, majd még 6 hullát. Maraseștiben 10-et, Inotești-ben 40-et. Ezután, július 6-án délután érkezett meg a szállítmány a célállomás Calarașiba, ahol a 23-as gyalogezred napos tisztjének, az ezredparancsnok jelenlétében átadtak 1011 élő zsidót, 69 haldoklót és 25 tetemet. A jelentés még beszámol arról, hogy útközben két zsidót lelőttek, szökés kísérlete közben. Ha ennek utánaszámolunk, összeadunk és kivonunk, akkor kiderül, hogy az induláskor átvett 2530-ból 48 még hiányzik. Sikerült volna megszökniük? Vagy a júliusi kánikulában az oszlásnak indult hullák megszámlálása nem volt hibátlan? Hol tartasuk számon, melyik rubrikában ennek a negyvennyolc embernek az életét?

A magyar Carp-kötet kritikájaként kifogásolom, hogy bizonyos lényeges arányok megváltoztatása és fontos összefüggések elhomályosulása következtében az eredeti munka lényeges összetevői sikkadnak el a magyar kiadásban.

A magyar Carp-kötetbe a román kiadás II. és III. kötetéből (ahol a lényeg, a dokumentumanyag, már elkülönítve, az összterjedelem több mint kétharmadára rúg) összesen 183 lap kurrens szöveg fért be. Ám ebből csupán 44 lapot tölt meg néhány, sajnos nagyon megcsonkított, leszegényített dokumentum. A román kiadás 2:1 aránya tehát itt fonákjára fordult, átcsapott 1:3 arányba! Ennek megfelelően a kommentáló

kronológiafejezetek itt (*Az események időrendje* cím alatt) 106 lapon a kötet gerincét alkotja. Ugyanakkor a lapokon egyáltalán nem találunk olyan konkrét utalást a tárgyalt témához kapcsolódó valamely dokumentumra, mely az olvasót párhuzamos tanulmányozásra készítené, amely - mint az előbbiekből már kitűnt - az anyag teljes és igazi birtokba vételének a módja.

Talán ennyiből is kiderült, hogy amit Carp két részből álló szerves egységnek tekint, az a magyar kötetben két egymástól teljesen elválasztott, egymásra nem vonatkozó külön egységként jelenik meg. Ami Carpnál csak segédeszköz a publikált dokumentumok szolgálatában, az a magyar kiadás súlyponti eleme. És ennek még más hátulütője is van.

Matatias Carp nagy jellem és kiváló intellektus (mint ilyen fontos történelmi források jó szemű feltárója) volt. E kvalitásainak köszönhetően vállalt feladatát sikerrel elvégezte. Aki ismeri hagyatékát, ezért csak tisztelettel gondolhat rá. Nem csak zsidó közössége. Nagy jellem és kiváló intellektus. Ám nem volt a tollnak mestere. Érvelése rendszerint kifogástalan, szerkesztése jól áttekinthető, s még sorolhatnánk egyéb erőseit is. Ám szövege - olykor csikorog. Sokszor megfogalmazza, hogy ő csak a szikár tényekre korlátozódik, hogy nincsenek irodalmi ambíciói, hogy tudatosan kerüli a szónokiasságot. És az olvasónak nincs is oka kételkedni ezen igyekezetének őszinteségében. Ám a tények tárgyyszerűsége törekvő krónikása a következő bekezdésben már nem tudja megállni, hogy egyébként érthető és indokolt indulatát, a népe gyilkosával szemben érzett megvetését, haragját és keserűségét ne nyilvánítsa kemény jelzők formájában. Egyetlen fél oldalról írtam ki a következő jelzőket (a jelzett szó zárójelben követi a jelzöt): átkozott (gyilkosok), vadállati (cselekedet), pokoli (terv), gyalázatos (határozat), határtalan (gyűlölet), eszeveszett (gyűlölet). Nem mondom, hogy ezek a jelzők ne lennének találóak, jogosultak. De azt igen, hogy a szöveg megbélyegző jelzők halmozása nélkül hatásosabb, a szerző elmarasztaló ítélete meggyőzőbb lenne.

Elgondolkoztat: mi lehet az oka annak, hogy Carp stílusbeli gyarlóságai, bár korábban sem kerülték el figyelmemet, mégsem zavartak különösebben, csak most sértik annyira fületem. Talán azért-e, mert stílusvétségekre anyanyelvemen érzékenyebb vagyok? Talán, mert a román nyelv inkább tűri, például a szövegnek jelzőkkel való túlterhelését? Lehet. De gondolok egy másik lehetőségre is. Amikor a kronológiát és dokumentumot együtt, párhuzamosan olvasom, előbbit eligazító információként, mintegy pótlólagos kommentárként a fontosabb utóbbihoz, akkor olvasáspszichológiailag vajon nem az történik-e, hogy a fontosabb háttérbe szorítja a másodlagos fontosságút, s ezzel egyben annak stiláris hiányosságait is? Illetve - színének a visszája - az eredetiben másodlagos szerepet betöltő szöveg fővonulattá rangosításával, súlyának, jelentőségének eltúlzásával, annak hibáit és hiányosságait is reflektorfénybe állítjuk.

Fentiek kapcsán előbb néhány szót egy szerkesztői dilemmáról. Adott esetben (amikor megformálását tekintve kifogásolható, sok helyt redundáns, egyébként kiegészítő, magyarázó szerepet betöltő a szöveg) javíthat-e, szigorúan ügyelve arra, hogy a szöveg információs értéke jottányit se csorbuljon, megstilizálva, feszesebbre fogva azt, vagy pedig fétisként kell, hogy respektálja az örökölt formát. Adott esetben én a szövegbe teljes felelősséggel beavatkozó szerkesztő mellett voksolok.

Másrészt - továbbra is a fentebb kifejtettek alapján - a magyar Carp válogatásának - szerkesztésének koncepciójáról: nem tartom szerencsésnek azt a válogatást, amely a rendelkezésre álló anyagból ezt a kötetet állította elő. Ebben a terjedelemben a lényegét

sokkal inkább kifejező, sokkal nagyobb hatásfokú válogatást is el tudok képzelni: Olyat, melynek nagyobbik része dokumentumokból áll.

Mely dokumentumokból? Amikor Romániában a háborús bűnös államfő és hadvezér nemzeti hőssé avatása folyik, mindenekelőtt azon dokumentumokból, amelyek Antonescu tábornoknak a zsidó genocídiumban viselt személyes felelősségét, kezdeményező szerepét bizonyítják.

E tekintetben a jelenlegi válogatás enyhén szólva kétbalkezesnek bizonyul. Közül két, a vég kezdetének idejéből, 1944-ből datált Antonescu-szöveget. Az egyik: újévi napiparancs a hadsereghez 1944-ből (a kötetben tévesen 1941. január 1-jével datálva. Vö. a 287. lapot a Carp III. kötet 391. lapjával). Ebben Antonescu megdicséri katonáit, és humánusnak minősíti magatartásukat a megszállt területeken (melyeket a sztálingrádi fordulat óta folyamatosan kiüríteni kényszerülnek). A másik egy levél 1944. február 4-ről, melyben Antonescu nem kevesebbet állít, mint hogy a besszarábiai stb. zsidókat a helyi lakosság pogromja elől mentette meg, amikor áttelepítette őket a Dnyeszteren túli táborokba (288-29. vö. Carp III. 458). E szövegek cinizmusát hivatott érzékeltetni két négy-négy soros fragmentum Antonescunak két, 1941-ben (július 8-án, illetve október bân) elhangzott beszédéből (285. vö. Carp III. 92. és 143). A korábbi szöveg egy minisztertanácsban tartott beszédéből való. A magyar kiadás csak egyharmadát hozza a román kiadásban olvasható szemelvénynek. A kimaradt részből idézném Antonescu következő épületes szavait: „történelmünkben még nem volt ily kedvező alkalom” a zsidóktól való megszabaduláshoz, és e megállapítás közvetlen folytatásaként, mintegy megszabadulás módszerét ajánlva: „ha kell, használják (tudniillik a katonák) a gépfegyvereket.”

Amennyire kilóg ez a gépfegyver-motívum a beszéd egészének, a hallgatóságához jobban alkalmazkodó, ennél „akadémikusabb” stílusából, annál szervezesebben illeszthető bele a hatalom második emberének, a belügyminiszter Mihai Antonescunak egy öt nappal korábbi megnyilvánulásába, bizonyítván, hogy egyeztetett szereposztás, csapatmunka jellemezte államfő és belügyminisztere együttműködését. A tábornok a minisztertanácsnak esetleg „maradibb” tagjait szoktatta - a régi rómaiak nagyságának sajátosságával példálózva - a gépfegyveres megoldás gondolatához. Mihai július 3-án a Belügyminisztériumban, a terepre irányítandó kiszemelt végrehajtók előtt tartott eligazítást. (Előadása broszúrában is megjelent *Irányelvek és utasítások a Besszarábiába és Bukovinába kinevezett közigazgatási felügyelők és hadbírók számára* címen. (Ez a beszéd szó szerint kimondja: etnikai tisztogatási akció kezdődik, minden zsidó eltávolítása Besszarábiából és Bukovinából, kényszerkitelepítés útján, ugyanakkor körülírva bár, de féke nem érhetően, pogromok megrendezésére buzdít. Ez is a soha vissza nem térő, szerencsés történelmi pillanatot (ti. a frontátvonulás zűrzavarát) hangoztatja. Aki ezt elszalasztja, saját népe ellen vétkez. Tehát: könnyörtelenséget követel meg a végrehajtásban, óva intve hallgatóságát: senki szívét meg ne lágyítsa holmi humanitárius filozófia, amely csupán egy hatalomra törő idegen faj eszköze, céljainak eléréséhez.

A iași-i pogrom nyomában és nyilván az ottani tapasztalatokra alapozva, így indították el a következő hullámot. Carp statisztikai adatai szerint a következő három hónap alatt (a frontátvonulás és a megszállt területek birtokbavételének zűrzavarában) Moldvában és a román katonai közigazgatás Bugig terjedő területén, román katonai és csendőri alakulatok tisztogató akcióinak legalább 150000 zsidó halálos áldozata volt.

Ennek során, amikor szükségesnek mutatkozott, akkor a mocskos munkát a legfőbb állami és katonai tekintély szentesítette: 1941. október 27-én minden központi lap, nyomukban pedig az egész román sajtó Ion Antonescu útszéli uszítását közölte. Ebből a kivégző osztagok tagjai az ország első emberétől kaptak felmentést: a zsidók a bűnösök, ők, a katonák csak ezeket a bűnöket torolják meg, az igazság nevében. És az Antonescu-cikk nyomán, mintegy jeladásra, az országot elöntötte a minden korábbinál fékeveszettebb antiszemita izgatás hulláma. (Az az Antonescu szöveg, amely a hecckampányt beindította, tulajdonképpen forma szerint válaszevél Dr. Fildermannak két hozzá intézett levelére. A magyar Carp *Események időrendje* című fejezete említi is a Fildermann-leveleket. De hiába keresnénk, hiányzik belőle a hírhedt Antonescu-szöveg, ez a minden másnál meggyőzőbb és hitelesebb dokumentuma Antonescu vérbeli antiszemitizmusának, pogromra spekuláló logikájának, az elpusztított zsidókért viselt történelmi felelősségének. Hogyan maradhatott ki belőle? (Lásd Carp III. 135., 136., 152., 183-188.)

Hogy mién fontos esetünkben Antonescu és legfőbb cinkosainak a leleplezése? Azért, mert egy ilyen gyűjtemény természetesen maguknak az áldozatoknak a sorsát kell, hogy perdöntő dokumentumok segítségével bemutassa: Ennek során pedig megkerülhetetlen a végrehajtás legkülönbözőbb szintjein működő szörnyetegek és egyéb nyomorultak felelősségének a kérdése (az emberek begyűjtését, gettózását irodájából telefon útján irányító megyefőnöktől vagy vezérkari tisztól a halálmenetek csendőrkereének parancsnokáig vagy a tömegkivégzéshez gépfegyver mellé rendelt katonáig). Egy ilyen tetemrehívás pedig csak úgy lehet tisztességes, ha a legfőbb bűnösök, a bűnök megtervezői és elrendelői felelősségének fényében történik. Az egészből világossá kell, hogy váljon, hogy Antonescunak és rendszerének nemcsak az áldozatokkal szemben megbocsáthatatlan a bűne, hanem azokkal szemben is, akikkel a piszkos munkát elvégeztette, akiket közönséges gyilkosokká, gyújtogatókká, minősített fosztogatókká züllesztett a feladat, melynek végrehajtására kijelölték őket, bűnözőkké tette a szerep, amelyet kiosztottak rájuk. Ezeknek egy része úgylehet szívesen vállalta a martalóc-szerepet, másik része, valószínű, hogy nem. De ezeknek is, azoknak is attól kezdve, hogy belesodrótak és csinálták, valamilyen módon azonosulniuk kellett szörnyű szerepükkel. Velük pedig hozzátartozóik azonosultak, hiszen nem olyan könnyű a fiút, a testvért, a hitvest megtagadni, mert bűnös. Mindenki, aki valamiképpen belekeveredett ebbe a szörnyűségbe, hajlott arra, hogy a tett igazolásával szabaduljon a bűn ódiума alól. És így, minél több egyszerű embert tett a rendszer bűneinek részesévé, annál több akadállyal torlaszolta el a nemzet elöl a megtisztulás útját. Így vált Antonescu és rendszere felelőssé a zsidóság ellen elkövetett szörnyű bűnök mellett, a román nemzet erkölcsi romlásáért is.

Egy ilyen gyűjteményből nem hiányozhatnak a 350 000 túlélő életben marada hiteles történetének dokumentumai sem. Mert az nem a román kormány szándéka szerint történt (ahogyan sokan ma is szeretnék beállítani), hanem a sztálingrádi fordulat következményeként. Antonescuék, amikor 1941 nyarán elkezdték, 1943 végéig tervezték befejezni Románia teljes zsidótlanítását. (Erről is vannak dokumentumok.) E program keretében az 1942. augusztus 8-tól október 12-ig tartó időszak volt különösen drámai.

Ekkor két terv is versengett egymással. Az egyik a Gestapóé volt. Eszerint 1942. ősztől legalább ezer zsidót szállító vonatszerelvény indult volna kétnaponként a moldvai Adjud vasútállomásra a Lengyel Kormányzóságban lévő Belzece. Antonescu katonai diktatúrája viszont továbbra is presztízs-ügynek tekintette a zsidókérdés önerőből való

megoldását. Elébe vágva a berlini kezdeményezésnek 40 000 dél-erdélyi (Temesvár, Arad, Belényes, Torda, Segesvár, Brassó vámsokbeli) zsidónak Transznisztriába való deportálását irányozta elő 1942. őszre. E terv végrehajtása többször is csak hajszálon múlt. Carp beszámol a Vatikán és Svájc bukaresti ügyvivőinek, Elena anyakirálynőnek és a nagyszebeni ortodox pátriárkának, továbbá Antonescu háziorvosának halogató intervencióiról, Fildermannék bonyolult tárgyalásairól, mígnem október 12-én sikerült elérni, hogy a kormányzat a műveletet tavaszra halasztotta. Tavasszal pedig, a sztálingrádi fordulat után a deportálás gondolata már elvesztette vonzerejét a kormány számára. (Carp III. 235-242. és 246- 253. old., ill. a 150-153. sz. dokumentumok.)

A dokumentumoknak egy ilyen, lényegre törő, jó kiválogatása olyan gyűjteményt eredményez, amely intenzitásában, sűrítmény voltában, a három kötet teljes dokumentumanyagával szemben, még bizonyos többletértéket is képviselne. Fontos összefüggések, melyek eredeti helyükön belemosódnak a dokumentumok ömlesztett halmazába - ezen alig segít a kronológia semleges rendezőelve - egy jól megszerkesztett válogatásban markánsan kirajzolódnának. Könnyebben szervesülnének konvergáló, egymást értelmező egésszé, amely minőségileg több, mint alkotó részeinek összessége.

Csak a dokumentumok ily kiválogatása, belső tagolódásuk szerint való elrendezése, megszerkesztése utáni művelet lenne a rájuk vonatkozó Carp-információk és -kommentárok összegyűjtése, nem csak a Történelmi kronológia-fejezetéből. (Ezeket a szerkesztő, ha a mai olvasó jobb tájékoztatása végett szükségesnek véli, még további információkkal is kiegészíthetné, természetesen feltüntetve, hogy ezek már nem Carptól származnak. (E tájékoztató-magyarázó rész terjedelmi korlátjául szabnám, hogy - Carp szellemében - lehetőleg ne legyen több, mint a kiválogatott dokumentumok mennyiségének a fele. Megkívánnám továbbá, hogy ugyancsak Carp szellemében, sőt a II. és III. kötet adott mintája nyomán a magyarázó szöveg és a dokumentumblokkok úgy különüljenek el, illetve kövessék egymást, hogy egyben szervesen össze is kapcsolódjanak. Miként Carpnál: a magyarázó részek sűrű jegyzetszám-utalásaival a dokumentumokra.

Az így megszerkesztett kötet élére igényes bevezető tanulmány kívánkozik.

Ezt a könyvet elsősorban Romániában a román olvasó számára kellene megjelentetni románul. A fordító Takács Ferenc is ezzel a gondolattal zárja előszavát, és egy román író, Cornel Nistorescu súlyos szavait idézi, melyeket ezen eltitkolt bűnök megismerésének döbbenete váltott ki belőle. Romániában egy ilyen könyv persze nagy vihart keltene. De talán, legalább részben - tisztító vihart. Történelmének talán legnagyobb válsága idején egy ilyen kiadvány (sok ilyen kiadvány) a románság nemzettudatának tisztulásában tölthetne be nemes szerepet. Ottani megjelenését lelkesen üdvözléném. És szívből gratulálnék azon bátor románoknak, akik ezt a feladatot elvállalnák.

Magyarul, ugyanez - megint másképp mutat: kissé pótcselekvésnek tűnik. Emellett engem még külön is zavar az a körülmény, hogy minálunk akadnak, akikből ez a könyv katarzis helyett inkább a szomszéd kecskéjével kapcsolatos kevésbé magasztos gondolatokat vált ki. Ami persze még nem elegendő ok kétségbe vonni egy ilyen könyv magyarországi kiadásának létjogosultságát.

De ha már szóba jött a Carp-anyagnak más nyelvre való fordítása, befejezésül erről itt annyit, hogy szerintem, amióta román nyelven megjelent, tulajdonképpen azóta késik Carp teljes dokumentum-gyűjteményének korszerű tudományos apparátussal és bő

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz.

magyarázó jegyzetekkel ellátott kiadása egy világnyelven, például angolul, hogy ez a rendkívüli értékű anyag hozzáférhetővé váljék a téma minden szakkutatója számára. Ez lenne ma is a Carp-anyaggal kapcsolatos legfontosabb feladat. De ennek a teljesítése nem miránk vár.

Tóth Sándor

Az asszimiláció évtizedei

Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945-1990. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1993. 344.

Szükség volt e téma alapos, elfogulatlan feldolgozására; örömmel üdvözölhető tehát a szerző vállalkozása a nem könnyű feladatra. A munka a magyarországi nemzetiségeknek a második világháborút követő fejlemények következtében hovatovább már létüket fenyegető módon előrehaladt asszimilációjával foglalkozik; „az utolsó percben” címbeli említése ezért nagyon is helyénvaló és indokolt. Mivel a szerző helyesen értékeli a nemzetiségek alapvetően konstruktív részvételét az ország életében, kívánatosnak tartja megmaradásukat és megerősödésüket. Felelőssé teszi a közelmúlt évtizedek magyar nemzetiségpolitikáját; végre igazán hatékony intézkedéseket vár a jelenben, s ehhez a maga részéről is segítséget kíván nyújtani a közelmúlt történelmi tapasztalataiból és a nemzetiségek mai állapotából levont következtetéseivel.

Fehér István eddig kiterjedt munkásságát ismerve és becsülve, nem meglepetés, mégis ezúttal különösen is elismerésre méltó, hogy milyen széles forrásbázisra támaszkodva tárja elénk az 1945 utáni évtizedek nemzetiségtörténetét. Gondosan elemzett forrásait részint onnan veszi, ahol a nemzetiségpolitika irányelveit és metódusait megszabták (párthatározatok, minisztériumi állásfoglalások), részint azokról a síkokról, ahol a végrehajtás szintjén jelentkeztek a problémák (megyei pártbizottsági, illetve tanácsi levéltárak). Hiányolni csak azt lehet, hogy nem használta a Hazafias Népfront központi archívumát. Az egyes nemzetiségek felől való megközelítést a nemzetiségi szövetségek archívumainak tanulmányozása biztosította. A felhasznált szakirodalom is igen gazdag, s a legfrissebb munkákat is tartalmazza.

A szerző helyesen állapítja meg, hogy a németek egy részének kitelepítése és a szlovákok egy részének lakosságcsere során történt távozása - önmagában és következményeiben is - mily súlyosan érintette az ország nemzetiségi állományát, a megmaradt résznek - sőt a megfélemedett többi nemzetiségnek is - nyelvi és öntudati állapotát. Helyesen mutat rá a német kitelepítés és a csehszlovák-magyar lakosságcsere bizonyos kétségtelen összefüggéseire, de a Szlovákiából eltávolítani kívánt magyarok számára való helycsinálás szükségességének vissza-visszatérő hangsúlyozása mellett halványabb annak érzékeltetése, hogy már a földreformmal és a belső telepítéssel kapcsolatban is számításba vették a németek földjeit, valamint hogy a németek kitelepítésének a második világháború éveire visszanyúló előtörténete van. Magyar sorskérdéseket a nemzetiségek rovására igyekeztek megoldani, kihasználva a második világháború utáni nemzetközi és hazai körülményeket. A magyarországi németiség nem egyszerűen a helyreállt Csehszlovákia szláv nemzetállami törekvésének áldozata: Magyarországon ugyanakkor magyar nemzetállami törekvés érvényesült, párosulva bizonyos magyarlakta visszacsatolt területek megtartásának elképzelhetőségével, lakosságcsere esetén. A béketárgyalásokra való magyar felkészülés tervezeteiben például román-magyar lakosságcsere is szerepelt.

A második világháború utáni első évek németekkel nem számoló, a szláv nemzetiségeket preferáló nemzetiségpolitikájáról jó képet kapunk; különösen értékesnek

tartom a délszlávokról előadottakat. Igen plasztikusan ábrázolja a Jugoszláviával való viszony hamaros megromlásának hatását a délszláv nemzetiségekre.

A pártállami évtizedek ábrázolása során meggyőzőek a nemzetiségi konszolidálódás ellen ható automatizmusról, mint az asszimiláció egyre rohamosabb térhódításának kedvező felfogásáról és az ennek megfelelő gyakorlatról szóló fejtegetések. Halványabb viszont annak bemutatása, milyen tényezők, mikor és hogyan készítettek ennek - ha nem is mindenben következetes - feladására. Tulajdonképpen a szomszédos országok magyar kisebbségi asszimilálására irányuló törekvések elleni fellépés, illetve az ennek érdekében keletkezett nyomás kényszerítette ki a hazai nemzetiségek identitása megőrzésére, támogatására kész politikát, „példaértékű” és „mintaszerű” megoldást ígérve, s a többször említett híd-funkció jelentőségét hangsúlyozva. Ezzel kapcsolatban azonban érdemes megjegyezni, hogy a „kalmár szellemű” kölcsönösség - hogy e hasonlat keretében maradjunk - „rossz üzlet” a szomszédos országok nemzetiségpolitikája számára: kevés számú és messzemenően kevésbé öntudatos magyarországi néprészek megmaradásáért nem szándékoznak feladni a nagy tömegénél és öntudatosságánál, igényeinél fogva veszélyesnek tartott magyar nemzetiségek asszimilálására irányuló régi és hosszabb távú politikájukat. Magyarországi néprészek ügyében csak azért emelnek oly nagy hangon szót, a történelmileg kialakult különbségeket el nem ismerve, hogy ürügyül használhassák a magyar nemzetiségi igények túlzottaknak nyilvánítására és maguk részéről való megtagadására. A nemzetiségek híd-szerepének elismertetéséhez fűzött várakozások egyébként azért sem válnak be, mert nem szerencsés kiragadni és túlhangsúlyozni ezt a különben valóban nagyon fontos tényezőt, az országok közti kívánatos kapcsolatok ennél sokrétűbb rendszeréből. Hangsúlyosabbá lehetett volna tenni az úgynevezett rendszerváltást megelőző erjedés nemzetiségpolitikai jelentkezéseinek számbavételét, akkori vezető politikusok ezt tanúsító nyilatkozatait, a nemzetiségekkel foglalkozó tudományos konferenciák, szak- és szépirodalmi munkák, megváltozott felfogást tükröző filmek hazai és külföldi jó hatását, tabu-kérdések szabaddá váló tárgyalását, évtizedeken át elfojtott keserűségek kibeszélésének megkönnyebbítő hatását, az erkölcsi rehabilitációt, amely nélkül az anyagi kárpótlás kérdései utóbb fel sem merülhettek volna; egy korszerű, a kisebbségi jogok európai rendszerébe illeszkedő nemzetiségi törvény kidolgozásának már akkor elhatározott tervét, a nemzetközi kapcsolatok alakításában ennek irányában már akkor kezdeményezett fejleményeket.

Az asszimiláció problematikájának a munka minden részét szükségképpen átható tárgyalásához néhány észrevételt szeretnék fűzni. Először is azt, hogy nem kellően érzékelhető az asszimilációs folyamat évszázados útja, hogy 1945 után csak ugrásszerűen felgyorsult a folyamat, amely már Trianon következtében is rendkívül nagy lendületet vett, amit a revíziós területgyarapodások néhány éve a mai - lényegében trianoni - országterület vonatkozásában csak felszínesen befolyásolhatott. A két világháború közti helyzet, a már akkor is domináns kétnyelvűség ismertetésével jobban meg lehetne alapozni az 1945 utáni fejlemények előadását. Most már csak úgy lehet biztosítani a kölcsönösen előnyös s ezért kívánatos kétnyelvűséget, ha minél inkább tisztára anyanyelvi oktatásban részesülhetnek az anyanyelvüket nagy mértékben már elvesztett és csak magyarul tudó nemzetiségek. Így érthető, hogy a kétnyelvűséget ma már nem lehet elérni kétnyelvű (vegyes tannyelvű) iskolákkal, a nyelvtanító iskolákról nem is beszélve,

amelyeknek nemzetiségi iskolaként való elfogadhatósága már akkor is vitatott volt, amikor pedig még volt szilárd otthoni anyanyelvi környezet.

A szerzőnek a magyarországi nemzetiségi iskolapolitikával, s általában a nemzetiségpolitikával kapcsolatos bírálata jogosult, amennyiben nem biztosította az a nemzetiségi identitás megőrzéséhez szükséges feltételeket. Nem ártana azonban jobban figyelembe venni, hogy amikor már egyre kevésbé vállalva közösséget az 1945-1950 közti nemzetiségellenes tettekkel, meg lett volna benne erre a készség, igen kevésbé találkozott már markánsabb igényekkel a nemzetiségek részéről. Nem azért, mert még mindig félelem béklyózta volna őket, hanem mert- a műben jól ábrázolt megváltozott körülmények között - már igen nagy mértékben elmagyarosodtak, és maguk is mindinkább ezt tartották már természetes érdeküknek. A nemzetiségi szövetségek feladatuknak tartják, hogy felkeltsék, erősítsék a nemzetiségi öntudatosságot, igényeket; az államtól, társadalomtól joggal várják el, hogy ne gördítsen ennek útjába akadályokat, sőt támogassa törekvéseiket. Számítanak a határokon túli nemzettestvérek segítségére is, amely rendezett államközi kapcsolatok és őszinte légkör esetén lehet igazán eredményes.

Fehér István könyve rendkívül gondolatébresztő, néhány vonatkozásban esetleg ellenvetésre is készítő munkája megkülönböztetett érdeklődésre tarthat számot.

Tilkovszky Loránt

Magyarország, Európa és a kisebbségek

L'Europe Centrale et ses minorités: vers une solution européenne? Sous la direction de André Liebich et André Reszler. Geneve, Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales - Paris, Presses Universitaires de France, 1993. 207.

A munka, melynek tanulmányait két genfi kutató gyűjtötte egybe, nagy erénye, hogy nagyon különböző megközelítések alapján készletti gondolkodásra az olvasót. A mű természetesen egyenetlen, de épp ez adja „sármját”. Ahhoz, hogy a szempontok sokrétűségét megragadjuk, elegendő, ha a kötet ajánlott felépítését követjük.

A bevezetőben Entz Géza a hivatalos magyar álláspont európai dimenzióját fejt ki. „A jövő század államát mint a nemzetközi jog alanyát képzeljük, legfeljebb mint közigazgatási komplexumot és nem úgy, mint egy nép vagy nemzet szuverenitásának letéteményesét a kifejezés kizárólagos vagy abszolút értelmében.” Az alapelv ilyen kinyilatkoztatását gyorsan követi lefordítása: „a nemzeti és etnikai önmeghatározás a jövőben, Európában keleten épp úgy mint nyugaton, a csoporttal, a közösséggel egyenlő.” Világos, a távlat nem a közeli 2000. év, hanem kétségtelenül egy távolibb jövő, legalábbis a nyugati demokráciák esetében, melyek mintha nem lennének készek arra, hogy hagyományait ily módon feladják.

A szerző szerint azonban a megoldás kezdete már megmutatkozik abban, hogy sikerül garantálni, hogy „az egyén, miként a közösségek... sajátos jogokkal (rendelkezzenek)” anélkül, hogy a kollektív jogok ne ásnák alá az egyéni jogokat. A szerző aztán ismerteti a magyar kisebbségi törvény első változatát, melyet nem lehetett elfogadni, mivel a belügyminisztérium hivatalnokai ellenezték. Felejtjük el tehát ezt a „részletet”, mely mégis azt mutatja, hogy Entz Géza saját politikai táborában a kisebbségek politikai megerősítését támogató tervek megvalósításával legkevésbé szimpatizáló elemek nem elhanyagolható mennyiséget tesznek ki. A kisebbségnek adandó autonómia eszméje meglehetősen hamar a nyelvi nemzetek említésével jár, melyeknek kulturálisan, vagyis politikailag segíteniük kell kisebbségeiket. Mindez természetesen csak másodlagos, mert a megoldás az, hogy „a régió (minden) országa... beleértve a szovjet köztársaságokat... fokozatosan az európai közösség tagjává válnak.” Ez a folyamat „nézetem szerint - írja - biztonsági kritériumok és hosszútávú gazdasági érdekek” miatt végbe fog menni. Mióta a szöveg megfogalmazódott, úgy tűnik, az európai közösség részéről mintha meglehetősen kevésbé osztanák ezt a gondolatot. Így érthető, Entz Géza azt kívánja a nyugattól „változzon meg, hogy kontinensünk keleti fele átalakulhasson.” Egyszóval, a vita bevezetése, ami az idézett kisebbségek típusait illeti, bámulatosán leegyszerűsítő és megoldásában olyannyira „optimista”, hogy az olvasó azon gondolkodik, vajon a munka nem a „jövőkutatások” opusainak egyike, melyek kapcsolata a valósággal nem éppen első osztályú. Emellett az olvasónak alkalma nyílik arra, hogy jobban megértse a magyar kormány vágyait és európai politikájának egy, meglehet rosszul ismert dimenzióját.

A nyers valóságot a kötet első része azonban hamarosan ismét előtérbe állítja, mely a nemzeti kisebbségek történetét bontja ki. Elsősorban a kettős monarchia „osztrák” felében élő kisebbségek példáján Jean-Paul Bled ügyesen mutatja be a politikai státusuk

fejlődését megszabó határokat, de egyben a pozitív lépéseket is. Sebastian Bartsch igen világosan tisztázza a Népszövetség két világháború közötti tevékenységének lényegét, csakúgy mint Victor-Yves Ghebalet az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletét 1975 óta. Ezt a részt joggal referenciaként használhatják a kutatók, mivel a hivatkozások pontosak, az interpretáció logikus. Világosan érzékelhetők azon technikai (jogi) körülmények, melyeket mind a Népszövetséghez, mind az EBEÉ-hez tartozó államok rákényszeríthettek e nemzetközi szervezetekre, azzal, hogy hatalmi körüket szűkre szabták. Az EBEÉ kapcsán a különböző országok magatartásáról kapunk tiszta képet a kisebbségek jogainak olyan konkrét kérdései esetében, mint a kisebbségi nyelvek oktatása, vagy a kisebbségi nyelvű rádió- és tv-adások. Ez megmutatja például, hogy Németország és Franciaország ezen a téren visszautasítja a konkrét elkötelezettségeket. Az első rész gazdagsága különösen sajnálatossá teszi, hogy hiányzik egy tanulmány az Európa Tanácsról, mely pedig igen aktív a kisebbségi kérdésben, valamint egy történeti elemzés a Jean-Paul Bled által tanulmányozott korszakot követő időszakról. Ez utóbbi hiányosság érződik a második részben.

A kötet második, „A függetlenség kísértése” című egysége a csehszlovák és jugoszláv föderációk méhében kifejlődött szeparatizmusokat mutatja be. Bernard Michel a csehek és szlovákok közötti viszonyt tanulmányozza 1989-től kezdődően, és a „realitások”-ra hivatkozva hitet tesz egy „erős közös állam” mellett. Stanislas J. Kirschbaumnál később írta meg tanulmányát, így ismeri a szeparatisták és (kon)föderáció híveit szembeállító vita végkifejletét. Elemzése a szlovákok 1918-tól kifejlődött politikai, társadalmi és gazdasági frusztrációs érzéseiből indul ki. Messzemenőig hangsúlyozva azon szlovák szándék fontosságát, hogy azonnal csatlakozzanak az európai integrációhoz, mely egyébként elkerülhetővé teszi az államok közti „kemény” határok újraépítését, Kirschbaum bírálja a cseheknek tulajdonított fensőbbrendűségi érzés alakváltozásait, és megbélyegzi Csehország uralmi politikáját. Ám érdekes megfigyelni, hogy sem az olyan kétirányú áramlások, mint a migrációk, szellemi cserék nem említődnek, sem az 1918 utáni (erősen) konzervatív, ne nevezük autoriternek, szlovák nacionalizmusra nincs utalás. Ugyancsak meglepő az 1970-1980-as évek szlovák kommunista nacionalizmusának mellőzése, mely pedig érdekes fejtegetéseket szült, például a szláv nyelvek története terén. Jugoszláviát vázolva Anton Bebler a federalizmus működésének elvi síkjára helyezkedik, és bemutatja, hogy a nagyszerb vízió és a köztársaságok elitjének összeütközése miként vezetett a szerb katonai militarizmushoz. Ily módon meg tudja védeni a federalizmus alapelveit, mivel elemzése azt bizonyítja, hogy Jugoszláviában csak egy megcsonkított „látszat” federalizmusról volt szó. E rész végén jobban látni tehát az 1989 előtti intézményes megoldások határait, és azt, hogy milyen nehéz nemzeti (federális) állásponttól mentes elemzésekkel előállni. Még Bebler is, aki a Jugoszláviát szétzúzó erőszakkal szembeni nyugodt elemzésével megkapó tanulmányt készít, egyáltalán nem dolgozza föl - például - az elzárkózó horvát nacionalizmust. A nacionalista-centralista szempont ilyen rejtőzködésén kívül, mely nagyban meghatározza e három - inkább figyelemre méltó mérséklettel jellemezhető - írás horizontját, sajnálhatjuk egy, a tanulmányozott országokon kívüli szereplők működését elemző tanulmány hiányát. Kivétel e téren Bebler, bár a szóba jöhető hatásoknak csak egy részére (az Egyesült Államok és az Európai Közösség 1991-es fellépésére) emlékezett.

A harmadik rész a kisebbségi sors három - Magyarországgal kapcsolatos - példáját mutatja be. André Reszler a szomszédos országok magyar kisebbségeinek

összehasonlítását kísérli meg. Ez a tanulmány ma már elavult az 1991. tavaszi dubrovniki „The minority question in historical perspective, 1900-1990” című konferencia munkái jóvoltából (megjelent Gerhard Seewann szerkesztésében: Minderheitfragen in Südosteuropa. München-Oldenburg, Südost-Institut, 1992), valamint az olyan alapműveknek köszönhetően, melyeket Edgar Hösch és Gerhard Seewann tettek közzé az Aspekte ethnischer Identitet. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und magyaren als Nationale Minderheiten in der Donauraum” című kötetben (München-Oldenburg, 1991, Buchreihe des Südostdeutschen Historischen Kommission No 35). A szerző által javasolt - a magyar kisebbségek „hosszú, terméketlen szenvedésének” véget vetendő - megoldás abban áll, hogy megtaláljuk az „együttélés új formáit”. Legyen, ám nehéz elhinni, hogy ez a nyugat azon elővigyázatosságának köszönhetően fog előállni, „mely türelmesen megtanulta a többségek és kisebbségek összebékítését”. A történész Borsi-Kálmán Béla a 19. század közepéhez nyúl vissza. Ismerteti az erdélyi románok frusztrációit, és bátran kimutatja, hogy milyen közel volt egymáshoz a dunai térség múlt századi magyar nemesi modernizációs terve és a (még mindig folyamatban lévő) nemzeti újjászületési román program. Egy olyan perspektíva felvetésével zárja fejtegetését, mely összeköthetné az emberi jogok fejlődését, a civil társadalom megerősítését, s mely figyelemmel lenne az Erdélyben ma együtt élő magyarok és románok társadalompszichológiájára. Hasznos ez a reflexió, mert franciául ismertet egy, az előző szerző vagy Entz Géza szempontjához képest kevésbé terjesztett magyar nézőpontot. E rész hármasanak utolsó - Karády Viktor által megfogalmazott - tanulmánya, úgy gondolom, megkülönböztetett figyelmet érdemel. Karády a magyarországi németek, zsidók és cigányok 1945 utáni sorsát ismerteti. Ez a tanulmány egyaránt lehetővé teszi, hogy a számokkal (hányan, hol és mikor?), valamint a politikai, gazdasági, társadalmi és társadalom-pszichológiai fejlődéssel megismerkedjünk: A németül beszélők helyzete kétségtelenül a legkönnyebben elemezhető. Jól látható, hogy a kádárizmus utolsó éveiben, egy hosszú asszimilációs szakasz után, hasznot húztak abból a törekvésből, hogy Magyarország az NSZK-val jó kapcsolatokat akart fönntartani. A cigánykérdés, mely elegyíti a kulturális különbségek és a társadalmilag hátrányban lévő csoport kezelését, lehetővé teszi, hogy az idegengyűlölet manipulációjának első formája már 1989 előtt is felmerüljön. Végül a zsidók sorsát elemzi, pontosan, lényegre látóan és a zsidók háború előtti, illetve utáni sorsára vonatkozó azon illúziókat, melyeket az egymást követő hatalmakkal kapcsolatban álló különböző csoportok alakítottak ki. Sőt, Karády kimutatja, hogy folytonos változások hatják át ezt a szétbomlott közösséget, s hogy ma ez a közösség - jobban, mint valaha - nagyon különböző utakon haladhat, illetve eltérő utakra kényszerülhet. Kutatását társadalomtörténeti keretbe ágyazva Karádynak sikerült - úgymond - példaszerű elemzést készítenie amennyire az általános szociológiai megközelítés szempontjából, éppannyira azzal, hogy a „nemzetit” társadalmi dimenziójában volt képes elhelyezni.

Ez a rész tehát mind a szerzők szemléletmódja, mind az általuk vallott állásfoglalások miatt erősen heterogén. Mindamellet meg kell jegyezni, hogy (az utolsó tanulmány kivételével) a magyarok középpontba állításával mérséklődik a kötet általános jelentősége. De üdvözölni kell - különösképpen a két utóbbi szerző - erőfeszítéseit, hogy kihangsúlyozták a kisebbségek és a többség - a csoportokon belül eleve meglévő különbségek alapján álló - dinamikáját. Ez a kölcsönhatás kétségtelenül minden elemzés és minden javaslat csomópontja.

Épp a kisebbségi problémák szóba jöhető „megoldásainak” szentelték a kötet utolsó részét. Az első, Bíró Gáspár írása, valljuk be, túl elvont volt e sorok írója számára. Idézzünk tehát néhány, remélhetőleg jellemző szakaszt: „Véleményünk szerint egy etnikai csoport, egy nemzeti kisebbségi közösség, egy nép vagy egy nemzet önrendelkezésre való törekvéseit akkor tekinthetjük joggal méltányosnak, ha politikai tétje nemcsak a függetlenség és a közösség szabadságát foglalja magába, hanem az egyéni szabadság garanciáját is.” Ahhoz, hogy megtudjuk miként határozhatjuk meg a csoporthoz való tartozást, Bíró Gáspár ily módon pontosítja nézeteit: „A születésen túl ekképpen az identitás tudatos választása az, mely a csoporthoz való tartozás egyenértékű ismertetőjévé emelkedik. Másfelől az egyénnek elidegeníthetetlen joga, hogy elhagyja a csoportot. Ebből az következik, hogy a csoportnak semmilyen immanens politikai vagy jogi státusa nincs, mert ha lenne, ez ellentétes lenne a modern demokráciák alapelveivel, az állampolgárok jogi egyenlőségének elvével.

Csak a csoport sajátos törekvése nyomán született intézmények vannak, melyek jól meghatározott törvényekre tarthatnak igényt, azzal a feltétellel, hogy a csoport garantált szabadsággal bír és az intézmények kialakítására való képességgel. De ez olyan szabályozást követel meg, mely éppannyira lehetséges, mint szükséges is.” E távlatos gondolatok két jóval földközeli állítással végződnek, melyek kétségtelenül kevésbé alkalmasak, hogy az olvasót meggyőzzék. Egyrészt Bíró elmagyarázza, hogy az új információs eszközök (műholdak) megnehezítik a többség tömegeinek nacionalista manipulációját (utalás Romániára?). Másrészt azt állítja, a liberális demokrácia nevében nehéz elfogadni, hogy bizonyos közösségek ne rendelkezzenek az önrendelkezéshez való joggal, míg mások igen. Az Egyesült Királyságot szerzőnk szemmel láthatóan kevésbé ismeri, nem is beszélve számos más példáról. Alessandro Pizzorusso szép tanulmánya, mely a kisebbségi kérdést a nemzetközi jog és az egyes országok saját joggyakorlata történetének fényében vizsgálja, nagyobb elégedettséggel tölti el az olvasót.

Ez bizonyítja, hogy miként lehet szemügyre venni a kisebbségi kérdés „normalizálását” (általános jogi szabályozás keretében) a fejlődés, általában a belső autonómiák, az egyéni szabadságjogok és az államközi kapcsolatok alapján. Pizzorusso végül megközelítést egy általánosabb kontextusba helyezi, s így vonja le következtetéseit; nevezetesen a bennszülött népek, valamint a kedvezőtlen helyzetű területekről a gazdagabb övezetek felé irányuló migrációs folyamatok kérdését veti föl. Ez azt jelenti, hogy a horizont mint Karádynál - kitágul, és lehetővé válik, hogy a kisebbségek kérdésének sokrétű dimenzióit együtt láthassuk.

Ezzel szemben Guy Héraud megkísérli, már-már meggondolatlanul, hogy egyrészt a teljes nemzeti önrendelkezés végrehajtását pártolók és ellenzők érveit újra megfogalmazza, másrészt technikailag is életképes megoldásokat javasoljon. Nehéz azt hívni, hogy szembe lehet nézni határvidékeken tartandó népszavazásokkal, ám a „nyelvi territorialitás” elve (Svájc) és a „személyiségi jogok” tanulmányozandó utak lehetnek. De kétséges; hogy a többségi elv helyi szinten történő érvényesítése csökkenteni tudná a közösségek közötti feszültségeket, s ez inkább visszavisz a probléma „normalizálásának” fentebb említett elképzeléseihez.

Összefoglalójában André Liebich mintha maga is a rendezés pizzorussói megoldása felé hajlana. De természetesen fél attól, hogy az állam a demokratikus átalakulásnak nem megbízható szereplője. Megértjük tehát a kötet két összeállítójának pluralista szándékát,

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz.

akik a felfogásmódok változatosságára és a megközelítések többoldalúságára egyaránt törekedtek.

Köszönet tehát e mű összeállítóinak a szellemi kezdeményezésért, s ha a vállalkozás korlátait kimutatjuk, ez semmit sem von le a kötet néhány kitűnő írásának értékéből.

Paul Gradvohl

Identitásproblémák a diaszpórában

Fejős Zoltán: A chicagói magyarok két nemzedéke 1890-1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása. (Hungari extra Hungariam 1.) Közép-Európai Intézet Budapest 1993. 299.

Rendkívüli problémaérzékenységről tesz tanúságot Fejős Zoltán a Chicagóba vándorolt magyarok (és közvetlen utódaik) életéről, illetve azonosságtudatáról szóló könyvében így érezzük, amikor az olvasás befejeztével összecsukjuk a kötetet és újra a címre pillantunk. A szerzőnek sikerült ugyanis a sokszintű és módszertanilag is igen gazdag munkában a címnek új értelmet adnia: a „chicagói magyarok” nem „chicagói magyarság”, mivel nemcsak politikailag és kulturálisan mutatnak számottevő különbséget, de területileg is meglehetősen széttagoltan éltek az amerikai metropolisban. „Etnikai örökségük” erősen összetett, még az érintettek körében is vita tárgya. A nemzedékekben történő gondolkodás létjogosultsága bizonyítást nyer a munkában.

Adott tehát egy társadalmi csoport, amellyel kapcsolatban azonban még az sem magától értetődő, hogy indokolt őket egységként kezelni. Ez ellen szól ugyanis több tényező: a lakóhelyi szegregáció a városi térben, az ezzel összefüggő pozicionális különbségek a város társadalmi szerkezetében, valamint a felekezeti megoszlás. Ez utóbbi különösen fontos, ha tekintetbe vesszük, hogy a bevándorlás-kutatás általános tapasztalata szerint az emigránsok elsősorban az egyházak segítségével képesek fenntartani azonosságtudatuk kontinuitását. Ráadásul még a magyarországi születés (sőt a magyar etnikumhoz tartozás) sem szükségszerűen teremt közösséget. Gondoljunk arra, hogy a Chicagóba vándoroltak esetében a máramarosi Visk és a Trianon után Ausztriához csatolt Burgenland a két legjelentősebb kibocsátó góc. Ezek után érthető, hogy eleve magyarázatra szorul a nemzeti identitás tartalma, amit nyilvánvalóan fokozott kihívások érnek az új hazában.

Roppant aktuális téma a „mi a magyar?” kérdésre adható válaszok tanulmányozása a posztkommunista Magyarországon ismét, de a könyv egyik fő erénye éppen az, hogy elkerüli az aktualizálás buktatóját. Sikerül úgy foglalkoznia az etnikus tudattal, hogy nem tágít a fenomenologikus társadalomtudomány racionális szemléletétől: az identitást különböző síkok összegeként értelmezi, amelyek közül a nemzeti azonosságtudat csak az egyik. Úgy tartja, hogy „az etnikus viselkedés” konstrukció, amely „hol tudatos, hol tudattalan felépítés” eredménye (175.), tehát nem problémátlan, nem eleve adott. Ezért az eredményért ráadásul nem fizet olyan árat, hogy pusztán statisztikai tényeket elemez. Meggyőző arányt alakít ki a történelem megragadásának három szintje: a narráció, a statisztikai adatok és szöveges források elemzése, valamint az értelmezés, az elméleti magyarázat között.

Feltétlenül kihangsúlyozandó erénye a tanulmánynak, hogy a források igen széles skáláját használta föl. Ezek egyrészt precízen adatoltak a kötetben, másrészt feldolgozásuk nyomait kilenc térkép, negyedszáz egykorú fénykép stb. mutatja, harmadrészt pedig feldolgozásuk „kritikájuk” szakszerű, amire álljon itt néhány példa. A népszámlálási statisztikában gondosan disztinkvál a magyar és a magyarországi bevándoroltak, a különböző anyanyelvűek között; a tankönyvek ismeretanyagának tárgyalásakor nemcsak a honi ismeretszintet, de az amerikai gyerekek műveltségét is figyelembe veszi; a magyarság egyik nagy (1933-as) önreprezentáló megmozdulásánál

tudomásul veszi ugyan a baloldali, munkásmozgalmi kötődésű szervezetek kritikáját a „cigánykaravános”, „parasztlakodalmos” öndefiníálással szemben, de kimutatja, hogy ugyanazok a körök (egyletek) más esetekben maguk is cigányzenés és disznótoros vacsorával ünnepeltek stb. (199-201.).

A könyv szerkezete egyszerre két irányt követ: a kronologikus kifejtés mellett a „kemény” adatok felől közelít a „puhább”, a személyesebb, az egyén tudatára vallókhöz. A módszertan terminusait használva: a statisztikai eljárásokkal feldolgozhatóktól a weberi értelemben vett *megértéssel* feltártak felé haladva.

Fejős Zoltánnak rengeteg dolgot sikerült megtudnia a Chicagóban letelepedett magyarokról. A népszámlálási ívek segítségével az utcák és a házak szintjén ismerteti a lakóhelyet, utalva a legfontosabb közeli munkahelyekre. Megismertet az egyházak, egyletek és újságok születésével és küzdelmesnek tűnő mindennapjaival, amely komoly forráskutatást és elemző munkát igényelhetett, hiszen például a tucatnyi egyház közül a református felekezethez tartozók még felügyeleti szempontból is megoszlottak a magyar anyaegyház, a *Reformed Church in the U.S.* és egy holland eredetű denomináció között. Bemutatja, hogy milyen szokások, ünnepélyek, a folklorisztikus kultúra mely elemei éltek körükben - és e szokások közül jó pár esetében elvégzi az igazán mély ismeretet és elemzőkészséget igénylő összevetést a szülőhely és a befogadó közeg hasonló magatartásformái között, ezzel érzékeltetve azt a folyamatot, amely során a vizsgált csoportok amerikai magyarokká válnak.

Különösen érdekes ebből a szempontból a helyi „magyar” sajtó nyelve körül kibontakozó vita, amelyben a „második nemzedék” magyar identitásának megőrzése volt a tét. E polémiaiban már az 1920-as évek végén ellentétes álláspontra helyezkedett az óhazát képviselő Magyarok Világszövetsége budapesti irodájának vezetőjéhez képest a helyi értelmiség egy része. Egy református lelkész, felismerve a realitást, angol nyelvű folyóirat megindításában látta a „magyar érzés megmentésének” egyetlen esélyét, mivel „a magyar nyelv... hovahamar az indián rezervációk korlátozott világára szorul” (179.).

A második nemzedék egyébként is ellentmondásos viszonyban állt a bevándorlók nemzedékével, aminek oka nemcsak abban keresendő, hogy az óhazáról nem volt saját tapasztalatuk. Éppen ilyen jelentőségű az a tény is, hogy a chicagói magyarság sorsa az új hazában az intergenerációs mobilitás volt - hiszen éppen a felemelkedés vonzotta őket annak idején az újvilágba - és a városban nevelkedett gyerekek gyakran lenézve gondoltak a paraszti világból érkezett szüleikre. Ha más aspektusból is, de a hagyományoktól való eltávolodás remek szimbóluma lehet, hogy az 1930-as évek Chicagójának angol nyelvű magyar ifjúsági sportklubjai hátat fordítottak a futballnak és baseball-mecceken mérték össze erejüket. Az etnikai környezet - a szerző kifejezésével élve (57.) - a „többes identitás” melegágya.

Az eddig említett témák mellett alaposan kidolgozott fejezetei a kötetnek a helyi magyarok leglátványosabb önreprezentációs megmozdulásaival: a „magyarok napokkal” foglalkozók, így például részvételük az 1933-34-es chicagói világhiállításán. Ezek az események ideologikus célokat szolgáltak, például a többi bevándorolt etnikummal való összemérés lehetőségét kínálták, az amerikai nép figyelmének felkeltését Trianon igazságtalanságaira, a belső egység demonstrálását. Fejős jó érzékkel végezte el e kérdések körül az óhazai és a kinti politikai akaratok elemzését csakúgy, mint a konkrét megvalósulás feltárását.

A könyv bevezetőjében a szerző többször hivatkozik az „új társadalomtörténet” kialakította paradigmákra, módszerekre, amelyek láthatóan pozitív mintaként irányították - a bibliográfia szerint immár évtizedes - munkáját. Mi viszont ezt a könyvet állíthatjuk példának a társadalomtörténet magyarországi művelői elé, mivel - megítélésünk szerint eleget tesz az említett irányzat fontosabb ismérveinek: „alanyai” a helyi magyar társadalom teljességét felölelik; az általa vizsgált tevékenységi szféra a mindennapi élet széles skálája. Az egyes tevékenységek elemzésekor nem elégszik meg az arra vonatkozó akaratok artikulációjával, hanem megvizsgálja azok realizálását is; és végül módszere interdiszciplináris, amennyiben ugyanolyan otthonosan mozog a hagyományos történeti források között, mint a szociológiai elméletek körében (például a chicagói városszociológiai iskola expanziós elméletének tesztje). Külön élvezetet jelentenek az olvasónak azok az antropológizáló fejtegetések, amelyek a kivándorlás vagy éppen a hazavágyakozás érveit tartalmazó magánlevelek elemzése alapján születtek. Egy másik részben az egyik kinti újság pályázatára beküldött levélből (írója egy 18 éves lány) bontja ki a levélíró magyar identitásának hátterét. Hadd emlékeztessünk itt arra, hogy amikor két amerikai szociológus (Thomas és Znaniecki) közvetlenül az első világháborút követően megjelentette a magánlevelezés társadalomtudományi hasznosíthatóságát „felfedező” munkáját, témájukat éppen az amerikai lengyel bevándorlók beilleszkedéséből merítették. A könyvet (címe: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*) azóta is a szociológia-történet fontos fejezeteként tartják számon.

A szerzőt nem zavarja az, hogy - a metropolis méreteihez viszonyítva - igen kis népességgel foglalkozik; a népszámlálások statisztikája szerint a magyar anyanyelvűek a bevándoroltak körében mindössze egy százalék körüli nagyságot képviselnek a vizsgált korszakban. Az, hogy még csak nem is szabadkozik a vizsgált csoport „jelentéktelensége” miatt, meggyőzően bizonyítja a szerző szemléletét, miszerint a több, nem biztos, hogy jellemzőbb, főképp pedig érdekesebb. És ha már Fejős Zoltán történetírói szemléleténél tartunk, szót kell ejtenünk arról is, hogy a szövegbe beágyazva - a megértéshez szükséges szintig - állandóan jelen van a magyarországi és az amerikai történelem, amelyek mozgása meghatározta a chicagói magyarok életét, mind materiális, mind szimbolikus értelemben.

A kivándorolt magyarokról rajzolt kép majdnem teljes, ennél sokkal többet aligha tudhatunk meg róluk. Két ponton lehetne valószínűleg tovább dolgozni a témán; az egyik ilyen kérdés a munkásművelődés mélyebb feltárása (ezt a szerző a bevezetőben maga is említi), a másik pedig annak vizsgálata, hogy a kivándorlók „társadalmi struktúrája” hogyan viszonylik az elhagyott és a befogadó társadalmak szerkezetéhez. (Vagyis a századfordulós magyarországi társadalom sajátos szerkezetéből nem egy teljes „születet” képviselnek a kivándoroltak, és alighanem a chicagói viszonyok sem vágtak tökéletesen egybe az emigránsok belső arányaival.) Az ebből a szempontból kidolgozottabb munkásrétegek mellett a középosztályi-értelmiségi csoportok társadalmi pozíciója talán bővebb kutatást és kifejtést is megérne - természetesen akkor, ha a forrásadottságok ezt lehetővé teszik.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Fejős Zoltán irányadó munkát írt, és kíváncsian várjuk, lesz-e folytatás. A többi nagy magyarlakta újvilági város, például Cleveland feldolgozásával ugyanis érdekes körképet nyerhetnénk az „amerikás magyarok” életéről, mindennapjaikról, gondolkodásukról, nemzettudatukról.

Példázat a nemzetiségi öngazgatásról

Turczel Lajos: Magyar sportélet Csehszlovákiában, 1918-1938. Madách, Pozsony 1992. 180.

Bízvást hittem, hogy kiváló pozsonyi művelődéstörténészünknek immár másfél éve megjelent könyvére fölfigyelnek az illetékes sporttörténészek. Sajnos, nem így történt: más értékes kiadványhoz hasonlóan e ritka becsű beszámoló is belesüppedt a nagy magyar közönybe. Pedig - már csak rendkívüli alaposságánál s a feldolgozott anyag bőségénél fogva is - nyilván megérdemelte volna, hogy hivatott szakírók foglalkozzanak vele. Ennek híján alulírott-nem lévén sem sportoló, sem sporttörténész (sőt igazában még érdeklődő sem) - egészen más megközelítéssel kívánom méltatni Turczel Lajos vállalkozását.

Abból indulok ki, hogy a sport a közösségi nevelődés egyik fontos eszköze. Nemzetiségi népcsoport életében tehát különleges jelentősége van annak, hogy a fiatalok anyanyelvi közösségben sportolhatnak-e vagy sem; van-e lakóhelyüknek: falujuknak, városuknak, környéküknek nemzetiségi igazgatású sportszervezete, amelynek tevékenységével akár aktívan - mint versenyzők -, akár passzívan - mind szurkolók - azonosulhatnak; részt vehetnek életében, lelkesedhetnek az eredményekért, bánkódhatnak a bizonytalansággal csak időleges sikertelenségen.

Szerzőnk szerint a két háború közti csehszlovákiai magyar sportélet módszeres feldolgozása azért szükséges és fontos, mivel „az ekkori kisebbségi életünk legsikeresebb területe volt, s ezt a nagy eredményt a nemzetiségi öngazgatás tette lehetővé”. A jelen sorok írója úgy véli, a sportélet nemzetiségi alapon történt szerveződése a masaryki állambölcseletnek volt egyenes folyománya. Ismeretes, hogy az 1920. június 7-én kiadott nyilatkozatában az államalapító elnök a nyelvi és kulturális jogok teljes körű megadását nem valamiféle kegynek minősítette; „az állam jól felfogott érdeke kívánja, hogy polgárai elégedetten éljenek és jól érezzék magukat”. Nyilvánvaló, hogy egy népcsoport jó közérzetét kevés körülmény biztosítja kedvezőiben, mint az önálló és önkéntes sporttevékenység.

Turczel Lajos adatszerűen, pontos felsorolásban bizonyítja, hogy a vizsgált időszakban a nemzetiségi vezetésű magyar sportegyletek száma meghaladta a kétszázat, s a Csehszlovákiai Magyar Testnevelő Szövetség 1938-ban tizenkét ezernél több sportolót tartott nyilván. Szerzőnk korántsem valamiféle sportrajongásból, hanem az eredményesség szemléltetése végett állapítja meg, hogy „a magyar sportolók több sportágban - úszásban, vízilabdában, teniszben, asztaliteniszben és atlétikában - országosan kiemelkedő eredményeket értek el, csehszlovák rekordokat javítottak, s egyéb sportágakban is jól helyálltak”... S örömtől duzzadó buzgalommal mutatja be a bajnokokat és a környezetet, amelyben nevelődtek.

Én azonban, Turczel szép könyvét olvasva, leginkább mégis annak örültem, hogy a Csehszlovákiai Magyar Testnevelő Szövetség által jóváhagyott s esetenként támogatott egyesületek között egész sor falusi sportklubot találtam, amelynek a szerepe természetszerűleg az ifjúság testi-lelki egészségének az ápolása volt. Mert lám, mennyi szép vállalkozást, mennyi lelkes odaadást sejtet az ilyen száraz adatközlés: „Tardoskeddi

SC 1930-ban alakult, a párkányi csoport I. osztályú bajnokságába osztották be; az atlétikát és a birkózást is művelte”. S csak elképzelni tudjuk, hogy a falusi fiatalok érdekében és az ő javukra, az önkifejeződés lehetőségével együtt mi minden hasznosat „művelhetett” még például a Zsigárdi SK vagy a Tornóci AFK? Hiszen, emlékeim alapján, magam is tanúsíthatom, hogy egy-egy ÉSE-KFC mérkőzés nemcsak a két versengő város Érsekújvár és Komárom -, hanem az egész környék társadalmi életének rendkívüli eseménye volt: a kollektív tudatformálódás egyik sajátos, ám a maga módján szerfölött hatékony módozatának lehettünk részesei.

Ezt az élményt - a nemzetiségi lét mélyrétegének kifejeződéseként - tudományosan elemezve látjuk viszont Turczel Lajos könyvében. Tüzetes ismertetést kapunk a széles hatósugarú nagy klubok nevelő munkájáról és persze a példamutató eredményekről is. Mennyire elgondolkodtató, amit a pozsonyi és a kassai egyesületek tevékenységéről s a vonzásterületük életében betöltött különleges szerepükről olvashatunk; (ki hitte volna, hogy Pozsonyban huszonhárom, Kassán pedig kilenc bejegyzett magyar sportegylet működött!).

A Csehszlovákiai Magyar Testnevelő Szövetség szakszövetségeinek és szakbizottságainak a szerteágazó tevékenységét részletesen elemző fejezet is minden adatával - s mennyi adattal! - meggyőzőn bizonyítja, hogy a nemzetiségi társadalom, ha lehetőséget kap rá, képes - Masaryk tétele szerint az államérdeket is szolgálva - hatékonyan megszervezni és eredményesen irányítani saját életét. S a testkultúra nyilvánvalóan csak egy ágazat a többi között. Hasonló a helyzet a szellemi kultúra különféle megnyilvánulási területein is. S miért lenne ez másként a közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén?

Az itt érintett összefüggésben, tudományos szempontból, külön értéke Turczel Lajos könyvének a harminc oldalnyi függelék, amely az öngazgatás részletekbe hatoló szabályozásának a dokumentumait adja közre.

Jól tette Turczel, hogy a sportélet tágabb összefüggéseinek: a szellemi kultúrával érintkező határterületének jelzésére beiktatott egy fejezetet a korabeli szépirodalom sporttól ihletett alkotásairól. E fejezet keretében ugyanis megindultan olvashatjuk egy ifjan elhunyt kassai író, a tehetséges Merényi Gyula *Medáliák és koszorúk* című múltidéző hangulatos remekét a hajdani „drága jó KAC-fíúkról”...

Végül, hadd említsem meg, hogy hozzám hasonlóan bizonyára mások is töprengve merengnek a könyvet tanulságosan kiegészítő harminc oldalnyi képmelléklet darabjain. Egy letűnt világ érzékletes dokumentumai sorjázna itt emlékeztetőül s egyben figyelmeztetésül is: a jó közérzet, mely általános jellemzőként sugárzik e régi képekről, azt sugallja, hogy volt egy korszak, amidőn-a részleges öngazgatás révén-a kisebbségi létnek ilyen derűsebb lehetősége is megvalósulhatott.

Köszönet illeti Turczel Lajost, amiért aprólékos kutatómunka árán fölfedte, s reá jellemző szellemi becsületességgel tüzetesen elénk tárta nemzetiségi életünknek ezt a sajnos - mindinkább feledésbe merülő rétegét. Mert bizony már csak kevesen - egyre kevesebben - vagyunk, akik az általa leírt tényeket s a bemutatott személyeket (e kevéssé méltatott önzetlen hősokeket: Révay Istvánt, Holota Jánost, Hornyák Odilót...) ismerhettük, érdemük szerint becsülhettük.

S mégis...

Nem példaértékű-e az is, hogy e - nézetem szerint - különleges jelentőségű, hézagpótló sporttörténeti könyv úgy keletkezhetett, hogy tudós szerzője az egyéb főként

irodalomtudományi - kutatásait kényszerülten szüneteltetve az első Csehszlovák Köztársaság magyar sportéletének krónikásává szegődött. Pedig az eddig - ahogy írja - „valóságos régészi munkával “ megalkotott irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányainak tanúsága, valamint saját vallomása szerint is, mennyi tennivalója van még szűkebb szakterületén is! Ámde ellenállhatatlanul sürgősnek érezte, hogy „bizonyoságot adjon arról, milyen eredményt tud elérni a nemzetiség számára biztosított öngazgatás, önrendelkezés”.

Szerzőnk tehát legkevésbé sem kérkedik azzal, hogy valamiféle önértékű történelmi művet kínál olvasásra. Ellenkezőleg, fennen hangoztatja: abban bízunk, hogy „kisebbségi közösségünk aktív tagjait: fiatalokat és idősebbeket egyaránt élénken érdekli az a nehézségek, akadályok ellenére is nagyszerű teljesítmény, amelyet az önállóan irányított, két háború közötti sportéletünk produkált. Nemcsak kiemelkedő hagyományérték, műlteredmény ez, hanem jövőnkre, jövőelképzeléseinkre nézve is példaerejű közösségi tett. És nemcsak a sport viszonylatában, hanem azon túl is hatásos igazolás arra, mit tud elérni egy nemzeti kisebbség, ha saját kulturális ügyeit önállóan szervezheti, irányíthatja.”

Ez az így megvallott szerzői magatartás megint ékesen igazolja Kodály Zoltán elgondolkodtató megállapítását a nemzetföltő magyar értelmiségiek mindenkori kényszerhelyzetű vállalkozásairól. „Hasonlíthatom működésemet- vallotta Kodály, ránk, mindnyájunkra, Turczelra pedig külön is érvényesen - egy ostromlott vár védőinek harcához, akik kevesen vannak és hol itt, hol ott támad rás a várfalon, s az kénytelen odaugrani, aki a legközelebb van hozzá. A mi kultúránk egy ilyen ostromlott várhoz hasonlít, amelyen ma is nagyon sok rás van, nagyon kevés a védője és kevés, aki odaugrik.”

Ilyen értelemben remélhető, hogy kitűnő szerzőnk, Turczel Lajos fontos és értékes sporttörténeti műve előbb-utóbb teljes körű megértésre, következképp elismerésre is talál mindazok körében, akik a nemzetiségi öngazgatásban a megbékélés ígérétét látják.

Dobossy László

A szláv kölcsönösség és hegemonia eszméje

Gecse Géza: Bizánctól Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből, Budapest 1993.

Az ország geopolitikai helyzetét, kapcsolatait figyelembe véve, a magyar történészek többször is hozzányúltak, érintették, részleteiben fel is dolgozták a pánszlávizmus, az orosz birodalmi eszme és a többi szláv nép kapcsolatának témakörét. Ez a könyv azért „hézagpótló”, mert Rátz Kálmán *A pánszlávizmus* című könyve óta most jelent meg először teljességre törekvő munka. Habár dióhéjban, de a könyv végig követi az orosz birodalom kialakulását s vele párhuzamban az újabb korban kialakuló szláv kölcsönösség eszméjének rendszerbe épülését egészen napjainkig.

A könyv lehetővé teszi, hogy a szakembereken kívül a magyar átlagolvasó is betekintést nyerjen a pánszlávizmus kialakulásába. Hiszen - ahogyan a szerző is említi az előszóban Magyarország és Oroszország viszonya az utóbbi 150 évben nem volt éppen kiegyensúlyozott (gondoljunk csak 1849-re, 1945-re, 1956-ra. Mi tette kiegyensúlyozatlanná e viszonyt? Mi készítette és befolyásolta az oroszok nagyhatalmi vágyait, illetve, honnan merítették az ideológiai alapot, hogy világalomra törjenek és nagyhatalommá váljanak?

A könyv öt fejezetre oszlik, amelyekhez rendkívül gazdag jegyzetapparátus és irodalomjegyzék tartozik. Végül pedig függelékként két kordokumentum csatlakozik a kötethez (*Az orosz nemzeti szocializmus és a bolsevizmus viszonya*, illetve *A zsidó-kérdés Oroszországban és a Szovjetunióban*).

Az első rész *A pánszlávizmus előtörténete* címet viseli. Ebben a fejezetben mutatta be a szerző „az orosz medve születését”, azaz az orosz birodalom kialakulását a kezdetektől egészen a 18-19. század fordulójáig. Az orosz birodalom alapjait a normann eredetű novgorodi Rurik rakta le. A Rurik-alapította dinasztia néhány emberöltő alatt elszlávosodott, amire az oroszok felvették a kereszténység ortodox, azaz keleti változatát (988), már a fejedelemség székhelye is Kijevben volt. A birtokelaprózódás miatt a kijevi fejedelemség már a 11. századtól részfejedelemségekre oszlott. Az e módon kialakuló káosz közepette több mint 200 évre sikerült a tatároknak leigáznia az oroszokat. Az orosz állam ilyenforma széthullásából és tengődéséből húzott hasznot az ortodox (pravoszláv) egyház, amely nemzeti intézménnyé nőtte ki magát, s állam lett az államban. Az események a 14. században gyorsultak fel, amikor néhány talpraesett eszes uralkodó mint Iván Kalita, III. Iván, illetve IV. Iván kihasználva a tatárok gyengeségét, megalapították a cárizmus intézményét (Kalita előbb egyesítette a részfejedelemségeket, III. Iván pedig Moszkvába tette át székhelyét, míg IV. Iván, a „Rettegett” felvette a „minden oroszok cárja” címet). Az orosz birodalom kialakulását gyorsította meg nagymértékben Konstantinápoly 1453. évi eleste is, minek következménye az lett, hogy az ortodoxia központjává Moszkva, azaz a kialakuló orosz birodalom vált. Ettől kezdve érezhette magát jogosan Oroszország Bizánc utódjának. A nagyhatalmi mámor víziójától megrészegülve vált az orosz egyház az orosz állam kitartó szövetségesévé. A világi és egyházi hatalom összeszövődését tetézte, amikor 1613-ban Fiharet pátriárka fiát, Mihail Romanovot választották cárrá. A 17. század folyamán Oroszország határai, mind kelet (a század közepére az oroszok eljutottak a Csendes-óceánig), mind nyugat felé (1667-re

Kijev végleg orosz kézre került) terjedtek. A 18. század elejére került sor a Baltikum meghódítására. E tettet I. Nagy Péter cár hajtotta végre, ki egyben ujjat mert húzni az orosz egyházzal is. Nagy Péter érezve a lassan európai nagyhatalommá váló Oroszország fokozatos lemaradását a Nyugattól az orosz viszonyokhoz mérten is, erőszakos reformációba kezdett országszerte, s megkísérelte a nyugati kultúra meghonosításával a lemaradást csökkenteni. Uralma alatt alakult ki két irányzat, amelyek a pánszlávizmus későbbi szakaszaiban ütköztek egymással. Ezek a *zapadnyikok* (Péter, azaz a nyugatiasodás hívei voltak) és a *raszkolnyikok* (a régi rend, az orosz, illetve szláv hagyományok és az ortodoxia hívei) voltak.

Péter utódai, II. Nagy Katalin és I. Sándor voltak azok, akik a péteri hagyományokra építve Oroszországot az elsőrangú nagyhatalmak sorába léptették. Uralmuk alatt kezdett a birodalom kacsingatni Európa „beteg emberének”, az Oszmán Birodalomnak hagyatékára (Dardanellák és a Boszporusz).

Ezzel elérkeztünk a második fejezethez, amelynek címe *A pánszláv mozgalom kezdetei*. A különféle érintkezések más népekkel (napóleoni háborúk), a kulturális viszonyok fejlődése és egyebek kezdték ráébreszteni a kialakuló orosz értelmiséget, hogy az orosz állam belső reformra szorul. Így került sor az első szervezett felkelésre (dekabrista felkelés), az orosz állam átszervezése céljából. A dekabristák mint fiatal értelmiségiek, kik közül nem egy külföldön is járt, már tudtak a más országokban élő szláv népekről. S mint álmodozó forradalmárok rájuk, a rokonokra is gondolva, felvetették a szláv államok szövetségének gondolatát, amely ha hiányos is volt, már magába foglalta a lengyeleket, cseheket, szlovákokat, délszlávokat (horvátokat, szerbeket, bolgárokat). Érdekes megemlíteni, hogy a szlávok összefogásának szükségességét először németek (Schlözer, Herder) ismerték fel, kik nagy jövőt jósoltak ennek.

A szláv gondolat előretörésében sokat segítettek főként a Habsburg Birodalomban élő szlávok (szlovákok, csehek, lengyelek, szerbek, horvátok), valamint kisebb mértékben a Török Birodalom uralma alatt élő szlávok, kik a 19. század elejére jutottak el a nemzeti öntudat ébredéséhez. A Habsburg Birodalom szlávjai összefogásának szorgalmazása ausztrószlavizmus néven vonult be a történelembe. Ennek sugalmazói legfőképp a szlovákok (Kollár és Štúr) voltak, de ide tartozott a cseh Palacký is.

Oroszországban ebben az időben több válfaja alakult ki a pánszlávizmusnak, mint például a *narodnyikok* (kik két táborra oszlottak: Uvarov és Bulgarin az ortodoxiát és önkényuralmat tartották a társadalom fő mozgatójának, míg velük szemben álltak Pogogyin és Karamzin, kiknél az ortodoxia elhanyagolható volt). Ezzel az irányzattal egyidejűleg jelentek meg a *zapadnyikok* is (Herzen, Csernyisevszkij), kik az előbbiekkal szemben nem utasították vissza az európai civilizációt, s a célt abban látták, hogy Oroszország behozza az addigra tetemessé nőtt lemaradását. Az első irányzat, a szlavofil-narodnyik mozgalom, mely Oroszországot Európa elé állítja a szláv hagyományokra hivatkozva, azt állította, hogy nincs mit behozni, sőt Európa tanulhat a szlávoktól. 1848-ban Prágában már megtartott az első szláv kongresszus, amelyen szó esett a szláv testvériségről, együttműködésről, de ennél tovább nem jutottak. A kongresszuson egyébként az ausztrószlavizmus dominált, hiszen a küldöttek zöme a Habsburg Monarchiából érkezett. A második szláv kongresszust 1867-ben tartották Moszkvában, amelyen - habár többnyire még mindig csak a szólamok voltak a jellemzőek - a pánszlávizmus kezdett rendszerré formálódni.

Ezzel el is érkeztünk a harmadik fejezethez, mely *Az orosz pánszlávizmus kibontakozása* címet viseli. Ennek az eszmerendszernek első tudatos kialakítói közé tartozott Nyikolaj Danyilevszkij, ki a hatvanas évek közepe táján megírta a „pánszlávizmus bibliáját” az *Oroszország és Európa* című könyvet. Először neki sikerült körülbástyázni a pánszlávizmust a kultúrtörténeti típus fogalmával. E szerint Európában kettő ilyen van, a germán-román és a szláv civilizáció. Danyilevszkij egyben a szlavofilekkel is megütközött, kik világtörténeti küldetést szántak Oroszországnak, míg ő csak Kelet-Európára korlátozta Oroszország misszióját. Nála jelent meg először a jóval később realitássá vált megosztott világuralom gondolata Oroszország és az Egyesült Államok között. Az orosz pánszlávizmusnak egyébként a későbbiek során három változata alakult ki: az *etnocentrizmus* (a szlávok a legfontosabb erő új Európában), melynek képviselői a szlavofilek fiatalabb nemzedéke: Akszakov, Lamanszkij és mások, továbbá az *államközpontúság* (Oroszország elsőségét hirdette, amelynek alapja az önkényuralom, az erős kéz), s ide tartoztak Katkov, Szbrahov stb. és az *ideológia-központúság* (ennek két pólusa ismeretes: egyik az oroszoknak az ázsiai-turáni jelleggel való felruházása [Hagyajev], illetve a bizánci küldetés, azaz Oroszország Bizánc örököse [Dosztojevszkij]). A pánszlávizmus ellenségesen viseltetett a más fajú népekkel szemben (többek között így kaptak a magyarok is előkelő helyet a pánszlávizmus ellenségeinek rangsorában), sőt egyes szláv népekkel is, főleg azokkal, akik valamilyen oknál fogva nem illettek bele a szláv egység gondolatba. Ilyenek voltak például a lengyelek, ukránok. Megjegyzendő, hogy a pánszlávizmus és a hivatalos orosz politika nem mindig esett egybe. Példának hozható fel Oroszországnak a *keleti kérdés* megoldásában való részvétele, melynek egyes fázisaiban jól látszott, hogy a hivatalos politikának erősen kellett fékezni a pánszlávok tevékenységét, mint például a szerb-török háború (1876) idején. A berlini kongresszuson (1878) „elszenvedett vereség” hatására, melynek következtében Oroszország nem tudott kijutni a Boszporuszra és a balkáni szláv népekben való csalódás miatt (a szerbek és a horvátok a Monarchiával kezdtek „barátkozni”), mind a pánszláv körökben, mind a hivatalos politikában felülkerekedett az izolacionizmus és az Ázsia felé fordulás.

A könyv negyedik fejezetének címe: *Pánszlávizmus II. Miklóstól Gorbacsovig. A mintegy 20 évig tartó Ázsia-orientáltságból Oroszországot egy újabb kudarc térítette vissza Európa, pontosabban a Balkán felé. Ez az orosz japán háború volt a 20. század elején. A 20. század elejére újabb gócpontjai alakultak ki a pánszlávizmusnak. Ide tartozott Csehország, mely akkor még a Monarchián belül gondolkodott, továbbá Szerbia, mely az 1903. évi dinasztiaaváltozás után mind többet gondolt a délszlávok egyesítésére, de addigra már a lengyelek is változtattak álláspontjukon, és egyesek éppen Oroszországtól várták államuk helyreállítását. Arra az időre már mind nyomasztóbbá vált a háborús hangulat. Részben ennek hatására alakult ki a neoszláv irányzat, illetve, a liberális pánszlávizmus, amely már számolt szinte minden szláv néppel. 1908-ban Prágában, majd 1910-ben Szófiában újabb szláv kongresszusokat tartottak, amelyek már nem sokat lendítettek a szláv ügyön. Az első világháborúban Oroszország, a szláv államok vezetője nem sok sikert ért el, sőt 1917-ben a cárizmus is megbukott.*

A hatalomra került bolsevikok kezdetben gyökeresen szakítottak a pánszlávizmussal, amely szerintük a reakció megtettesítője volt. A fő hangsúlyt a világforradalomra helyezték. Amikor ennek elmaradása a húszas évek közepe táján nyilvánvalóvá vált, a Szovjetunióban befelé fordulás kezdődött el. Előkerültek lassan

újából a régi orosz hősök-előkerülésüket a harmincas években különösen siettette Hitler, azaz a germán veszély jelentkezése. Annak ellenére, hogy a Szovjetunió egészen 1941-ig „németbarát”, s ennél is tovább internacionalista politikát folytatott, mindjobban erősödött belülről az orosz nacionalizmus a kommunizmus örve alatt. Ezt még jobban felerősítette az 1941. évi német támadás, Moszkva mind nyíltabban nyúlt a pánszlávizmus felé.

A szovjet sikerek 1944/45-ben megváltoztatták a világ képét. Az oroszok olyan befolyáshoz jutottak Európában, majd később a világban, amilyenről még a 19. századi pánszlávok sem álmodtak. Sztálinék újraélesztették a pánszlávizmust. 1946 decemberében öt napig tartó pánszláv kongresszust tartottak Belgrádban, abban a Jugoszláviában, amely a háború végére a második legjelentősebb szláv állam lett. Azonban két évre rá; éppen a jugoszlávokon tört szét a pánszlávizmus eszméje, amikor szembekerültek a Szovjetunióval. Ennek a szakításnak eredményeként az ötvenes évektől eltűnt a szovjet, illetve orosz sajtóból a pánszláv fogalom. A Szovjetunió vezetői újból visszatértek az „ideológia központi birodalmi gondolatához”. Ezek után aktívan bekapcsolódott a világhatalomért folyó harcba, pozíciói erősítésének reményében több állam belpolitikájába is beavatkozott, megpróbálva hatalomra juttatni a szocializmust. A hatvanas évek közepére a Szovjetunió a fegyverkezés terén elérte az Egyesült Államokat. Ezzel egyidejűleg pedig belülről az oroszosodás folyt nagy léptekkel, a betelepítések, és az asszimiláció eszközével.

Az utolsó rész *A győzelem (?) napján* címet viseli, amely a gorbacsovi reformokkal (uszokorenijje, peresztrojka, glasznoszty) kezdődik. Ezek már az addigra tarthatatlanná váló helyzeten nem segíthettek érdemlegesen, s 1991 végén megszűnt létezni egy több évszázados birodalom. A továbbiakban a szerző a pánszlávizmus jövőjéről érdeklődött beszélgetések, interjúk, riportok formájában az 1985-1992 között megjelent alternatív csoportosulások, pártok vezetőinél. Megszólaltatta többek között a Pamjaty, a Demokratikus Szövetség, Oroszországi Népfrent, Szovjet Zsidó Kulturális Szövetség és más szervezetek képviselőit.

A pánszlávizmus rövid történetét a szerző azzal a reménnyel zárja, hogy az elkövetkező években megjelenő politikus-réteg majd nem a bizánci hagyományokat, hanem Oroszország valódi érdekeit tartja szem előtt.

Pál Tibor

Konferencia az újabb nyugat-európai migrációs problémákról

1993. szeptember 27. és október 1. között a Wilton Park-Wiston House-ban rendezett 401. konferencia témája „Bevándorlás (Nyugat) Európába - belföldi nyomás és külpolitikai problémák” volt. A brit külügyminisztérium felhivatalos háttérintézményének rendezvénye iránt szokatlanul nagy volt az érdeklődés: a 70 résztvevő: bel-, kül- és igazságügy-minisztériumi vezetőállású tisztviselők, parlamenti képviselők, bevándorlással és migrációval foglalkozó szakemberek, oktatók-kutatók, újságírók csaknem mindegyike Nyugat-Európából érkezett; a vendéglátó országon kívül legnépesebb delegációval Németország, Hollandia, Svájc és a skandináv országok képviseltették magukat. Közép- és Kelet-Európából csak hárman, egy lengyel és egy orosz külügyminisztériumi tisztviselő, illetve e sorok írója vett részt. 1986-ban 17 millió külföldi élt Nyugat-Európában, közülük kb. félmillió kelet-európai menekült; az utóbbiak száma 600 ezerrel nőtt 1992. július 1-ig. Nyilvántartásuk megoldatlan; ezért a legtöbb országban már elrendelték (Németország) vagy a közeljövőben bevezetik az ujjlenyomat-vételt.

Az újkori népvándorlás legnagyobb terhét Németország viseli. A több százezer „népi német”-et (többségükben Romániából és a volt szovjet területekről) nem számítva jelenleg 6 millió külföldi él Németországban, 60%-uk 10 évnél régebben. A külföldiek jelenlétének két fő oka van: egyrészt az 1949-es alkotmány minden politikai üldözött befogadását lehetővé tette (‘56-os magyar, ‘68-as csehszlovák menekültek), másrészt az 1950-70-es évek vendégmunkásai növelték meg számukat. A nyugat-európai politikai és gazdasági menekültek 60%-át Németország fogadta be; csupán 1990-től 1,5 milliót. Jellemző a jugoszláviai háborús menekültek számának összehasonlítása: közülük 350 ezren Németországban, 60 ezren Franciaországban, 12 ezren Nagy-Britanniában találtak (átmeneti?) menedékre, de a 300 ezer svédországi menekült 40%-a is a volt „szocialista” országokból származik. A német lakosság tűrőképessége végéhez ért, és az állami eszközök is kimerültek (a keleti tartományok felzárkóztatása) - ezért vált szükségessé az alkotmány 16. cikkelyének módosítása, a befogadás megszigorítása. Lényege: elutasítanak minden „biztonságos származási ország”-beli kérelmezőt. Ide tartozik - többek között Lengyelország, a Cseh Köztársaság és Magyarország, Szlovákia, Románia, Bulgária. Hasonlóan járnak el mindazokkal, akik úgynevezett „biztonságos harmadik ország”-ból (Ausztria, Cseh-Lengyelország, Svájc, Svédország, Norvégia, Finnország) léptek be, sőt a határról azonnal visszaküldik őket. Ehhez a „visszafogadási egyezmények” átfogó rendszerére van szükség, az EK-ra vonatkozó schengeni és dublini egyezmények kiterjesztésével; ilyen már kötöttek Lengyelországgal (120 millió márkás támogatást nyújtva 1993-94-re), s most van folyamatban Csehországgal, de tető alá hozását nehezíti a csehszlovák határvonal őrizetének rendezetlensége. A honosítás feltételei: 8 év otthagás és német iskolai végzettség, továbbá 500 márka. Kettős állampolgárság nincs; ezért aztán sok török nem is kéri, részben érzelmi, részben anyagi okokból: Törökországban idegen állampolgár nem szerezhet tulajdont. A menekültek befogadását évi 200 ezerre korlátozták. Ausztriában ez a szám 20 ezer, de a már ott élők gyerekei kitöltik ezt a kvótát.

Franciaországban 2 millió észak-afrikai, 200000 elismert és 120000 illegális menekült él; 1992-ben 18000 török állampolgár (kurd) nyújtott be kérelmet a menekült-

státus elnyerésére, míg az idei szigorítás után mindössze 100. Évente 30000 kérelmet bírálnak el; átlagban 4 ezren kapják meg a francia állampolgárságot, s ugyanennyien térnek haza származási országaikba. Az EK-ba bevándoroltak 25%-a található Franciaországban. Továbbra is befogadják a háborús menekülteket, (bár hosszan haboztak a bosnyákok és mauritániaiak esetében, mert nem akarták ezzel jóváhagyni a szerb és az arab „etnikai tisztogatás”-t), és a genfi konvenció alapján az államuk által üldözötteket. Viszont mindenki mást elutasítanak.

Nagy-Britannia földrajzi helyzete szerencsésebb, nem lévén szárazföldi határa. Brit előadók fogalmazták meg azt, hogy a nyugati kormányok azonos gyakorlatot folytatnak: távol akarják tartani a menekülteket a vízum-kiadás megszigorításával, egyéb akadályok támasztásával, az érvényes rendelkezések végre nem hajtásával. 1956-ban feleannyira voltak gazdagok, mint ma, de élt még a szolidaritás és nagylelkűség az emberekben (ami mára kiveszett), és a társadalmi szervezetek eredményesebb munkát végeztek, mint ma a kormányok. 17 millió munkanélkülivel az EK országaiban ki kell mondani: véget kell vetni a szakképzetlenek beözönlésének; a bevándorlást a szakképzettekre és az időnymunkásokra kell korlátozni. A szegényeknek és tanulatlanoknak meg kell küzdeni a lakásért és a munkahelyért a (színes) bevándorlókkal. Egy konzervatív képviselő a közelmúltban kijelentette: ha nem vetnek véget a bevándorlásnak, Nagy-Britanniában felüti fejét a fasizmus.

Kanadában 600 ezer, az USA-ban 1,5 millió elismert menekült él. Csak olyanokat fogadnak be, akik hozzájárulnak az ország gazdasági helyzetének javításához. A rászorulókat természetben szociális juttatásokat (lakás, étkezés, iskoláztatás) kapnak, nem pénzt. Az integráció leghatékonyabb eszköze az iskola. A bevándorlás, ha jól kezelik, hasznos, pozitív folyamat - politikai és nem rendőri megközelítést igényel.

A nyugati világ kormányai és hatóságai tehetetlenek az országaikban élő 7-8 millió külföldivel szemben: még az illegális bevándorlókat sem tudják vagy akarják kitoloncolni - ha valaki egyszer már ott van, ott is marad.

Az észak-afrikai: tuniszi, marokkói előadók döböntettek rá arra, hogy térségünk, és benne Magyarország, lesüllyedt a (fejlettebb) harmadik világ színvonalára. Az általuk feszegetett problémák teljességgel megegyeztek a mieinkkel: export által irányított gazdaság kiépítésére törekszenek; elhanyagolt mezőgazdaságuk nem tud versenyezni a szubvencionált EK mezőgazdasági terményeivel, az olcsó és gyenge minőségű délkelet-ázsiai textiltermékek kiszorítják az övéiket a világpiacról. Az egyre szigorodó EK előírások betartásához nagyberuházásokra lenne szükségük, de sem arra, sem az elengedhetetlen infrastruktúra kiépítésére nincs pénzük. A világméretű recesszió és munkanélküliség miatt a Nyugat gazdasági háborút folytat ellenük, és a technológia-átadás, gyártási kooperáció vesztese is mindig a gyengébb fél. Termelékenységük alacsony, üzeimük túlfoglalkoztatottak, nyersanyagforrásaik szűkösek. Kölcsönösen előnyös kereskedelmi szerződéseket szeretnének kötni az Európai Közösséggel, és bejutni piacaira. Az új jelszó: *Trade, not aid*. Legfőbb feladatuk a munkahely-teremtés és a környezetvédelem. Eluralkodott a rossz hangulat: a fiatalok a városokba özönlenek, ahol a munkanélküliek számát szaporítják; még az egyetemi oktatók is arról álmodoznak, hogy külföldre mennek, több pénzért. Nyugat-Európa és az USA az Eldorádó, minden fiatal oda akar menni. Mindez az (iszlám) szélsőségesek malmára hajtja a vizet. Egyetlen különbség van csupán: Tunéziában a népszaporulat „csak” 2,4%-os, Afrikában a legalacsonyabb, míg másutt 6% körül van; a 4 Maghreb-ország népességszáma már az

ezredfordulóra meghaladja a 80 milliót, és ez óriási bevándorlási nyomást jelent majd Dél- és Nyugat-Európában a világnak nem szabad megengedni, hogy sok új Algéria és Bosznia alakuljon ki.

Közép- és Kelet-Európa menekültügyi problémáira (a volt szovjet területekkel együtt) pontosan annyi időt szántak, mint a Maghreb-országokéra, akikkel osztoztunk az utolsó délutánon. Az elhangzott véleményeket összegezve: számukra kedvező, hogy a „frontországok”, tehát Horvátország-Magyarország-Csehország-Lengyelország és Szlovákia „cordon sanitaire”-ként működve feltartóztatják, elnyelik a menekültek első hullámát. „A magyarok - mondta például J. Widgren, a bécsi Nemzetközi Migrációs Központja svéd igazgatója - sokat tesznek azért, hogy Nyugat-Európa helyzetét megkönnyítsék, visszatartva, befogadva a menekülőket.” Ezeket az „első biztos országok”-at - az említetteken kívül Macedóniát, Szlovéniát és Ausztriát - mindennel el kell látni, hogy ezt a funkciót továbbra is betölthessék, s hogy a menekültek ott folyamodhassanak menekült-státusért. Már csak azért is, mert a tapasztalat azt mutatja: az emberek legszívesebben ezekben a közeli országokban húzzák meg magukat, a visszatérés reményében.

Szükség van továbbá „kétoldalú megelőző intézkedések”-re és biztonsági garanciákra Kelet-Közép-Európa számára, de olyanokra, amelyek nem provokálják és szigetelik el Oroszországot.

Boszniáról szenvedélyes hangú beszámolót tartott J. M. Mendiluce, aki az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának volt főmegbízottja, és 22 hónapot töltött Horvátországban, majd Szarajevóban. 4 millióan kényszerültek elhagyni szülőföldjüket, köztük Bosznia-Hercegovina lakosságának 55%-a. A halálos áldozatok száma 250 ezer, és 35 ezer - túlnyomóan muzulmán - nőt erőszakoltak meg. 400 harckocsi és 100 ágyú pusztítja Szarajevót; valamennyi politikai és katonai vezető háborús bűnös. Mandić szerb főparancsnok többször kijelentette neki: egyetlen négyzetméter elfoglalt területet sem fognak kiüríteni. A világ, de mindenekelőtt az EK tehetetlensége, (elítéljük, elszigeteljük Szerbiát, de a végén elfogadjuk az erőszakos területi hódításokat, radikalizálta a muzulmánokat. Mindez újabb területfoglalásokhoz, még több menekülthöz vezet majd. Milliókat lehetett volna megmenteni egy időben történő kisebb beavatkozással - felül kell vizsgálni a fegyveres beavatkozásról alkotott véleményünket: nem lehet az a döntő érv, hogy nem kockáztathatjuk fiaink életét. A harc nem szerbek, horvátok és muzulmánok, hanem neo-fasiszták és demokraták között folyik. Állandóan kértek csapatokat, katonai beavatkozást, igyekeztek megőrizni az állam egységét, de hiába. Hálás a tömegtájékoztatásnak, hogy nem hagyják elaludni ezt az ügyet, felrázzák a nemzetközi közvéleményt. Megpróbálják ott tartani a maradék lakosságot, mert nem lehet elősegíteni egy ország kiürítését és bűnözőknek való átadását. D. Pfirter, a svájci külügyminisztérium képviselője hozzászólásában kijelentette: az EK nagymértékben felelős mindeztért: embargót érvényesít a fegyvertelen áldozatokkal szemben, szentesíti az erőszakos területfoglalásokat; a bűnözők megjutalmazása elősegíti a konfliktus továbbterjedését és stratégiaileg is káros.

Hozzászólásaimban megpróbáltam tisztázni az állampolgárság, nemzetiség-anyanyelv, nemzeti és etnikai kisebbség fogalmát, magyar értelmezését, a népszámlálási és becslési adatok közötti különbséget, elsősorban a magyarországi németek és a szlovákiai magyarok példáján. Magyarországon maximum 100 ezer a külföldiek száma, felerészben a volt Jugoszláviából. A munkavállalási engedéllyel rendelkezők száma 50

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz.

ezer, de a „feketén” dolgozók száma, ennek többszöröse, 200 ezer körül van. Csehországban 100-150 ezer menekült tartózkodik, továbbá legkevesebb 100 ezer szlovákiai cigány. Magyarországon nincs idegenellenesség, mert a menekültek nagyrészt határon túli magyarok; legfeljebb a cigányellenes hangulat erősödéséről beszélhetünk, a Romániából átjöttek miatt. Reális veszély viszont az, hogy a nacionalista jobboldal térnyerése Romániában fokozza a magyarellenes nyomást, és ezzel százezreket készítenek menekülésre, Magyarországon való letelepedésre.

Arday Lajos

A 6. élőnyelvi konferencia

Az 1988 óta már hagyománnyá vált őszi élőnyelvi konferenciát 1988 és 1990 után az idén harmadszor is Budapesten rendezte az MTA Nyelvtudományi Intézetének élőnyelvi kutatócsoportja. A konferencia központi témája a határainkon belüli és kívüli kétnyelvűség, címe Magyar kétnyelvűség, kisebbségi magyar nyelvhasználat volt. A konferenciára örvendetesen nagy számban érkeztek a határon túli magyar nyelvterületekről: Kolozsvárról, Nyitráról, Pozsonyból, Újvidékről és Ungvárról.

A nyitó előadást az Egyesült Államokból érkezett, jelenleg éppen Budapesten kutató Juliet Langman tartotta, bemutatva a kétnyelvűség kutatásának modern irányzatait, különös hangsúlyt helyezve a nyelvtudás és a nyelvhasználat pszicholingvisztikai kérdéseire, a makro- és mikrokörnyezet szociolingvisztikai problémáira; előadása végén kiemelte a magyar nyelvterületen előforduló kétnyelvűség-típusok vizsgálatának jelentőségét.

Göncz Lajos, a konferencia pszichológus résztvevője azt elemezte, hogy az oktatás nyelve a heterogén nyelvi környezetben élő gyermekek személyiségfejlődésére milyen hatással van; hogyan befolyásolhatja az iskola az adott közösségben használt nyelvek megőrzését, elhagyását illetve elsajátítását. Tematikájában idekapcsolható az az előadás, amely a kétnyelvű gyermekek nyelvsajátításának sajátosságairól szolt (Jarovinskij Alekszandr), illetve amely azt elemezte, hogy egy kétnyelvűvé vált amerikai kisgyerek milyen kommunikatív stratégiákat alkalmazott, amikor, kimerülve a magyar nyelvi környezetből, fokozatosan gyengülni kezdett magyar nyelvi kompetenciája (Kassai Ilolan).

A magyarországi nemzetiségek közül a szlovákok, a solymári svábok és a kétegyházi románok bilingvizmusát ismertető előadások hangzottak el, Borbély Anna például az utóbbiak körében kérdőívvel végzett vizsgálatát mutatta be, amely a nyelvhasználathoz kötődő attitűdök megismerésére irányult.

A kárpátaljai magyarság kétnyelvűségével foglalkozó előadások közül érdemes megemlíteni a még egyetemi hallgató Csernicskó Istvánét, aki a kárpátaljai magyarság bilingvizmusának történetét és a mai típusait mutatta be, A felvidéki magyar nyelvvel foglalkozó előadások közül kiemelhetjük Lanstyák Istvánnak a szlovákiai magyar argót és Szabómihály Gizellának a társadalmi helyzet és a szlovákiai magyar nyelvváltozat értékelése közötti összefüggéseket elemző előadását. Több dolgozat foglalkozott a magyar nyelv vajdasági illetve erdélyi, egy pedig ausztriai kontaktusváltozatával. Fodor Katalin nagy tetszéssel fogadott előadásában a csángók identitásproblémáinak nyelvi és nyelven kívüli (történeti-politikai, kulturális-művelődéstörténeti, vallási) okait elemezte. Azt a következtetést vont le, hogy a különállás elsősorban arra vezethető vissza, hogy a 19. századra a csángóság már nem tartozott a viszonylag egységes magyar tömbhöz, így nem vett részt a nemzeté válásban és az azt kísérő kulturális folyamatokban, ugyanakkor periférikus helyzetük óvta meg őket az asszimilációtól. Az évszázadokra visszanyúló elszigeteltség viszont mára olyan általános kilátástalanság-érzést alakított ki, amely fölgyorsítja eltűnésüket. A konferencia kedves vendége volt az a csángó fiatalasszony, aki két rövidebb imát mondott el Szabó T. Ádám előadásának „illusztrációjaként”.

Kontra Miklós előadása a kétnyelvűség viszonylag kevésbé kutatott területével, az intonációval foglalkozott South Bend-i gyűjtése alapján, rámutatva a klasszikus labovi

interjúk alkalmazásának módszertani korláza, és ismertette a vizsgálat megtervezésekor fölmerült problémákat, példaként az amerikai magyar kérdőintónáció alakulásnak vizsgálatára irányuló hipotézisét és kutatási tervét mutatva be. Szintén az amerikai magyar nyelvet megcélzó kutatásokra alapult Bartha Csilla előadása, amelyben azt taglalta, milyen szempontokat kell figyelembe venni, ha a nyelvcsere társadalmi illetve nyelvi vonatkozásán kívül ennek harmadik dimenzióját, az egyes beszélők illetve beszélői csoportok nyelvhasználatában, nyelvében bekövetkezett változásokat tanulmányozzuk.

A szervezők szándéka szerint a konferencia anyaga a korábbi gyakorlathoz hasonlóan nyomtatásban is meg fog jelenni. A következő, 1994 őszére tervezett élőnyelvi konferencia lehetséges színhelyeként Pozsony neve hangzott el.

Sándor Klára

Jakabffy Elemér: Nemzetiségpolitikai írások. Válogatta, a bevezetőt írta és a jegyzeteket összeállította Balázs Sándor. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (Téka) 1993. 253.

A két világháború közti magyar kisebbségi politika kimagasló alakjának, a lugosi *Magyar Kisebbség* című szemle szerkesztőjének kiterjedt történeti, kisebbségpolitikai és publicisztikai munkásságából készült, eredetileg kétkötetesre tervezett válogatás karcsú kivonata Balázs Sándor bevezető tanulmányával igazítja el az olvasót Jakabffy Elemér (1881-1963) pályafutásának kérdéseiben. A dualizmus kori magyar parlament képviselőjeként komoly előstúdiumokat folytatott a nemzetiségi kérdés kormányzati, parlamenti és helyi kezeléséről. Mindezeket a tapasztalatait elsősorban a romániai magyarság külpolitikusként kamatoztatta.

A népszövetségi és általában az 1918-1938 közötti nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer aktív résztvevőjeként igyekezett a kérdés súlyának megfelelő eljárás kidolgozásába bekapcsolódni. A magyar kisebbségekkel szemben tanúsított jogkorlátozásokkal szemben Jakabffy kezdettől fogva a kulturális öngazgatás elveinek érvényesítését, a kisebbségi autonómia technikáinak bevezetését szorgalmazta. A könyv második fejezetében közölt nemzetközi megnyilatkozásai a magyar kisebbségek gravaminális politikáján túlmutató, konstruktív kisebbségi együttműködés szükségességének felismerését dokumentálják. A népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer bírálatában Jakabffy intelme a napjainkban körvonalazódó új nemzetközi rendszer szempontjából is figyelemre méltó: „Felfogásunk szerint a Népszövetség eddigi eljárásának legkirívóbb hibája éppen az volt, hogy tisztán jogi kérdésekben is a kiegyenlítő, a megbékéltető szerepére vállalkozott, mégpedig mindig úgy, hogy a kisebbségeknél ezzel a szerepvállalással nem megbékélést, nem megnyugvást eredményezett, hanem nagy keserűséggel beletörődést abba a helyzetbe, hogy jogi igazságuk is csak olyan kis ménékben érvényesülhet, amilyenhez a jogsértő kormány hozzájárulni jónak látja” (116:).

Jakabffy mint szerkesztő a *Magyar Kisebbséget* a kor legszínvonalasabb magyar nyelvű kisebbségi szakfolyóiratává fejlesztette. Ugyanakkor súlyt helyezett arra, hogy a többségi román társadalmat is tájékoztassa a kisebbségek helyzetéről: *Glasul Minoritatilor* címmel rendszeres kisebbségi szemlét adott közre román nyelven, s azt 600 példányban megküldte a román közélet vezetőinek. Nicolai Iorgához intézett nyílt levelében (160-165.) az erdélyi és bánági magyar telepesbirtokosokat ért jogsérelmek kapcsán megemlítette, hogy a román lap fennállásának három éve alatt mindössze egyetlen román politikus méltatta válaszra ezt a közvetítő vállalkozását.

Az 1918 előtti soknemzetiségű Magyarország és a két világháború közti magyar kisebbségi glóbusz párhuzamba állítása gyakori motívuma volt Jakabffy publicisztikájának. Az 1910-es évek magyar parlamentjének három román képviselőjére (Mihalira, Goldisra, Pop Ciciora) emlékező írás a román nemzetiségi emancipációs küzdelmek követelményeit a romániai magyar kisebbségre vonatkozóan is érvényesnek tekinti. A magyar kisebbségek mai parlamenti csatározásait figyelve azt látjuk, hogy az 1918 előtti magyarországi képviselőház nemzetiségi vitáinak ismerete sok tekintetben megkönnyíthetné a mai kisebbségi képviselők érvelését.

Szarka László

Gyönyör József: Közel a jog asztalához. A csehszlovák állam kezdeti nehézségei, területi gyarapodása, ideiglenes alkotmánya, alkotmánylevele és sorsa. Madách, Pozsony 1993.

A kötet első olvasatra jogtörténeti munkának és alkotmányjogi összefoglalásnak tűnik, azonban sokkal több ennél. Csehszlovákia születésének alkotmányjogi vajúdása és a felvidéki magyarság nemzetiségi, kisebbségi sorsba kerülésének története e könyv. A szerző leírja és kommentálja az eseményeket, az alkotmányjogi dokumentumok szakszerű fordítását függelékben közli.

Az előszóból világosan kitűnik a regisztrált munka célja: „Szilárd meggyőződésem, hogy az említett események, tények, adatok, megismerése valamennyiünk számára szükséges és fontos a csehszlovákiai, illetve a szlovákiai magyarság jövőjének szempontjából. A múlt ismerete nélkül nem szabad és nem lehet jövőt építeni.”

A szerző négy fejezetbe osztja mondanivalóját: I. Az államfordulat és a csehszlovák állam területének kialakulása. II. Az ideiglenes alkotmány. III. Az alkotmánylevél. IV. Az alkotmánylevél sorsa.

„Az államfordulat”, a turócszentmártoni deklaráció, az elszakadási kísérletek és az ideiglenes alkotmány érdekes, pontos leírása a történelmi eseményeknek. A szlovákiai határok kérdéséről és a demarkációs vonalokról igen sokat tudunk eddig is, de most a könyv olvasásakor érthetjük meg igazán azok kialakításának hátterét.

Csehszlovákia ideiglenes alkotmánya sajátos körülmények között került elfogadásra, majd a Nemzeti Bizottságból megalakult „nemzetgyűlés” megváltoztatja.

Centralizáció, decentralizáció? Az egységes unitárius állam viszonya a tartományokhoz, és azoké a községekhez, városokhoz nehéz feladat. Az elnök személye adott: A cseh politika reprezentatív képviselője, a csehszlovakizmus egyik szülője, a polgári értékek megvalósításának világszerte elismert „harcosa” Tomáš Garrigue Masaryk. Ünnepeles elnöki szózatában a magyarokról is szólt. Véleménye: a magyaroknak csak nemzeti államukra van joguk, de Csehszlovákiában a magyar kisebbségek minden állampolgári jogot megkapnak. Ez az elnöki üzenet válik a nemzetgyűlés programjának alapjává.

Az ideiglenes alkotmány a végrehajtó hatalom korlátait a hatalommegosztás elvének érvényesítésével kívánta megvonni. A köztársasági elnök nem avatkozhatott a kormány ügyeibe, a kormány viszont a Nemzetgyűlésnek volt felelős. A kormány elnökét és tagjait a köztársaság elnöke nevezhette ki és bocsáthatta el.

Csehszlovákia alkotmányos alapjainak megszilárdulását az alkotmánylevél megalkotása eredményezte. „Alaki szempontból háromféle alkotmánynorma létezett: 1. az alkotmánylevél: 2. az alkotmánylevél részeként kifejezetten megjelölt törvények: 3. olyan törvények, amelyekkel kihirdették (a bevezető törvény I. cikkelyének 2. bekezdése.)” A társadalmi rend, az államrendszer szabályai a polgári demokratikus köztársaság jogi kereteit határozták meg. „Minden államhatalom egyedüli forrása a nép” szögezi le az 1.§ (1). bekezdése.

Az állampolgárság szabályait különlegesen nehéz volt meghatározni. Az állampolgársági törvény számtalan szempontot vett figyelembe. Csehszlovákia területe, népei más államokéból szakadtak ki, illetőleg lettek kiszakítva. Állampolgárságukat tehát a korábbi jogi helyzetre is figyelemmel kellett megállapítani.

Az államszervezet, az állami szervek rendszerének szabályait a hatalommegosztás elve alapján állapította meg az alkotmánylevél. A törvényhozó hatalmat a nemzetgyűlés és két kamarája gyakorolta. (Valamelyik ház feloszlása esetén, vagy az ülése elnapolásakor az Állandó Bizottság hagyta jóvá a sürgős intézkedéseket, felügyelt a kormányra és a végrehajtó hatalomra.) A nemzetgyűlés törvényalkotó tevékenységét az Alkotmánybíróság ellenőrizte. Különleges helyet foglalt el Csehszlovákia állami életében a „de facto kormány”, az „Ötök”. Tagjai a legerősebb pártok vezetői.

A kormány és a végrehajtó hatalom viszonya nem volt egyöntetűen szabályozva. Az alkotmánylevél bizonyos tekintetben a köztársasági elnököt is a végrehajtó hatalom részeként határozta meg. (Hatáskörét tételesen felsorolta). A kormány és az alsóbb szintű közigazgatási egységek viszonya pontosan szabályozott volt.

„A bírói hatalom” a független bíróságokat jelentette. Csak a törvényeknek - jogszabályoknak - voltak alávetve és feleltek azokért a károkért amelyeket a törvények megsértésével okoztak. A polgári alapjog és szabadságok, valamint köteleességek alkotmányos meghatározásánál mintául az Amerikai Egyesült Államok és Franciaország jogalkotása szolgált. A törvény előtti egyenlőség és az állampolgári egyenjogúság adta a szabályozás alap gondolatát, fő rendező elvét. Ebből következően a szabályozó nem ismeri el a nem, származás és foglalkozás szerinti kiváltságokat. Ugyanakkor biztosította a személyi és a mozgásszabadságot. A magántulajdont csakis törvénnyel lehet korlátozni a csehszlovákiai alkotmány szerint.

A kisebbségek védelmét az alkotmánytörvény hatodik fejezete tartalmazta. Csehszlovákiát nemzetközi szerződés kötelezte a kisebbségek védelmére. Az alkotmánylevél a szerződésben foglaltak „túlnyomó többségét” átvette. A védelem a nemzeti, vallási és faji kisebbségekre terjedt ki.

A könyv negyedik fejezete olyan páratlan érdekességeket tartalmaz, amelyek a jogdogmatikával nem fertőzött jogászok számára is novumnak számítanak. A jog sajátos önállósága a politikai zsonglörködés közepette és visszahatása a politikusi cselekvésekre erről szól ez a fejezet.

Gyönyör József könyve az ismeretek és dokumentumok olyan tárhaza, amelyből nemcsak a történészek, jogászok, a nemzeti, a kisebbségi, a nemzetiségi problémák kutatói meríthetnek bőségesen, hanem mindenki, aki a társnemzetek Európájának létrehozásáról álmodozik vagy azért tevékenykedik. Az egyetemeken, főiskolákon, továbbá minden tanintézetben, könyvtárban nélkülözhetetlen alapmunka. Jó azonban, ha könyvespolcunkon is van egy példány belőle.

Váradai Vilmos

Erdélyi Múzeum, Kolozsvár 1993. 1-2. LV. kötet, 128.

Negyvennégy éves szünet után indult újra a nagymúltú erdélyi folyóirat. Az első szám 1814-ben jelent meg, a hosszú ideig utolsónak hitt szám (52. kötet) 1947-ben került zúzdába. 1991 óta van folytatás. A tudományos folyóirat első kötetei még a tudományra, művelődésre (is) áldozó mecénások korában jelentek meg, később az Erdélyi Múzeum Egyesület (1859) alapítványai, még később a kolozsvári egyetem (1872) és a továbbra sem szűnő támogatások jelentették anyagi háttérét.

A megújult Erdélyi Múzeumnak minden eddiginél szűkösebb- és hátráltatóbb-feltételek között kell fennmaradnia: jórészt csak az Erdélyi Múzeum tagságára építve, rendezetlen magyar nyelvű felsőoktatással, megritkult értelmiséggel és a megfelelő állami támogatásokat nélkülözve. A mostoha körülmények ellenére a folyóirat szerencsére életképesnek bizonyult: 1992-ben, 1993-ban is megjelent egy-egy kötet.

Felépítésében, tematikájában is igyekszik a helyi erdélyi igényeknek megfelelni: mind fórumot kíván nyújtani a kutatóknak, a nyomtatásban való megjelenés lehetőségét friss kutatási eredményeiknek. A bőséges könyvismertetés pedig a külföldi (főleg magyarországi) és hazai szakirodalomban való tájékozódást segíti. Helyet kapnak az Erdélyi Múzeum Egyesület szakosztályainak közleményei - tehát a folyóirat egyfajta értesítőként is működik.

Az 1993-ban kiadott kötetben jelent meg Jakó Zsigmondnak, az Erdélyi Múzeum Egyesület elnökének a beszéde, mely az 1993. március 20-i közgyűlésen hangzott el. Ismerteti az egyesület eddig elért eredményeit: a rendszeresen megjelenő időszaki kiadványokat (a természettudományi szakosztályoknak is megjelenik már közleménye), az újra indított kiadványsorozatot (Erdélyi Tudományos Füzetek), a tervezett magyarságtudományi kutatóintézet felállítására tett konkrét lépéseket. Nem elégedett viszont az intézet személyi feltételeinek megteremtésével: nehéz a több nemzedéket átfogó kutatói létszámot közös műhellyé szervezni.

Ugyanebben a számban jelent meg Bereczki András tollából a *Románia népességének alakulása 1930-1992 között* című tanulmány. A szerző kutatásait a román statisztikai évkönyvekre, népszámlálási adatokra, illetve ezek - eltérő - sajtóközléseire alapozta. A legfontosabb táblázatokat a tanulmányban közli. Vizsgálatai közben sok nehézség hátráltatta: például a régebbi nyilvántartások adatai nem a mai közigazgatási beosztás alapján készültek, így az összevetés csak nehézkes átszámítások után vagy egyáltalán nem lehetséges. A szerző általában a történelmi és földrajzi tájegységekkel dolgozik, ahol szükséges megyei beosztással. Külön-külön foglalkozik az egyes nemzetiségek lélekszámának alakulásával és egymáshoz képest változó arányaikkal. De összeveti az adatokat a korszakbeli változásokkal és él a nemzetközi összehasonlítással is. Az egyes nemzetiségek népességnövekedésének (vagy éppen csökkenésének) okaira próbál magyarázatot találni a számadatokban. Az okok között szerepel a természetes szaporulat nemzetiségenként erős különbségeket mutató arányszáma, az urbanizáció megélénkülése, a ki- és bevándorlás, a természetes és a mesterséges asszimiláció.

Külön táblázatban összesíti az 1977. évi és a legfrissebb, 1992-es népszámlálás migrációs adatait. A fővárost, Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt veszi itt is alapul, majd az összesítés után külön kiszámítja az Erdélyből Székelyföldre eső részt. Sajnos csak az összesített adatok állnak rendelkezésre: 1977 és 1992 között Erdélyből 383756 lélek vándorolt ki, 6445 pedig betelepült. Azt viszont, hogy a kettő különbségéből (377311) pontosan mennyi a magyar, csak bizonytalan feltételezéssel lehetne megállapítani.

Kocsis Gabriella